

МАКЕДОНСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ

Зузана Тополињска

ПОЛСКИ ~ МАКЕДОНСКИ ГРАМАТИЧКА КОНФРОНТАЦИЈА

8. РАЗВИТОКОТ НА ГРАМАТИЧКИТЕ КАТЕГОРИИ

СКОПЈЕ 2007

Уредник
Акад. Петар Хр. Илиевски

ISBN: 978-608-203-015-9

СОДРЖИНА

Предговор	7
Симболи и скратеници	9
Пристапни забелешки	11
Категорија ‘вид’	17
Категорија ‘модалност’	41
Категорија ‘време’	75
Категорија ‘степен’	97
Категорија ‘падеж’	105
Категорија ‘дијатеза’	129
Категорија ‘лице’	143
Категорија ‘род’	155
Категорија ‘број’	167
Категорија ‘определеност’	181
Завршни забелешки	191
Rozwój kategorii gramatycznych (streszczenie)	197
The development of grammatical categories (summary)	205
Користена литература	213

ПРЕДГОВОР

Во првиот, воведен том на нашата серија од *Македонско-полската граматичка конфронтација* констатиравме дека не интересира типолошката конфронтација како на синхронски така и на дијахронски план. Меѓутоа, нашите екскурзии во дијахронијата до сега беа доста ограничени. Во споменатиот воведен том (Wrocław 1984) ги претставивме, накратко, дијалектната диференцијација и историјата на стандардизацијата на двата јазика, а во вториот, прозодиски том (Скопје 1999) се потрудивме да го реконструираме прозодискиот развиток на тие два јазика.

Во овој том си поставувам задача да го скицирам развојниот пат на македонскиот и на полскиот јазик од гледна точка на карактерот и обемот на информацијата пренесувана со граматичките (во опозиција кон лексичките) средства. Во центарот на моето внимание се наоѓаат дивергентните развојни тенденции.

Ќ благодарам на проф. д-р Милица Миркуловска, која како прв читател го лекторираше мојот македонски текст.

СИМБОЛИ И СКРАТЕНИЦИ

СЕМАНТИКА:

a – поим кој функционира како аргумент на соодветен предикат

L – информација за просторните параметри на настанот

M – модална информација

p – поим кој функционира како конститутивен предикат на реченицата

T – темпорална информација

ГРАМАТИКА:

A – акузативен падежен однос

D – дативен падежен однос

I – инструментален падежен однос

L – локативен падежен однос

N – номинативен падежен однос

ИС – именска синтагма

ПИ – предикатски израз

f – femininum

m – masculinum

n – neutrum

pl – plural

sg – singular

ПРИСТАПНИ ЗАБЕЛЕШКИ

Една од најважните, ако не и најважна типолошка карактеристика на еден јазик е тоа како оди границата меѓу информациите (содржините) пренесувани со граматички и оние пренесувани со лексички средства. Таа граница не секогаш е еднозначна. Во некои сегменти, во некои периоди од животот на јазикот тешко е да се одлучи дали и во која мера некоја информација е граматикализирана. Со текот на времето границата се поместува и – не така ретко – се поместува во корист на граматичките средства на изразот.

За да се одбегнат можните недоразбирања, треба веднаш да кажам што подразбирам под информација (содржина) пренесувана со граматички средства, т.е. под граматикализирана информација. Тоа е за мене информација која во една класа морфосинтаксички (т.е. – во тесна смисла на терминот – граматички) конструкции има задолжителни предвидливи показатели од морфолошки и/или морфосинтаксички карактер. Така на пр. ќе кажам дека во македонскиот стандарден јазик информацијата која ја определуваме како ‘резултативен *има*-перфект’ е граматикализирана, бидејќи има регуларни показатели во форма на презентот од глаголот *има* + глаголска придавка од автосемантичен глагол во среден род еднина. Од друга страна, во истиот тој јазичен код информацијата насловена како ‘неопределен член’ не е потполно граматикализирана, бидејќи не се искристализирани условите во кои таа има предвидливи формални показатели. Во граматичкиот опис ќе ја претставиме како категорија *in statu nascendi*; не можеме да ја испуштиме во тој опис, бидејќи има ситуации кога лексемата *еден* внесува во текстот токму таква информација каква што одговара на функцијата ‘неопределен член’.

Како што произлегува од горекажаното, под ‘граматичка категорија’ подразбирам семантичка категорија со граматикализирано јадро, односно семантичка категорија чии најважни членови за чинот на јазичната комуникација имаат регуларни и предвидливи показатели. За пример може да ни послужи категоријата ‘број’. Разликата меѓу ‘еден’ и ‘повеќе од еден’ во повеќето познати јазици има граматички показатели. Како што знаеме, во

прасловенскиот јазик покрај *еднина* и *множина* како граматички сигнализирани член на категоријата број постоела и *двоина*, која на маргините на словенската јазична територија, во словенечкиот и во лужичкиот е жива до денешен ден, а во другите словенски јазици со текот на времето се загубила. Можеме да претпоставиме дека информациската тежина на двоината и потребата да ѝ се доделат граматички показатели има врска со двојниот симетричен карактер на тоа што му е на човекот најблиско – делови на човечкото тело, како раце, нозе, очи, уши... Членовите на семантичката категорија ‘број’ кои спаѓаат во доменот на ‘множината’ имаат лексички показатели, таканаречените главни броеви, и др., иако и тука во словенскиот јазичен свет – на морфолошки и/или на синтаксички план – се појавуваат секундарни дистинкции како збирната и/или избројаната множина во македонскиот јазик, специфичната морфосинтакса на броевите од ‘2’ до ‘4’ во полскиот јазик и сл. – ќе се вратиме на таа проблематика понатаму, во главата посветена на развитокот на категоријата ‘број’.

Грамматичките категории функционираат на ниво на реченицата и/или на ниво на именската синтагма. Показателите на првите доаѓаат до израз преку морфосинтаксата на финитните форми на глаголот како конститутивен член на реченицата, вторите ја определуваат морфосинтаксата на именката како конститутивен член на именската синтагма. Затоа првите (како вид, време, начин...) ги викаме глаголски, а вторите (како падеж, род, број...) – именски категории.

Информацијата што ја пренесуваат показателите на граматичките категории (= граматикализираните членови на семантичките категории) најчесто се однесува на вонјазичната реалност, на карактеристиките на настаните – во случај на таканаречените глаголски категории – или на протагонисти на настаните – во случај на таканаречените именски категории. Меѓутоа, се случува дека таквата семантичка функција на граматичките показатели ветрее и им останува само чисто формалната, граматичка функција: информирање за внатрешната организација на јазичниот текст. Класичен пример во словенските јазици е категоријата на родот, која денеска само маргинално информира за биолошкиот род на референтот на именската синтагма, додека нејзината основна функција е осигурување конгруенција меѓу одделните синтагми во реченицата и одделните зборформи во синтагмата. Со

други зборови, граматичките показатели можат да имаат повеќе семантички и/или граматички функции зависно од контекстот на употреба, при што тие функции еволуираат со текот на времето. Не постои еднозначна корелација меѓу граматикализираните семантички (и другите функционални) дистинкции и нивните формални показатели.

Задачата која ни претстои во овој текст е да го реконструираме дивергентниот развој на македонскиот и на полскиот јазик од заедничката појдовна точка, да утврдиме како се поместувала границата меѓу граматикализираната и лексикализираната информација во двата разгледувани јазика, т.е. (1) како никнувале нови граматички категории, односно нови членови на граматичките категории, (2) како се повлекувале наследените граматички категории, односно одредени членови на тие категории, најпосле (3) како еволуирале функциите на одделните категоријални показатели, а и (4) самите тие показатели.

Се разбира, определбата “заедничка појдовна точка” на развојот на македонскиот, полскиот и другите словенски јазици има конвенционален карактер. Прасловенскиот јазик како заеднички предок на словенската јазична заедница е конструкција создадена од лингвисти за да им овозможи сместувањето на таа заедница во индоевропскиот јазичен свет и да ја означи почетната точка на дивергентниот развој на словенските јазици. Искуството нè учи дека еден јазик како сума на идиолекти никогаш не претставува униформна целина. Просторот, времето и сите релевантни фактори што во просторно-временската рамка ги внесува животот на една и/или повеќе општествени заедници предизвикуваат постојана диференцијација на јазичната територија. Следствено, определувањето на реална просторно-временска точка-почеток на разидувањето на македонскиот и полскиот јазичен дијасистем исто така претставува чиста мисловна конструкција. Сè уште трае дискусијата околу етногенезата на Словените и нивното место во индоевропското јазично семејство, сè уште се изнесуваат спротивставени мислења околу таканаречената прататковина на Словените, сè уште се поместуваат конвенционалните временски граници на “прасловенскиот период” на нашето јазично минато. Во овој текст нема да ги засегнуваме сите тие отворени прашања. Нашата задача е од внатрешнојазичен карактер, нашите извори се старите споменици, како и денешните сос-

тојби во месните дијалекти кои ни овозможуваат да го реконструираме нивниот развојен пат. Меѓутоа, цело време треба да бидеме свесни дека примарните импулси кои ја поттикнуваат еволуцијата на граматичкиот систем доаѓаат однадвор, од социјалните, културните, економските услови на соодветната јазична заедница.

Задачата ни ја отежнува фактот дека има драстични разлики во обемот, карактерот, адресатот и времето од кое потекнуваат најстарите јазични сведоштва за постоењето на самостоен, издвоен од словенските соседи македонски, односно полски дијасистем. Најстарите македонски текстови потекнуваат од 11-от век, додека најстарите познати полски текстови настанале во 13-от век. Најстарите споменици на македонски јазик се обемни текстови, библиски преводи и други творби пишувани на стандардизиран јазик со друга дијалектна база во однос на современиот македонски стандарден јазик, пишувани со висок осмислен стил, со перфектно адаптирана оригинална азбука и правопис, адресирани до тесен круг образовани читатели, пред сè до свештенството. Во полскиот случај соочени сме со фрагменти оригинални проповеди упатени на простиот народ, оформени на локален дијалект, еден од дијалектите кои во блиска иднина (15-от ~ 16-от век) ќе станат база на полскиот современ стандарден јазик; тие први текстови се запишани на прилично несовршен начин со *ad hoc* адаптирана латинска азбука. Првите пообемни преводи на библиските текстови за црковна употреба какви што стигнале до нашите раце потекнуваат од 14-от век и – за разлика од македонските библиски преводи – имаат латински, а не грчки оригинали.

Иста е ситуацијата и во однос на другиот основен извор на податоци – дијалектите, разликите и длабочината на дијалектната диференцијација на македонската и полската територија почнувајќи од најраниот период на самостојниот развој на двата дијасистема се значителни.

Сите тие разлики, како и разликите во другите, вонјазични услови во кои се развивале македонската и полската рана писменост треба да ги имаме постојано пред очи кога зборуваме за паралелизмите и за дивергентните тенденции во развојот на двата јазика.

Треба експлицитно да кажам дека зборувајќи за глаголските или за именските граматички категории мислам на категориите својствени соодветно на реченицата, односно на имен-

ската синтагма сфатени како целини, а не само на нивните конститутивни членови, глаголот или именката. Како во целата серија студии посветени на морфосинтаксичките особини на македонскиот и/или на полскиот јазик, така и во овој текст, пишуван со дијахрониска перспектива, основните јазични единици – предмет на анализата – се токму реченицата и именската синтагма. Сите процеси кои оставиле трага во морфологијата на конститутивните членови ги засегнуваат, автоматски, целите синтаксички конструкции, сите процеси на коишто им подлежат подредените членови на тие конструкции се одразуваат и врз целите конструкции. Формални показатели на таквата меѓузависност се конгруенцијата по род и број, дистрибуцијата на членот и на показните заменки, појавувањето во македонскиот текст на дистанцираните (прекажани) форми, и сл.

*

Нашата анализа доследно ќе ја вршиме на ниво на реченицата. Следствено, ред е да се потсетиме како ја толкуваме реченицата во оваа серија студии посветени на македонско-полската граматичка конфронтација. Имено, минималната јазична порака ја крстивме *исказ*, а во реченицата гледаме прототипен исказ, т.е. исказ конституиран од финитна глаголска форма. Значи, реченицата се дефинира на морфосинтаксички план, како морфосинтаксичка конструкција. Семантичката структура на реченицата е онаа карактеристична за секој исказ, а тоа значи дека – како и во други позиции од оваа серија – тргнуваме од формулата понудена од С. Каролак и прифатена во академската полска граматика од 1984 г. Формулата изгледа на следниов начин:

$$M \{T \& L [p (a_1, a_2, a_3 \dots)]\}$$

каде што *p* го означува конститутивниот предикат, $a_1, a_2, a_3 \dots$ – неговите аргументи, *T* и *L* соодветно темпораланата и спацијалната компонента (т.е. временските и просторните праметри на настанот одразен во реченицата), додека *M* е модална компонента, т.е. одраз на ставот на говорителот кон пренесуваната порака. Информацијата скриена соодветно под симболите *M*, *T* и *L* од една страна, и симболите *p* и *a* од друга страна не се реализира на површината на текстот во форма на две дисјунктивни множества на формални показатели.

Категорија ОПРЕДЕЛЕНОСТ

1. ОПШТИ ЗАБЕЛЕШКИ. Како што категоријата ВРЕМЕ ни дозволува настаните да ги сместуваме на временската оска, т.е. да ја утврдуваме нивната референција во време, така категоријата ОПРЕДЕЛЕНОСТ е прагматичка категорија која ни дозволува да ги сместиме во простор и да ја утврдиме просторната референција на учесниците во настаните.

Определеност (= референцијална квантификација) е категорија на именската синтагма. Јадрената именска синтагма е назив на еден поим. Поимите со чии називи се служиме градејќи го текстот најчесто упатуваат на свои денотати во екстратекстуалната стварност. Показателите на прагматичката категорија определеност, односно на референцијалната квантификација, овозможуваат да ги идентификуваме, или барем поблиску да ги определиме објектите за кои станува збор во текстот.

Како што знаеме, секој поим се карактеризира преку својата конотација и денотација. Називот на поимот употребен во текстот може да упатува на еден стриктно идентификуван денотат или една стриктно идентификувана група / множество денотати, како на пр. во реченицата *Оваа книџа / Овие книџи ни се од голема ѝомош*, каде што синтагмите *оваа книџа* или *овие книџи* еднозначно ја посочуваат присутната во моментот / во ситуацијата на зборување книга / група книги, значи: тие синтагми еднозначно, *in praesentia*, ги **идентификуваат** книгите за кои станува збор, односно имаат идентификувани референти.

Често не сме во состојба или не чувствуваме потреба да ги идентификуваме објектите (денотатите на поимите) за кои станува збор, па се ограничуваме на нивната **индивидуализација**, спецификација преку ситуацијата во која се нашле. Сп. ги на пр. речениците како *Една кола / Некои коли засијанале ѝред зградаџа* – овде синтагмите *една кола* или *некои коли* упатуваат кон конкретни референти на поимот ‘кола’, значи: се употребени со референција, но не ги идентификуваат тие коли, само констатираат присуство на некои денотати на поимот ‘кола’ во ситуацијата за која станува збор, ги индивидуализираат како тие што во определено време се нашле на определено место.

Се случува и да ги употребуваме називите на поимите само со оглед на нивната конотација, а не и денотација. Во реченицата како *Брајџ ми е учииел* синтагмата *учииел* е употребена без референција, таа информира дека говорителот на брата си му го припишува оној состав особини кои сочинуваат содржина / конотација / значење на поимот ‘учител’, нашата синтагма функционира како **адскрипција**, употребена е предикативно. Сп. и – во нефактивна реченица – *Тоа мора да е некој нејодгојвен за днешнајта манифесјаија*, и сл.

Најпосле, поимот може да биде употребен **генерично**, т.е. да се однесува на цел *genus*, на сите денотати колективно или дистрибутивно, како на пр. кај синтагмите *орелоиџ*, *орлиџие* во речениците *Орелоиџ е џџиџица*, *Орлиџие се џџиџици...* Сп. ја и синтагмата *деца* во реченицата *Ана едносијавно сака деца*, и сл.

Како лексички показатели на референција функционираат личните и показните заменки, исто и таканаречените неопределени заменки, во одредени контексти и главните броеви. По дефиниција идентификувани се референтите на примарно употребените сопствени имиња. Сите лексички показатели на референција имаат и една граматичка, синтаксичка одлика – сите тие по дефиниција се сместуваат на почетокот на именската синтагма, ја “отвораат” синтагмата. Во некои јазици референцијалната карактеристика на именската синтагма е граматикализирана и на морфолошко ниво со членските морфеме како показатели.

Примарно показателите на референција нè упатуваат на објекти во вонјазичната стварност, на “делови на светот”, како на референти на соодветните именски синтагми. Сепак, покрај оној примарниот постои и секундарен систем на референција – референција во текстот. Се работи за механизми на анафора и катафора кои ни овозможуваат како идентификуван да го сфатиме објектот кој веќе порано бил споменат во истиот текст или кој ќе е именуван во натамошниот текст; тие се механизми во служба на коререференција на синтагмите и придонесуваат кон кохеренцијата на текстот.

Показателите на референцијалната квантификација функционираат и во служба на топикализацијата на текстот, т.е. градење на неговата комуникативна динамика.

2. ШТО ЗНАЕМЕ ЗА КАТЕГОРИЈАТА ОПРЕДЕЛЕНОСТ ВО ПРАСЛОВЕНСКИОТ ЈАЗИК. Покрај вообичаените лексички показатели на референцијалната квантификација со нивната граматички утврдена иницијална линеаризација, во прасловенскиот јазик наоѓаме и извесни нукулци на морфолошката категорија определеност. Се работи, пред сè, за никнување на таканаречените “долги” форми на придавската промена, т.е. придавски категоријални парадигми со формите на анафорската заменка *jь залепени во постпозиција за “кратките” придавски форми.

Повеќето прасловенски придавки имале морфолошка падежна парадигма идентична со именските *o- односно *a- парадигми. Меѓутоа, на прасловенската почва постои веќе друг тип парадигма, онаа гореспоменатата, со придавските форми продолжени со постпозитивната заменска клитика. Познати факти од историјата на литванскиот јазик сугерираат дека тој тип секундарна, “долга”, парадигма се формирал на почвата на балто-словенската јазична заедница, т.е. во пред-прасловенскиот период.

Постојат две теории околу причините за никнувањето на долгата придавска промена. Една од нив, “формалната”, се врзува за презимето на полската славистка, Марија Хоновска (1963), и гласи дека главна причина била потребата на морфолошки план придавката да се разликува од именката. Втората теорија во постпозитивната заменска клитика – формантот на долгата промена – гледа нешто налик на членот, показател дека се работи за објект веќе порано споменат во дискурсот. Јас лично сум приврзаник на втората теорија, иако по мое мислење двете теории не се исклучуваат, обратно – се дополнуваат на доста уверлив начин. Анализата на текстот покажува дека долгите придавски форми се појавуваат како модификатори во именските синтагми чии референти на тој начин се издвојуваат од други денотати на поимот именуван со конститутивната именка, т.е., со други зборови, тие го идентификуваат референтот. Карактерот на текстовите со кои располагаме овозможува со сигурност да зборуваме само за идентификација преку анафора. Имено, додека, да кажеме, **dobrъ љoveкъ* е генерички поим, **dobrъjъ љoveкъ* е оној веќе спомнатиот кој се издвојува и се идентификува преку *differentia specifica* ‘добар’.

Како што анафорската клитика се залепувала за придавката и на тој начин информирала за кореференција во текстот,

така демонстративните клитики во постпозиција на именките посочувале и идентификувале објекти во вонјазичната стварност. Прасловенски корени, несомнено, имаат таквите конструкции, присутни во повеќето словенски јазици, кога се работи за именки-називи на временските периоди, како што се мак. *денес(ка)*, *ле-џос(ка)*, *зимос(ка)*, пол. *dziś / dzisiaj, latoś*, и сл. од **dъньсь*, **lѣtosъ*, итн., сп. и **sinoktjъ* со препозиција на показната замена.

Најпосле, треба и да се спомене дека линеаризацијата на именската низа одговарала на гореприведеното универзално правило според кое показателите на референцијалната квантификација ја отвораат низата, т.е. ако се оформени како самостојни лексеми, тогаш стојат на почетна позиција, а ако се оформени како постпозитивни клитики, тогаш се лепат за првата збороформа во низата.

Приведените појави ни даваат за право да претпоставуваме дека во прасловенскиот систем постоеле веќе тенденции кон постриктна граматикализација на категоријата определеност.

3. МАКЕДОНСКИ

Македонскиот и бугарскиот се единствени словенски јазици коишто ја познаваат граматичката категорија член. Формирањето на таа категорија му го припишуваме на фактот дека соодветните дијасистеми се развивале во мултилингвална балканска средина каде што не ретко соговорниците не ги знаеле флуентно јазиците на оној другиот. Во овие услови доаѓаат до израз формалните показатели на она што во пренесуваната информација е најважно, а тука спаѓа сигурно сè она што ни овозможува да сфатиме за што / за кого станува збор.

3.1. ОБЕМ НА ГРАМАТИКАЛИЗИРАНАТА ИНФОРМАЦИЈА

Членот како показател на референцијалната квантификација се граматикализирал во македонските дијалекти некаде во доцниот среден век. Б. Конески во својата *Историја на македонскиот јазик* (1986: 152) пишува: “По сè искажува дека кон 13 в. членот бил веќе изградена граматичка категорија. Примерот *злыотъ рабъ* од Добрејшовото ев. (13 в.) ни покажува дека членската морфема *-оӣ* се пренесувала веќе како посебен морфолошки елемент од именката на придавката...” Оваа

констатација треба да ја читаме во смисла дека постпозитивните демонстративни клитики се здобиле со функција на референцијална квантификација, а таа квантификација била категоријална одлика на именската синтагма сфатена како целост, а не само на нејзини одделни компоненти. Сличната слика – карактеристична за староцрковнословенските споменици настанати на почвата на Македонија – ја прикажуваат авторките на студијата за *Радомировиџо еванџелие*, Р. Угринова-Скаловска и З. Рибарова (1988: 52-53), а исто така П. Хр. Илиевски во статијата посветена на анализата на *Македонскиоџи ѝревод на Дамаскиноџи* од епископот Григориј од крајот на 16 в. (1988: 115-132). Во сите тие трудови се редат примери на именски синтагми со постпозитивни клитики *-онџ*, *-оџиџ* и *-сџ* (ова последно подоцна изместено од *-ов*), како и нивните членувани еквиваленти од грчките подлошки, меѓутоа отсуствува дистрибуциската и функционалната анализа која би ни овозможила да ги оцениме фреквенцијата и мотивацијата на појавувањето на тие три типа квантификатори, како и евентуелните разлики меѓу нив. Сѐ уште чекаме ваков тип анализа.

Во македонската граматичка традиција постои термин “троен член” кој алудира на трите заменски корени чии клитички форми вршат квантификаторска служба. По мое мислење ова не е среќна терминологија. Од анализата на современите македонски текстови јасно произлегува дека “вистинската” членска функција ја врши елементот *-оџи*, додека *-ов* и *-он* функционираат како клитички (т.е. неакцентогени) форми на соодветните демонстративи и семантички се побогати – редовно ја вклучуваат информацијата за просторната блискост (*-ов*) или оддалеченост (*-он*) од говорителот, односно, се разликуваат од “долгите” форми на показните заменки само по неспособноста да носат самостоен акцент. Се разбира, слично како и кај полните форми, покрај објективниот простор може тука да е во игра и интимниот простор како во експресивно маркираните искази *Ме боли срцево*, *Ми досади Скоџево*, и сл. (сп. Тополињска, *Тројниоџи член*, во печат).

Под “членска функција” подразбирам сигнал дека се работи за синтагма со идентификуван референт, а таа идентификуваност може да се темели врз присуството на референтот во широкосфатената ситуација на зборување (од: *Зайџвори ја враџаџа!*)

до *Градот̄ е во хаос*, или *Не̄ го̄ ѓледам сонце̄шо...*, и сл.), или врз анафора.

Посебен проблем претставува спомнатиот горе во т. 1. генеричен член. Имено, самиот факт дека некој генеричен поим е присутен во текстот сигнализира дека авторот – коректно или погрешно, што во случајот е ирелевантно – го “идентификува”, т.е. го знае тој поим. Тоа дали генерично употребената синтагма е членувана или не во голема мера зависи од топикализацијата на текстот и од формалните синтаксички правила. Во македонскиот текст бројни генерични синтагми остануваат нечленувани, на пр. во насловите, а од друга страна на пр. номинативните синтагми кои стојат во иницијална позиција во реченицата речиси без исклучок се членуваат.

Индивидуализираните референти / групи референти на именските синтагми во македонскиот текст или се сигнализирани со неопределениот член, т.е. лексемата *еден* во нејзината членска (= не бројна и не заменска) функција или остануваат без сегментален сигнал на референцијална квантификација. Тука пак доаѓа до израз топикализацијата и синтаксичката функција и позиција на синтагмата – имено во иницијалната позиција во функција на тема / *datum* не може да се појави без член или друг сегментален сигнал на референцијална употреба (неопределена замена како *некој*, *извесен*, или главниот број). Во други позиции дистрибуцијата на *еден* во членска функција мора сè уште да биде истражена; се чини дека таа во голема мера зависи од индивидуалниот избор на авторот на текстот, како и од стилскиот регистар. Треба при тоа да паметиме дека – додека идентификуваните референти остануваат такви и во нефактивните реченици – индивидуализираните во нефактивните реченици не се појавуваат; со други зборови, на пр. во реченица како *Би сакал да имам еден ѓаков сѓуденѓ* синтагмата *еден ѓаков сѓуденѓ* е употребена предикативно, без референција, и има парафраза ‘некој кој е таков студент’.

Заклучокот од овие забелешки гласи дека во македонскиот текст граматикализирани се сигналите на идентификувачка референција на конкретни ентитети (живи суштества, материјални предмети, настани, состојби...) за кои станува збор, додека останатите типови референцијална квантификација немаат еднозначни граматички показатели. Тоа е, впрочем – често со значи-

телни разлики во инвентарот и дистрибуцијата на показателите – ситуација карактеристична и за другите јазици со член.

3.2. ЕВОЛУЦИЈА НА ГРАМАТИЧКИТЕ ПОКАЗАТЕЛИ

Ако го оставиме на страна фактот дека сите сегментални показатели на референцијалната квантификација се сместуваат на почетокот на соодветните синтагми – што само по себе е вид на граматикализација – во центарот на нашето внимание во овој параграф ќе бидат морфолошките показатели на референција, т.е. членските морфемии и постпозитивните показни клитики. Од лексичките показатели ќе се задржиме само на кратко на *еден* и на другите главни броеви во членска функција. Најпосле, ќе им посветиме малку место и на експресивните показатели на екстензија на именските синтагми, како *сио̄ӣ*, *целио̄ӣ*, *самио̄ӣ*, *истио̄ӣ*...

Не е тешко да се објасни зошто токму коренот **t-* се здобил со членската функција, а паралелно и со функцијата на таканаречената замена за 3 лице – тој бил двојно немаркиран во однос на контрастот **s-* / **ov-* /+ блискост до говорителот/ ~ **on-* /+ оддалеченост од говорителот/. Другите две постпозитивни показни клитики – како што веќе спомнав – вршат “нормална” показна функција и во однос на соодветните долги форми се разликуваат само со фактот дека не се способни да го генерираат акцентот.

Членските форми се категоријално маркирани по род и број, при што формите *-о̄ӣ* (*sg m*), *-ӣо̄* (*sg n*) се еднозначни, додека *-ӣе* (*pl m/f*) ја неутрализира разликата меѓу машкиот и женскиот род, а *-ӣа* може да има карактеристика (*sg f*) или (*pl n*).

Со преземањето на членската функција од страна на *-о̄ӣ*, автоматски станала редувантната разликата меѓу долгите и кратките придавски форми и долгата форма била сведена на функција на деривациска база за членувани придавки, по модел: *слаб* : *слаб-и-о̄ӣ*, *добар* : *добр-и-о̄ӣ*, и сл. Со губењето на фонолошкиот квантитет трагата на старата опозиција останала само во деривацијата на придавските форми од машки род еднина.

Денеска членот регуларно сигнализира референцијално употребени синтагми со идентификувани референти, спорадично се јавува и кај некои инхерентно определени синтагми, на пр. кај сопствените имиња, и во одредени семантички и/или формални контексти ги придружува генерично употребените синтагми. Кај

синтагмите со идентификувани референти може да дојде и до експресивно удвојување на показателите на определеноста, сп. на пр. *Тој, куйувачој, рече...* или *Оној, мојон, не дојде...*, и сл.

Посебен проблем претставуваат заменките способни (во линеарната низа каква што ја претставува именската синтагма) да се појавуваат пред показателите на референцијалната квантификација, т.е. во 0-позиција. Нивната функција е експресивна и се состои во потсилување на екстензијата на синтагмата, нејзината сеопфатност или единичната идентификација, сп. на пр. *Сийе ише дојдоа, Целиој иој процес не вознемири, Исийој иој човек пак се појави во градој, Самој иој не знаеше ишо да мисли*, и сл. Како што се гледа, во сите случаи заменските форми се членувани, но само кај *сиој -ој* претставува дел од морфолошката основа. Во состав со главните броеви слична функција како *сиој* врши и (сп. и *двајиа...*, и *иешие...*, и сл.) , при што составите *и двајиа / и двеие* алтернираат со старите наследени облици *обајиа / обеие*.

Именските синтагми референцијално употребени со неидентификуван референт – потсетувам дека тие се појавуваат само во фактивните реченици – доста ретко се граматички обележени како такви. Основен показател е неопределениот член *еден*, но тој не се појавува регуларно, а неговата дистрибуција во значајна мера зависи од субјективната одлука на говорителот. Несомнено постои лексема *еден₃* со членска функција и таа треба да се разликува од *еден₁* – број и од *еден₂* – неопределена замена со интерпретација: *еден x* ‘знам за кој *x* се работи и не гледам потреба тоа да го експлицирам’. *Еден₃* од *еден₁* се разликува со тоа што поседува множинска форма и членувана форма, а од *еден₂* со тоа што не е способен да носи синтагматски / реченичен акцент. Најпосле, постои и *еден₄* врзан во идиоматизиран контраст *еден ~ друг, едни ~ други*. Речиси нема контексти во кои *еден₃* мора да се појави; во позиција кога референцијалната употреба на синтагмата мора да биде сигнализирани, т.е. во номинативна синтагма која стои на почетокот на реченицата, како на пр. во *Еден човек влезе во собајиа*, тоа може да алтернира со други лексички заменски показатели, како *некој, некаков, друг*, и сл. Значи: неопределениот член во македонскиот јазик е една лабилна категорија, иако со потенцијал да се зацврсти.

Не случајно *еден₃* по пат на семантичка деривација е добиено од *еден₁* – паралелни процеси познаваат и многу други

јазици. Како што спомнав во претходната глава, посветена на категоријата ‘број’, показателите на количествена квантификација, меѓу нив на централно место главните броеви, имаат свое определено место во линеарната низа што ја претставува именската синтагма – тие се сместуваат директно зад показателите на референцијалната квантификација. Ако во синтагмата нема показатели на референцијална квантификација, а присутни се показателите на количествена квантификација, тие – во референцијално употребените синтагми – автоматски ја преземаат функцијата на показатели на индивидуализирачката (но не и идентификувачката) референција. Сп. на пр. *Три сѝарици седеа на клуѝаѝа, Пеѝмина војници не се враѝиле во базаѝа*, и сл.

Предикативната употреба на именската синтагма во принцип е сигнализирана со отсуство на какви годе показатели на референцијална квантификација, меѓутоа во експресивно маркираните конструкции може да се појави *еден*₃, сп. на пр. *Шѝо си бил ѝѝи еден манѝуѝ!*, и сл.

Од спроведениот преглед произлегува дека не постои еднозначна корелација меѓу двата специјализирани показатели: определен и неопределен член и четирите типа референцијална квантификација на именската синтагма. Релативно најстабилна е корелацијата меѓу определениот член и ИС со идентификуван референт / референти. Имено: ако ги оставиме на страна синтагмите со инхерентно определен конститутивен член (како сопствените имиња, личните заменки и сл.), определениот член – а не лексичките показатели на определеност, т.е. показните заменки – се појавува редовно во синтагмите во кои идентификуваниот карактер на референтот не мора или не смее особено да биде истакнат.

4. ПОЛСКИ

Полскиот спаѓа меѓу јазиците во кои показателите на референцијалната квантификација (“определеноста”) се или од лексички и/или од синтаксички карактер. Со други зборови: ако именската синтагма опфаќа лексички показатели на референцијалната квантификација (т.е. показни или неопределени заменки), тогаш тие стојат на почетокот на линеарната низа; ако отсуствуваат такви показатели, самиот начин на линеаризација на реченицата пренесува информација околу тоа кои синтагми се референцијално употребени, како и кои имаат идентификувани референ-

ти. Во таков случај средствата за сигнализирање на референцијалната квантификација практично се поклопуваат со средствата за топикализација на текстот.

Предикативната употреба на ИС е сигнализирана преку нејзината синтаксичка позиција и отсуството на лексичките показатели на референција.

Генеричната употреба на ИС се чита од контекстот.

Заменките *wszystkie, cały, ten sam... mutatis mutandis* се однесуваат слично како и нивните македонски еквиваленти, т.е. експресивно потенцираат екстензија на синтагмата и се сместуваат на нултата позиција, пред лексичките показатели на референцијалната квантификација.

Наследената замена *obaj / oba / obie* функционира како во македонски, т.е. значи соодветно ‘и двајцата / и двата / и двете’.

5. ЗАКЛУЧОЦИ

Нашиот преглед покажа значајно преклопување на показателите на референцијалната квантификација од една страна и на топикализацијата на текстот од друга страна, што не треба да нè изненадува – и двата процеса имаат прагматички карактер и го олеснуваат коректното пренесување на информацијата. Не изненадува ни фактот дека преклопувањето е пообемно во полскиот, како јазик кој не ја формирал морфолошката категорија на определеност.

Се потврдува честата поврзаност на признаците /+ определено/ и /+ човек/ за што веќе стана збор порано, во главите посветени на категориите ‘падеж’ и ‘род’. Имено, синтагмите чии референти се луѓе, најчесто стојат во номинативен или во дативен падежен однос и најчесто се /+ определени/.

Не е случајно што македонскиот определен член се оформил врз база на најнемаркираниот демонстративен корен **t-*, а неопрделениот член – врз коренот на бројот ‘1’ – бројни паралели наоѓаме во други индоевропски јазици. Македонска специфика претставува присуството и функционалната оптовареност на други постпозитивни демонстративни клитики кои признакот /+ определено/ го поврзуваат со просторните признаци /+ близу/, односно /+ далеку/, а најчесто и со емотивната обоеност.

ЗАВРШНИ ЗАБЕЛЕШКИ

Како што спомнав пристапувајќи кон прегледот на развојните патишта на граматичките категории во македонскиот и во полскиот јазик, целта на овој преглед требаше да биде директна конфронтација на дивергентните тенденции во развитокот на двата јазика, но и импликувните од таа конфронтација сознанија за развитокот на целата словенска јазична заедница и за дијахроничната типологија на јазичниот развиток како таква.

Под ‘граматичка категорија’ *ad usum* на овој текст подразбирам главно флексивна категорија, но ги вклучувам тука и категориите ‘вид’ и ‘степен’, кои ја засегнуваат подлабоката морфолошка (зборообразувачка) структура соодветно на глаголските и на придавските предикати; постапувам така со оглед на фактот дека споменатата зборообразувачка деривација има суштествени последици за синтаксичката структура на реченицата, а реченицата претставува природна рамка во која се одвива мојата анализа.

Извршената анализа ја потврди – според моја оценка – мојата појдовна претпоставка дека процесот на граматикализација (т.е. на регуларизација на формалните граматички показатели) оперира во пошироки рамки на семантичките категории релевантни за нашето јазично општење и ги засегнува оние сегменти на тие категории коишто се најважни за успешниот тек на комуникативниот чин. Другите, попериферни содржини од доменот на истите категории, се изразуваат со лексички средства. Сепак, не секогаш е јасна границата меѓу “граматичкото” и “лексичкото”, на пр. меѓу некои “кратки” перифрастични серии и “отворени” синтаксички конструкции.

Двете основни функционални поделби на разгледуваните категории кои ми се наложија во текот на анализата не се поклопуваат чисто со традиционалните поделби на “глаголски” и “именски” категории, и сл. Мислам тука на (1.) поделбата на категориите со нагласена прагматичка функција и категориите без таква функција, како и на (2.) поделбата на граматичките категории зависна од тоа врз кои сегменти на семантичката структура на реченицата тие оперираат. Двете поделби делумно се преклопуваат.

Под “прагматички” категории ги подразбирам тие категории кои овозможуваат настанот (процесот, состојбата, ситуацијата...) за кој станува збор и протагонистите на тој настан коректно да се сместат во вонјазичната стварност, и по можност да се идентификуваат. Таквата функција ја вршат категориите ВРЕМЕ, ЛИЦЕ и ОПРЕДЕЛЕНОСТ.

Категориите кои граматикализираат инхерентни особини на предикатот и се одразуваат врз предикатскиот израз се ВИД, МОДАЛНОСТ, ВРЕМЕ и СТЕПЕН.

Категориите кои одлучуваат за комуникативната хиерархија на аргументите на констативниот предикат се ПАДЕЖ и ДИЈАТЕЗА.

Најпосле категориите кои граматикализираат инхерентни особини на аргументите и се одразуваат врз аргументските изрази се РОД, ЛИЦЕ и ПАДЕЖ.

Не случајно анализата на развојните тенденции на сите категории редовно ја вршам поделена на два сегмента: (а) “обем на граматикализираната информација” и (б) “еволуција на граматичките показатели”. Сакав да покажам дека суштествените измени почесто се случуваат во сегментот (б), додека измените во сегментот (а) се помаргинални. При ваква поделба јасно се зацртува карактерот на таканаречената балканизација на македонскиот граматички систем – се гледа дека најчесто се работи за измена и обновување на граматичките показатели, а не и за граматикализација на некои нови содржини. Така е во случај на категориите ‘падеж’ и ‘степен’. Исто така, врз тој фон јасно се издвојуваат двете функционални зони каде што навистина имаме суштествени измени во сегментот (а) – тоа се зоната на модалност на ниво на реченицата (т.е. на предикацијата) и зоната на референцијалната квантификација на ниво на именската синтагма (т.е. на номинацијата). Впрочем, секој од двата јазика гледан од перспектива на оној вториот покажува повеќе развојни сличности со него отколку што тоа може да се заклучи врз основа на читањето на нивните традиционални граматички описи. Со други зборови: познавањето на состојбите во едниот јазик овозможува подобро да се согледаат состојбите во другиот, што инаку е прилично тривијална констатација.

Тенденцијата кон аналитизам надвладува над тенденцијата кон синтетизам не само на македонскиот, туку и – се разбира, во

помала мера – на полскиот развоен пат. Никнуваат бројни перифрастични серии, при што во предикатскиот израз како формант најчесто се јавуваат адвербалните партикули, а во аргументскиот израз предлозите и – во случај на македонскиот – заменските клитики. Впрочем, и разликата меѓу синтетското и аналитичкото е релативна; доказ: честата оценка на македонското степенување како аналитичко од една страна, и евидентно “синтетскиот” карактер на македонскиот определен член од друга.

Во секој случај, увидот во историјата на еволуцијата на категоријалните показатели во двата јазика ја потврдува правилноста на изборот за кој се определивме во оваа серија, а тоа е да не ја одвојуваме морфологијата (барем флексивната морфологија како што ја дефинирав погоре) од синтаксата и да се движиме доследно во рамките на морфосинтаксата.

Еден од проблемите кој при анализата на македонските и полските граматички категории се наоѓаше во центарот на моето внимание е начинот како признакот /+ човек/ се кодира во јазичниот текст. Мислам дека спроведената анализа ја потврдува тезата дека се работи за информација сместена на врвот на комуникативната хиерархија и како таква постојано се здобива со нови и нови показатели. Тука непосредно се засегнати категориите ПАДЕЖ, ЛИЦЕ, РОД и ОПРЕДЕЛЕНОСТ. Во парадигмата на падежните односи постојат – по мое мислење – односи примарно карактеристични за именските синтагми со персонални референти; такви се номинативот и дативот; посебни показатели на персоналниот референт се појавуваат во акузативниот однос, кој инаку е маркиран како /- човек/. Најпосле, треба и да се спомне дека остатоците на падежната морфологија во македонскиот јазик најдобро се чуваат кај личните заменки и кај сопствените имиња. Во врска со категоријата ‘лице – учесник во комуникативниот чин’, каде што посебен коментар не е ни потребен, би сакала да забележам една интересна карактеристика на македонскиот јазик, а тоа е степенот на емотивната ангажираност на првото лице – авторот на текстот во начинот на изградбата на текстот; мислам тука на таквите појави како високата фреквенција на таканаречениот *dativus ethicus*, богатството на експресивните, хортативни и други партикули во текстот, а пред сè на широката граматикализирана зона кај – инаку “глаголска” – семантичката категорија ‘модалност’. Примарната семантичка мотивација на

категоријата ‘род’ (која според најшироко прифатената хипотеза се роди токму од потребата посебно да се кодира /+ човек/, поконкретно /+ маж/), со време се загубила, но во полскиот систем гледаме обнова на вирилниот и одушевениот “граматички” род, додека во македонскиот систем показателите на референтот ‘човек’ се појавуваат дополнително во рамките на категориите ‘падеж’, ‘број’ и, пред сè, ‘определеност’. Показателите на “идентификуваното” во голема мера се поклопуваат со оние на “персоналното”.

Резултатите на анализата ја потврдија, по мое мислење, претпоставката од која тргнавме во целата наша серија, дека конфронтацијата токму на македонскиот и на полскиот јазик може да биде корисна при поставување рамки на една општа типологија на словенските јазици. Се разбира, критериумите на рангирањето на одделните јазици во рамките на ваквата типологија можат да бидат различни. Јас овде се задржав на опозицијата: ‘конзервативност’ vs ‘иновативност’ во однос на дистинкции граматикализирани на појдовната точка, т.е. во прасловенскиот систем, како и на карактерот на показателите на тие дистинкции. Полската ‘конзервативност’ и македонската ‘иновативност’ би биле уште позабележителни (1) да се впуштат во преглед на еволуцијата на флексивните наставки и на морфонолошките алтернации, и (2) да ги вклучат во мојот преглед сите развојни тенденции познати соодветно во полските и во македонските дијалекти, а кои се нашле под нивото на стандардната норма.

Двете главни причини на дивергентниот развој соодветно на македонскиот и на полскиот јазик ги гледам во А. Доцната стандардизација на модерниот македонски писмен јазик, и Б. мултилингвалната средина во која се развивал македонскиот дијасистем. Чувствувам потреба да ја објаснам предложената хиерархизација на двете приведени причини. Мислам дека длабочината на влијанијата од страна на други, несловенски балкански јазици врз македонскиот граматички систем е резултат на отсуство на јасно поставена норма која би го контролирала развојот на македонскиот дијасистем. За тоа се одговорни познатите политички услови. Стариот писмен јазик, староцрковнословенскиот, бил јазик на образованите елити, додека народниот јазик се развивал спонтано, подложен на многустрани интерференции кои влијаеле врз дијалектната диференцијација на македонската јазич-

на територија. Дополнителен фактор на диференцијацијата била големата појдовна блискост на двата кода: “високиот” јазик на црквата и “нискиот” народен јазик, која овозможувала меѓусебното мешање и двострано проникнување на нивните елементи. Во полската ситуација, како прво, политичките услови овозможиле релативно рано создавање на самостојна државна структура заинтересирана за унификација на јазикот, како второ, “високиот” латински јазик на елитата бил тотално туѓ и неразбирлив за народот, што довело до релативно рано поставување на узуалната, а подоцна и на проскриптивната јазична норма.

Најдобар доказ во полза на претставената хиерархија на факторите кои влијаеле врз развитокот на двата разгледувани јазици е фактот дека по формирањето на нови самостојни држави на Балканот во текот на 19. и 20. век прекинат е процесот на “јазична балканизација”, а по поставувањето на нормата на современиот македонски стандарден јазик многу бргу од тој јазик се повлекуваат бројни маргинални балканизми, како оние официјално санкционирани така и оние незабележани од страна на нормата. Остануваат оние главните, претставени на страниците на оваа книшка, а кои прават македонскиот јазик денеска да биде типолошки поблизок до романските или до англискиот јазик отколку до небалканските словенски јазици.

Rozwój kategorii gramatycznych (streszczenie)

Dziewiąty tomik naszej serii ma za zadanie przedstawić proces oddalania się systemów gramatycznych języka polskiego i macedońskiego, wskazać kluczowe punkty ich dywergentnego rozwoju w terminach poszczególnych, tak zwanych, kategorii gramatycznych.

Przez kategorię gramatyczną rozumiem taki segment pola funkcjonalnego odpowiedniej kategorii semantycznej, w którym informacja kategoriałna przenoszona jest w danej ściśle formalnie określonej klasie leksemów z pomocą środków gramatycznych (= nie leksykalnych), tj. ma regularne i przewidywalne wykładniki na powierzchni tekstu. Mnożące się z biegiem czasu w obu interesujących mnie językach serie peryfrastyczne, otwarty problem długości regularnej serii, itp. to czynniki, które sprawiają, że granica między tym, co gramatyczne, i tym, co leksykalne, jest często nie ostra i ustawiona konwencjonalnie. Przez ‘gramatyczny’ rozumiem ‘morfosyntaktyczny’ – do tego skłania mnie sytuacja w obu opisywanych językach, nie tylko w macedońskim – “analitycznym” języku Bałkanów, ale również w polszczyźnie. Przytem morfologia to dla mnie przede wszystkim fleksja (“derywacja gramatyczna”), a nie i słowotwórstwo (“derywacja leksykalna”). Jednak i tu granica jest konwencjonalna. Dlatego też wśród poddanych analizie kategorii znalazły się i dwie takie, które klasyczny opis gramatyczny umieszcza na granicy fleksji i słowotwórstwa: aspekt predykatów werbalnych i gradacja predykatów adiektywnych.

Analiza, podobnie jak w innych morfosyntaktycznych tomikach tej serii, prowadzona jest na poziomie zdania i/lub grupy imiennej, a kiedy aktualizacja odpowiedniej propozycji tego wymaga, rozciąga się na szerszy kontekst, ew. konsytuację. Podobnie też, jak w poprzednich tomikach, za zapis struktury semantycznej zdania przyjmuje się formułę: $M \{T \& L [p (a_1, a_2, a_3 \dots)]\}$ (cf. Karolak 1984), gdzie symbole M , T i L oznaczają odpowiednio informację modalną, temporalną i lokującą w przestrzeni, a p i a to predykat konstytutywnej propozycji i jego argumenty; te dwie serie symboli nie przekładają się na rozłączne zbiory wykładników powierzchniowych, informacja ukryta pod aktualizującymi symbolami M , T , L może być również wbudowana w wykładniki predykatu konstytutywnego i jego argumentów. Zapis struktury semantycznej grupy imiennej to formuła $RQ(x)$ (cf. Topolińska 1984), gdzie symbole R i Q oznaczają odpowiednio kwantyfikację referencjalną i kwantytatywną, a x to t.zw. grupa jądrowa, tj.

pojęcie, które podlega kwantyfikacji; również w wypadku grupy imiennej zbiory powierzchniowych wykładników odpowiednich informacji nie są rozłączne – informacja kwantyfikująca może być wbudowana w wykładniki grupy jądrowej.

Układ książki odwzorowuje jedną z możliwych klasyfikacji przedstawianych kategorii: podział na te, (a) które regularyzują wykładniki relewantnych cech predykcji, jak aspekt, modalność, czas, czy stopień, te (b) które informują o hierarchii argumentów konstytutywnego predykatu, jak przypadek i diateza, i wreszcie te (c) które regularyzują wykładniki relewantnych cech nominacji, jak rodzaj, osoba, liczba i określoność, czyli kwantyfikacja referencjalna. Jak łatwo zauważyć, układ ten nie odpowiada tradycyjnemu podziałowi na tzw. kategorie werbalne i nominalne. Nie pokrywa się on również z innym istotnym podziałem na kategorie o funkcji (prymarnie) semantycznej, kategorie o funkcji (prymarnie) pragmatycznej i wreszcie kategorie, które pełnią (prymarnie) funkcję gramatycznej organizacji tekstu. Waga tego podziału nie zmienia faktu, że wszystkie użyte tu określenia mają charakter względny, a bliższą charakterystykę funkcjonalną poszczególnych kategorii niosą odpowiednio poświęcone im rozdziały książki.

Wszystkie te rozdziały zbudowane są według jednego modelu. Otwierają je **1.** „Uwagi ogólne” poświęcone głównie wyjaśnieniom, jak rozumieć daną kategorię i jak przedstawiają się główne źródła pozwalające przedstawić jej rozwój w dwu interesujących mnie językach. Dalej pojawia się paragraf **2.** zatytułowany „Co wiemy o kategorii tej i tej w języku prasłowiańskim?”. Celem tego paragrafu jest ustalenie wspólnego punktu wyjścia opisywanych procesów rozwojowych. Oczywiście zdaję sobie sprawę z umowności terminu „język prasłowiański”, jednak jego powszechnie przyjęte rozumienie: ‘to, co aktualnie umiemy zrekonstruować jako wspólne całej słowiańskiej grupie językowej w okresie poprzedzającym rozpad tej grupy’ pozwala mi w dalszym tekście wskazać i zinterpretować charakterystyczne dla interesujących mnie języków tendencje innowacyjne. Paragrafy **3.** i **4.** poświęcone są odpowiednio językowi macedońskiemu, a następnie polskiemu, i wreszcie paragraf **5.** to „Wnioski”, w których staram się zsumować i – w miarę możliwości – zinterpretować na szerszym tle słowiańskim i bałkańskim główne przejawy dywergencji w rozwoju danej kategorii w tych językach. Paragrafy **3.** i **4.** poświęcone odpowiednio rozwojowi danej kategorii w macedońskim i w polszczyźnie są regularnie dwudzielne. Pierwsza część nosi tytuł „Zakres informacji zgramatyzowanej”, a druga – „Ewolucja wykładników gramatycznych”. Taki układ pozwala wyraźnie rozdzielić semantyczne, również pragmatyczne pole

funkcjonowania danej kategorii od ewolucji jej wykładników formalnych, a także przedstawić ew. ewolucję obciążenia funkcjonalnego tych wykładników, przenoszenie punktu ciężkości z “informacji o świecie” na informację o gramatycznej organizacji tekstu. Podział ten, obiektywnie w moim pojęciu w pełni usprawiedliwiony, wywodzi się z moich doświadczeń jako macedonisty i jest wyrazem przekonania, że w klasycznym spisie lingwistycznych bałkanizmów (czytaj: cech strukturalnych wspólnych językom tzw. bałkańskiej ligi językowej) dominują rozwiązania formalne, dla większości uczestników ligi nowe, bardziej eksplicytne, bardziej transparentne, bardziej “analityczne”, tj. lepiej dostosowane do potrzeb komunikacji językowej w środowisku, w którym rozmówcy nie rzadko nie władają dobrze językiem “tego drugiego”. Znacznie rzadziej w toku rozwoju interesujących mnie tutaj języków pojawiają się innowacje w polu pragmatycznym i/lub semantycznym prowadzące do regularyzacji (gramatykalizacji) wykładników nowych treści, uprzednio wyrażanych leksykalnie. Ten właśnie typ dywergencji rozwojowych na linii: polski ~ macedoński wydaje mi się najciekawszy i wiele mówiący o ewolucji języka *sensu largo*.

Najbardziej uderzającym przykładem gramatykalizacji nowej (= nie odziedziczonej jako zgramatykalizowana) informacji jest niewątpliwie (1) rozbudowa modalnych paradygmatów nie-faktywnych, m.in. narodziny epistemicznej kategorii ‘dystansu’ i (2) powstanie gramatycznej kategorii określoności na gruncie macedońskim, oraz (3) gramatykalizacja tzw. rodzaju męsko-żywotnego i męsko-osobowego (wirylnego) na gruncie polskim. Jeśli chodzi o sytuację macedońską, wiąże odpowiednie zjawiska, w szerszym kontekście, z większym zaangażowaniem autora w tekst na terenie Bałkanów w ogóle, w opozycji do sytuacji w północnej części słowiańskiego świata językowego, a to z kolei wydaje się być, m.in., efektem późnej standardyzacji, długiego rozwoju spontanicznego, dialektalnego, bez jednoczącego wpływu normy standardowej. Co do sytuacji polskiej – gramatykalizacja dwu rodzajów “żywotnych” wydaje mi się jednym z bardziej spektakularnych przejawów ogólnej tendencji do specjalnego “kodowania człowieka” w tekście, tj. tendencji do podkreślania antropocentrycznego charakteru języka. Jest tych przejawów wiele i na gruncie polskim i na gruncie macedońskim; w toku mojej analizy poświęcam im specjalną uwagę. Nie ma potrzeby specjalnie komentować w tym związku znaczenia kategorii, którą zwykliśmy nazywać ‘osoba’. Warto natomiast wspomnieć o kategorii przypadku. Przypadek w tym tekście, podobnie, jak w innych moich rozprawkach morfo-syntaktycznych tej serii, traktuję nie jak formę morfologiczną, tylko jak stosunek syntaktycznej zależności między grupą imienną i nadrzędną w stosunku do niej jednostką

syntaktyczną, tj. wyrażeniem predykatywnym (tak w wypadku N, D, A, L i I), czy drugą grupą imienną (tak w wypadku G). Rozwiązanie takie narzuca się w opisie gramatycznym języka macedońskiego, a także innych języków, w których wykładnikami stosunków przypadkowych są nie tylko i nie przede wszystkim końcówki fleksyjne, ale i przyimki, modele linearyzacji, a także – tak konkretnie w językach bałkańskich, a także np. w niektórych nie bałkańskich językach romańskich – repliki argumentowych grup imiennych w postaci klityk zaimków osobowych. W planie semantycznym motywację tak pojętych stosunków przypadkowych widzę prymarnie w kategoriach opozycji: ‘człowiek ~ nie-człowiek’ : grupy imienne w stosunku nominatywnym i/lub datywnym mają prymarnie referentów nacechowanych jako /+ człowiek/, grupy w stosunku akuzatywnym i instrumentalnym odpowiednio mają referentów nacechowanych prymarnie jako /- człowiek/; wyrazem takiego nacechowania jest m.in. obserwowana już w najstarszych tekstach słowiańskich innowacja – synkretyzm A=G, w miejsce A=N w paradygmacie zaimków osobowych, tj. potrzeba specjalnego kodowania takiego akuzatiwu, za którym kryje się człowiek. Istnieje wyraźna statystyczna korelacja cech /+ człowiek/ i /+ jednoznacznie zidentyfikowany referent grupy imiennej/, która na gruncie macedońskim znajduje wyraz w gramatykalizacji replik zaimkowych w akuzatiwie i datiwie, jeśli referent jest zidentyfikowany; w nominatiwie ekwiwalentem tych replik jest niemal bezwyjątkowa obecność rodzajnika. W ten sposób otrzymujemy w zasadzie dwa paradygmaty przypadkowe w zależności od kwantyfikacji referencyjnej odpowiedniej grupy imiennej. F. V. Mareš w swoim wykładzie wstępnym w Macedońskiej Akademii Nauk i Sztuk (Mareš 1982) stawia tezę o komplementarnej dystrybucji kategorii żywotności na północy Słowiańszczyzny i określoności na południowym-wschodzie i z właściwą sobie akrybią dokumentuje tę tezę przeprowadzając analizę faktów morfologicznych, a zarodek wspomnianej komplementarnej dystrybucji widzi we wspomnianym nowym synkretyzmie A=G wprowadzonym “aus kommunikationstherapeutischen Gründen” (*op.cit.* 173). W moim pojęciu motywacja jest natury semantycznej, chodzi o “siłę przebiccia” cechy /+ człowiek/. Zresztą, nie ma kolizji między tymi dwiema liniami interpretacji. Którąkolwiek z nich przyjmiemy, wspomniany kompleks zagadnień, obok wyżej wspomnianej “bałkańskiej” ekspansji modalności epistemicznej, należy do najciekawszych aspekty dywergentnego rozwoju kategorii gramatycznych na linii: polski ~ macedoński.

Raczej marginalne znaczenie mają macedońskie innowujące ekskursje w ramach kategorii liczby – pluralna kongruencja starych kolektiwów na *-bja / -bje* jako specyficzna odmianka liczby mnogiej, czy

“związane” formy masculinów ze starą dualną końcówką *-a* w pozycji po liczebniku jako wyróżnik nacechowanej liczby mnogiej policzalnej. Obie te, skądinąd interesujące, tendencje są dziś w języku standardowym w odwrocie.

Innowacje polegające na ograniczeniu zakresu treści gramatyzalizowanych są raczej skromne. Należy tu radykalne uproszczenie polskiego systemu temporalnego, tj. usunięcie paradygmatów złożonych o funkcji perfektu (jeśli pominąć marginalny model rezultatywny: *mam sprzątnięte mieszkanie*, itp.), oraz zamknięcie opozycji aspektowej w odniesieniu do przeszłości w ramach jednego paradygmatu preterytalnego. W macedońskim do uproszczenia doszło inną drogą i w mniejszym zakresie: rzecz prosta, w planie semantycznym nie ma imperfektum od czasowników dokonanych, a aoryst od dokonanych jest dziś rzadkością, natomiast – nie bez związku z wykorzystywaniem starego *esse*-perfektu w strefie znaczeń modalnych – pojawił się nowy rezultatywny *habere*-perfekt. Jeśli chodzi o system nominalny – w obu językach zanikł dualis jako kategoria gramatyczna.

Znacznie poważniejsze różnice dzielą dzisiaj dwa rozpatrywane tutaj języki, jeśli chodzi o inwentarz i sposób wykorzystania wykładników formalnych treści zgramatyzalizowanych. Stroną innowującą jest niemal wyłącznie język macedoński, a jego innowacje mają niemal bez wyjątku charakter “bałkański”, tj. albo są bezpośrednim efektem interferencji języków ligi bałkańskiej, albo też wpływ tych języków decydował o takim lub innym wyborze środków wyrazu skądinąd obecnych w odziedziczonym inwentarzu prasłowiańskim.

Nie zajmowałam się w tym tekście innowacjami w zakresie morfologii końcówek fleksyjnych, nie zajmowałam się też ewolucją inwentarza i zasięgu alternacji morfonologicznych. Ogólnie mogę stwierdzić, że na gruncie macedońskim doszło do radykalnych uproszczeń i daleko idących zmian w tym zakresie; w polszczyźnie zmian było mniej, a ich kierunek nie zawsze prowadził do uproszczenia systemu.

Interesował mnie przede wszystkim morfo-syntaktyczny charakter wykładników kategoriaalnych, ich dyskretność, stopień “związania” z kontekstem syntaktycznym, przynależność do odpowiednich części mowy...

Na gruncie macedońskim pojawiła się seria peryfrastycznych paradygmatów werbalnych z adwerbalnymi partykułami w funkcji formantów. Do *bu* mającego stare korzenie słowiańskie dołączyły partykuły *ke* – formant kondycjonalu i *da* – formant subjunktywu; rozmnożyły się również partykuły hortatywne, optatywne i prohibytywne – wszystkie one funkcjonują w polu semantycznym modalności, głównie modalności epistemicznej. Partykuły kontrolują wybór morfologicznych form werbalnych.

W polszczyźnie centralną zmianą w zakresie paradygmatyki werbalnej było powstanie nowego *praeteritum* z dawnego *esse*-perfektu. Wyeliminowane zostały – o czym była już mowa wyżej – aoryst i *imperfectum*, a ostatnio również *plusquamperfectum*.

Z dwu prasłowiańskich modeli paradygmatów pasywnych polski przyznaje prymat konstrukcjom z dawnym *participium praeteriti passivi*, podczas gdy w macedońskim wyższą frekwencję mają konstrukcje ze zwrotnym *sę.

Macedoński dość radykalnie uprościł system niefinitywnych form werbalnych. Z dawnych imiesłowów przymiotnikowych pozostał tylko, neutralny dzisiaj diatetycznie, imiesłów z formantami *-t-*, *-n-*, *-z-* imiesłowów przysłówkowych tylko imiesłów współczesny czynny, zablokowana jest regularna derywacja rzeczowników odsłownych od czasowników dokonanych, wyeliminowany został bezokolicznik na korzyść subjunktiwu.

Stopniowanie przymiotników i przysłówków ma dziś na gruncie macedońskim wyłącznie wykładniki prefiksalne, podczas gdy polszczyzna utrzymuje starą kombinację sufiksально-prefiksálną.

Macedoński wyeliminował morfologiczną deklinację przypadku rzeczowników i przymiotników, pozostawiając ją w zredukowanej formie u zaimków osobowych i – dziś już zupełnie marginalnie – u pewnych imion własnych rodzaju męskiego. Końcówki fleksyjne zostały zastąpione przez wykładniki przyimkowe, repliki zaimkowe, a także przez odpowiednią linearyzację zdania. W polszczyźnie z biegiem czasu szerzyły się konstrukcje przyimkowe kosztem bezprzyimkowych, ale układ paradygmatów morfologicznych – znacznie uproszczony w stosunku do prasłowiańskiego – trwa niewzruszony. Wycofuje się natomiast – w odróżnieniu od sytuacji macedońskiej – wokatiw, co stanowi kolejne potwierdzenie, że chodzi tu o inną kategorię semantyczną, nazwaną w tym tekście kategorią apelu.

Wprowadzenie na gruncie polskim nowych dwu członów kategorii rodzaju wymagało nowych środków gramatycznych – polszczyzna uciekła się tutaj do wspomnianego wyżej synkretyzmu A=G.

Nowych środków wymagała również budowa tzw. kategorii określoności, tj. częściowa gramatyzacja wykładników identyfikacji referencyjnej w języku macedońskim. Wykorzystano środki skądinąd obecne i funkcjonujące już wcześniej w ramach tejże pragmatycznej kategorii – postpozytywne klityki zaimkowe.

Zmiany związane z “bałkańską” rekonstrukcją macedońskiej paradygmatyki werbalnej i nominalnej, także te, dla których nie znalazło się miejsce w streszczeniu, a o których mowa w tekście książki, nie tylko przyczyniły się do dominacji tzw. konstrukcji analitycznych, ale zarazem

doprowadziły do przesunięcia punktu ciężkości informacji gramatycznej z końca na początek zestroju akcentowego.

Można, wydaje mi się, stwierdzić, że przeprowadzona analiza – zgodnie z zamierzeniem autorów polsko-macedońskiej konfrontacji gramatycznej – potwierdziła znaczenie konfrontacji tych dwu silnie spolaryzowanych języków dla ogólnej typologii języków słowiańskich, a także umożliwiła wgląd w dywergentny tok rozwoju diasystemu, który stosunkowo wcześniej doczekał się kodyfikacji normy, z jednej strony, i diasystemu, który na taką oficjalną kodyfikację czekał do połowy XX wieku, z drugiej.

Rzecz prosta, przedstawiony obraz byłby bogatszy, gdybym mogła w szerszym zakresie uwzględnić dane historyczne i dialektalne. Książeczka ta zawiera wiele niedomówień i sygnałów, co jeszcze należałoby dokładnie zbadać, jednak nie przypuszczam, żeby wyniki przyszłych badań wpłynęły znacząco na przedstawiony tutaj szkic różnic rozwojowych między interesującymi mnie językami.

The development of grammatical categories
(Summary)

The eighth volume of our contrastive series presents the history of grammatical categories in Macedonian and in Polish, emphasizing the key points of their divergent development.

A grammatical category is understood as a segment of the functional field of a semantic category where the categorial information in a certain class of lexemes is carried by grammatical (= not lexical) means, i.e. it has regular and predictable exponents. Due to numerous periphrastic categorial paradigms the border line between “the grammatical” and “the lexical” is not always clear cut and has a conventional character. I am interested, first, in inflectional morphology, and for me “grammatical” means primarily “morphosyntactic”; however the border between inflectional and derivational morphology is not sharp. Thus, I include in my analysis two categories which in “classical” grammatical descriptions are situated on the border between inflectional and derivational morphology. These are: the so-called aspect of verbal predicates and the so-called degree of intensity of adjectival predicates.

The analysis – as in other morphosyntactic studies in this series – operates on two and only two syntactic units: the sentence and the noun phrase, defined both in terms of their formal and functional (semantic, pragmatic) structure. The semantic structure of the sentence is represented by the formula: $M \{ T \& L [p (a_1, a_2, a_3 \dots)] \}$ (cf. Karolak 1984), where M , T and L symbolize modal, temporal and spatial information respectively, while p and a point to the predicate of the constitutive proposition and its arguments; the two series of symbols do not correspond to two disjunctive sets of surface exponents: the information which actualizes the constitutive proposition (i.e. it defines the modal, temporal and spatial parameters) can also be carried by the exponents of the constitutive predicate and/or by the exponents of its arguments. The semantic structure of the noun phrase is represented by the formula $RQ (x)$ (cf. Topolińska 1984), where R and Q symbolize referential and quantitative quantification respectively, and x stands for the nuclear group, i.e. the notion which undergoes the said quantification; here also the two sets of surface exponents are not disjunctive – the quantifying information can also be built into the exponents of the nuclear group, as is the case, e.g., with noun phrases constituted by proper nouns.

The text is ordered in accordance with one of several possible classifications of the categories in question. The categories are divided into three groups: (a) those which provide regular exponents for certain relevant features of the predication, such as aspect, modality, tense and taxis, degree of intensity, (b) those which provide information on the hierarchy of arguments of the constitutive predicate, such as case or diathesis, and finally (c) those which provide regular exponents for some relevant features of the nomination, such as gender, person, number and definiteness (i.e. referential quantification). As can be seen, this ordering differs from the traditional division into so-called verbal and nominal categories. It also differs from another relevant classification into categories with a (primarily) semantic function, categories with a (primarily) pragmatic function, and categories whose primary function is the grammatical organization of the text. It should be emphasized that all the above qualifications have a more or less conventional character; more precise functional characteristics of particular categories are given in the corresponding chapters of the text.

All the chapters are organized along the same pattern. They begin with some **1.** “General remarks” where it is explained how the given category is interpreted and what sources are used as a basis for presenting its historical development in Macedonian and in Polish respectively. Next comes paragraph **2.** with the heading “What do we know about the status of this particular category in Common Slavic?”. This serves to define the common starting point of the development in the two languages. I am aware, of course, that the very notion of ‘Common Slavic’ is a conventional construct; I understand it as “all that we can for the moment reconstruct and accept as common to all the members of the Slavic linguistic community in the period directly before the disintegration of that community”. Such a starting point allows me both to highlight and to interpret the innovative tendencies that the Macedonian and the Polish diasystems show in their further development. Paragraphs **3.** and **4.** are dedicated to the development of the given category in Macedonian and in Polish respectively, and in the final paragraph **5.** I summarize my conclusions concerning the main divergent processes characteristic of both Macedonian and Polish in the broader Slavic and Balkan context.

Paragraphs **3.** and **4.** in each chapter, i.e. the paragraphs presenting the Macedonian and Polish development of a given category respectively, are always divided in two parts, under the headings (a) “The scope of the grammaticalized information”, and (b) “The evolution of the grammatical categorial exponents”. The text is organized in this way in order to differentiate the two paths of grammatical evolution: the pragmatic/semantic one

and the formal one, as well as to present the shift of the functional load of the grammatical devices from the extra-textual to the intra-textual information (= information on the grammatical organization of the text). I am convinced that this method of presentation of the categorial evolution is valid for both Macedonian and Polish and has sound theoretical motivation; however I have to admit that this comes from my experiences as a Macedonist. When analysing the “classical” inventory of the so-called Balkanisms (i.e. grammatical features common to the members of the Balkan Sprachbund) I have come to the conclusion that the majority of these features, for the majority of the languages in question, present new, innovative formal solutions, mainly analytical ones, better suited to the needs of a multicultural and multilingual Balkan environment than the old, inherited, “synthetic” constructions.

Consequently separating the evolution of the categorial content from the evolution of the categorial exponents allowed me to emphasize the former, which is – to my thinking – the central aspect of Macedonian vs Polish categorial divergencies and the most interesting aspect of the grammatical evolution of a language.

The most important pragmatic / semantic innovations characteristic of the Macedonian diasystem are: (1) the emergence of several new, non-factive modal paradigms, including among others: the partial grammaticalization of the epistemic category of ‘distance’ (known also as the category of ‘status’, as ‘non-confirmative’, as ‘inferential’, as ‘admirative’, as ‘evidentiality’, as ‘imperceptive’, as ‘mediative’... – the multitude of terms reflects the complex semantic character of this category), and (2) the partial grammaticalization of the category of ‘definiteness’, i.e. the category of referential quantification. In the “categorial history” of Polish the central innovation is the partial grammaticalization of the category of ‘animacy’, i.e. the emergence of two new grammatical genders: the virile (= masculine-personal) and the (masculine)animate gender. Let us look at these three important innovations in the broader sociolinguistic context.

I connect the expansion of Macedonian non-factive paradigms with the relatively great degree of emotional commitment of the author reflected in the text, characteristic of Balkan languages. This is an attitude characteristic of oral spontaneous communication in rural environments. We should recall that it was not the “high” written Church Slavic standard of the literate elites, but the non codified rural dialects of Macedonian villages, which were the object of linguistic Balkanization. One aspect of such an attitude is also the fear of taking responsibility for what is said, hence the ‘distance’ towards the source and/or the content of the information.

As concerns the Polish innovations, I associate them with the broader problem of the manner in which man is encoded in the text, relative to the anthropocentric character of our language. In the course of my analysis I met numerous manifestations of a tendency to introduce special markers of the feature /+ human/, as well as /+ animate/ both in the Polish and in the Macedonian texts. It is overtly built into the category of 'person' and into the semantic category of biological 'gender'. Note that the category of 'case' is not this clear and deserves special commentary. In this volume, as in our entire contrastive series, case is treated not as a morphological form, but as a syntactic relationship of dependence between the noun phrase and the dominating, governing syntactic construction, be it the predicative expression (as in the case of the nominative, dative, accusative, instrumental, locative relations) or another noun phrase (as in the case of the genitive relation). Such a solution imposes itself in the grammatical description of Macedonian, as well as in the description of other languages where the dominant exponents of particular case-relationships are not inflectional endings, but prepositions, patterns of linearization, and – as in the Balkan as well as in some Romance non-Balkan languages – inflected pronominal replicas of the argumental noun phrases. On the semantic plane, I see the motivation of case-relationships in terms of the opposition / +/- human /. Noun phrases in the nominative and/or the dative case-relationship have referents primarily marked as /+ human/, while noun phrases in the accusative and/or the instrumental case-relationship have referents primarily marked as /-human/. One of the manifestations of such a markedness is the old Slavic innovation: the A=G instead of the A=N syncretism in the paradigm of personal pronouns; this expresses the need to mark specially an accusative NP whose referent is /+ human, + male/. A clear statistical correlation can be observed between the features /+ human/ and /+ definite/ (which means /+ referentially identified/). In Macedonian this manifests itself in the grammaticalisation of pronominal replicas in the Accusative and in the Dative NPs if their referent is /+ identified/; in the Nominative NPs the equivalent of these replicas is the almost regular presence of the definite article. In this way we get two different case paradigms dependent on the referential quantification of the noun phrase in question. F. V. Mareš in his opening lecture in the Macedonian Academy of Sciences and Arts (cf. Mareš 1982) formulates an interesting theory on the complementary distribution of the grammatical categories of definiteness and of animacy in the Slavic linguistic world. He argues that in Northern Slavic all the markers of referential definiteness, present in Old Church Slavonic texts, were successively eliminated and compensated for by the development of the new

category of animacy, while in Balkan Slavic the category of definiteness was developed and consolidated. In order to prove his thesis Mareš carries out a detailed analysis of the grammatical means which serve as exponents of these two complementary categories in particular Slavic languages. Finally, he looks for the cause of such a development and reaches the conclusion that it could be triggered by the new syncretism A=G introduced “aus kommunikationstherapeutischen Gründen” (*op.cit.* 173), i.e. the need to differentiate the Nominative from the Accusative in the old singular masculine paradigm. In my opinion, the motivation of the development in question is of a semantic character, it is one of the numerous aspects of the expansion and grammaticalization of the features /+ human/ and/or /+ animate/. In fact, there is no conflict between these two lines of interpretation. Regardless of which one we accept, the ‘animacy ~ definiteness’ complex – alongside of the expansion of “Balkan” epistemic modality – remains one of the most interesting characteristics of the divergent development of the grammatical categories in Macedonian as opposed to Polish.

Of marginal interest are the Macedonian innovations within of the category of number: the plural agreement of the old collectives with the suffixes *-bja / -bje* and the bound masculine forms with the old dual ending *-a* in the position after cardinal numbers as markers of the so-called “counted plural”. Both these interesting innovative tendencies are in retreat in the modern Macedonian standard.

Innovations leading to the reduction of the scope of the grammaticalized information are also rather marginal. Here belongs the drastic simplification of the temporal system in Polish: the elimination of the complex paradigms of the perfect-type (leaving aside the secondary pattern: *mam sprzątnięte mieszkanie*, and the like) and the incorporation of the aspect opposition in the past into one unique praeterit-paradigm. In Macedonian we are faced with another solution. A semantic restriction reduces the perfective imperfect to the role of a bound form in some periphrastic constructions, while the imperfective aorist is a rarity in contemporary language; whereas the old *esse*-perfect acquired a new modal function, a new *habere*-perfect emerged under the Balkan influence.

As regards the nominal system – both languages eliminated dual as grammatical category.

Much more substantial are the differences between modern Macedonian and modern Polish in the inventory and functional load of the grammatical markers (i.e. exponents of the grammaticalized content). Macedonian is almost always on the side of innovation and these innovative

changes almost always have “Balkan” character, which means that the non-Slavic Balkan languages determined the selection of certain inherited grammatical devices as bearers of the new functions and/or that the change is a result of direct loan from the non-Slavic Balkan languages.

I did not analyse the redistribution of inflectional endings nor the changes in the scope of morphonological alternations. Generally, it could be said that the Macedonian system has been radically simplified, whereas in Polish changes are less numerous and not always lead to a simplification of the system.

I was primarily interested in the morpho-syntactic character of the categorial exponents, in their discreteness, their contextually bound character, their characteristics as the so called parts of speech...

In Macedonian there emerged a whole series of verbal paradigms with adverbial particles as categorial markers: aside from the inherited *bu* we have *ke* as a formant of the conditional and *da* as a formant of the subjunctive. There are also numerous new hortative, optative and prohibitive particles controlling the choice of the verbal morphological forms in the corresponding modal paradigms.

In Polish the central innovation in the verbal system was the transformation of the old *esse*-perfect into a new *praeteritum*. The aorist and the imperfect were eliminated early. Today also the *plusquamperfectum* is practically non-existent.

From the two Common Slavic patterns of passive paradigms Polish gives priority to the constructions with the old past passive participle, while in Macedonian the constructions with the pronominal **sę* are more frequent.

Macedonian has drastically simplified the system of infinite verbal forms. Today it has only one adjectival participle, diathetically neutral, and one active adverbial participle; the derivation of verbal nouns from perfective verbs is blocked and the infinitive has been eliminated, usually in favor of the subjunctive.

The category of degree has only prefixes as exponents in modern Macedonian, while in Polish the old combination of derivational prefixes and suffixes is fully alive.

Macedonian has eliminated the morphological case paradigm with nouns; it is still alive, albeit in a reduced form, with pronouns as also with some masculine personal nouns. The inflectional endings are replaced by prepositions, by pronominal replicas, by linearization patterns. In Polish the prepositional constructions are also spreading, but the system of morphological paradigms – little reduced in comparison with that accepted for Com-

mon Slavic – is still fully functional. Contrary to the Macedonian situation, the Vocative is in retreat, which confirms the thesis that it is not a case.

In Polish the introduction of two new members of the category of gender required new grammatical devices – the A=G syncretism, known already from the pronominal declension, was applied.

New devices were also needed in the process of grammaticalization of the category of definiteness in Macedonian. Here the language made use of postpositioned pronominal clitics which were known still in Common Slavic as markers for referential identity.

Changes connected with the “Balkan” reconstruction of the Macedonian verbal and nominal paradigms, including those not mentioned in this summary, but analysed in the main text of the book, not only led to the domination of analytical structures, but also shifted the focus of the grammatical information from the end to the beginning of the accentual unit.

It may be concluded – or so I hope – that my analysis has confirmed the importance of the contrastive research of two highly polarized languages, Polish and Macedonian, for the general typology of Slavic languages, and has given us insight into the divergent development of the two diasystems: one with a relatively early codified norm and the other codified only in the mid- 20th century.

Certainly, the picture presented here would be richer if I could introduce more dialect facts and more concrete data from old texts. Many questions remain, many problems should be analyzed more deeply. I have formulated many suggestions for further research. Nevertheless, I hope that those future results will not change substantially the picture of the Polono-Macedonian historical divergencies presented in my outline.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

Кирилица:

Бојковска, С. 2003. *Радовишкиот ѓовор*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков”.

Бужаровска, Е. 2000. ”Независните да-конструкции во македонскиот јазик и нивните корелати во грчкиот”. Во: МЈ XLVIII-L. 217-236.

Велковска, С. 1998. *Изражувањето на резултативносџа во македонскиот стандарден јазик*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков”.

Вережникова, Е. 1998. ”Формите *ке+да+вербум финитум* во македонскиот литературен јазик”. Во: МЈ XLV-XLVII. 235-242.

Видоески, Б. 1962. *Кумановскиот ѓовор*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков”.

Видоески, Б. 1998–1999. *Дијалектните на македонскиот јазик 1-3*. Скопје: МАНУ.

Видоески, Б. Савицка, И. Тополињска, З. 1999 *Полски ~ Македонски, Граматичка конфронџација, 2. Прозодија*. Скопје: МАНУ.

Гајдова, У. 2005. *Условниот период во македонските дијалекти*. (ракопис на докторска дисертација одбранет на Филолошкот факултет „Блаже Конески” во Скопје).

Георгиевски, Г. 1990. *Инфинитивот и неговите еквиваленти во македонските текстови од XII до XIV век*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков”.

Ѓуркова, А. 2002. *Декларативните зависноложени реченици во Кринскиот дамаски*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков”.

Илиевски, П. Хр. 1988. *Балканолошки лингвистички студии (со посебен осврт кон исторскиот развој на македонскиот јазик)*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков”.

Инвентарно-синтаксички речник на македонскиот глагол I–VI. 1992-2001. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков”.

Јачева-Улчар, Е. (во печат). ”Сегашно време – форма и значење во старословенскиот и македонската редакција на црковнословенскиот јазик”. Во: *‘Сегашност’ како лингвистички поим. Граматички средства за изразување ‘сегашност’ во словенскиот и во балканскиот јазик*. Скопје: ИЦАЛ при МАНУ.

Каранфиловски, М. 2006. “Некои карактеристики на категоријата глаголски вид во македонскиот јазик во споредба со рускиот и полскиот јазик” Во: *Folia Philologica Macedono-Polonica* 6. 21-26.

Каролак, С. Миркуловска, М. 2000. *Инхоативна видска конфигурација во македонскиот јазик*. Warszawa: PAN Instytut slawistyki. (*Slavia Meridionalis* 3)

Конески, Б. 1971. *Јазикот на македонската народна поезија*. Скопје: МАНУ.

Конески, Б. 1982. *Грамматика на македонскиот литературен јазик*. Скопје: Култура.

Конески, Б. 1982. ”Јазични белешки за приказните од Солунско од збирката на Верковиќ”. Во: *Прилози ОЛН МАНУ* 7/1. 21-35.

Конески, Б. 1986. *Историја на македонскиот јазик*. Скопје: Култура.

Конески, К. 1990. *Глаголскиот конструкци со КЕ во македонскиот јазик*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков”.

Конески, К., 1999. *За македонскиот глагол*. Скопје: Детска радост.

Корубин, Б. 1990. *На македонскограматички теми*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков”.

Макаријоска, Л. 1997. *Радомиров Псалтир*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков”.

Макаријоска, Л. 2002. *Девербаивниите именки во македонскиот црковнословенски ракопис*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков”.

Минова-Ѓуркова, Л. 1998. ”Морфологија”. Во: Минова-Ѓуркова, Лилјана ред. *Najnowsze dzieje języków słowiańskich Македонски јазик*. Opole: Uniwersytet Opolski Instytut Filologii Polskiej. 108-119.

Минова-Ѓуркова, Л. 1994. *Синтакса на македонскиот стандарден јазик*. Скопје: Радинг.

Минова-Ѓуркова, Л. 2003. *Стилистика на современиот македонски јазик*. Скопје: МАГОР.

Митковска, Л. 2003. ”Изражување на посесивни релации во рамките на именска синтагма во македонскиот јазик”. Во: *Прилози ОЛН МАНУ* 28/2. 41-68.

Обрамен речник на македонскиот јазик. 1967. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков”.

Пандев, Д. 2000. ”Тиквешкиот зборник – лингвистичка анализа”. Во: *Македонистика* 6. 3-90.

Пеев, К. 1987. *Кукушкиот говор I*. Скопје: Студентски збор.

Петроска, Е. 1999. *Количествени категории во македонскиот јазик*. (докторска дисертација одбранета на Филолошкиот факултет „Блаже Конески” во Скопје).

Петроска, Е. 2000. "Количествени категории во македонскиот јазик". Во: *Прилози на ОЛЛН на МАНУ 25/1-2*. 213-224.

Реметиќ, С. 1996. "Српски призренски говор 1". Во: *Српски дијалектолошки зборник 42*. 1-286. 318-641.

Рибарова, З. 2005. *Јазикот на македонскиот црковнословенски шеклови*. Скопје: МАНУ.

Тополињска, З. 1991. "За разликата меѓу реченото и пресупонираното". *Прил ОЛЛН МАНУ 16/1*, 119-128.

Тополињска, З. 1988. "Дативниот однос и кирилометодиевското наследство". Во: Конески Блаже и др. ред. *Кирилометодиевскиот период и кирилометодиевската традиција во Македонија*. Скопје: МАНУ. 153-158.

Тополињска, З. 1994. "Инфинитив vs да-субјунктив у формули *velle*-футура". Во: Ивиќ Павле и др. ред. *Говори призренско-тимочке области и соседних дијалекта*. Ниш: Филолошки Факултет. САНУ Институт за српски јазик. 149-160.

Тополињска, З. 1995. *Македонскиот дијалект во Егејска Македонија, Синтаксис 1*. Скопје: МАНУ.

Тополињска, З. 2000. *ПОЛСКИ~МАКЕДОНСКИ. Граматичка конфронтиација 3. Судио од морфосинтаксиса*. Скопје: МАНУ.

Тополињска, З. 2001. *ПОЛСКИ~МАКЕДОНСКИ. Граматичка конфронтиација 5. Zdanie w zdaniu – Реченица во реченица*. Скопје: МАНУ.

Тополињска, З. 2003. *ПОЛСКИ~МАКЕДОНСКИ. Граматичка конфронтиација 6. Синтаксичка деривација*. Скопје: МАНУ.

Тофоска, С. 1995. "За семантиката на *има*-перфектот во македонскиот јазик во зависност од глаголскиот вид". Во: *Славистички студии 6-7*. 104-111.

Угринова-Скаловска, Р. Рибарова, З. 1988. *Радомирово Еванџелие*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков”.

Црвенковска, Е. 1999. *Загрејски Триод*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков”.

Чашуле, И. 1989. “Модалните глаголи во македонскиот јазик“. Во: *ПрилОЛЛН МАНУ* 14/2.

Чашуле, И. 1989. *Синџакса на македонската глаголска именка*. Скопје: Студентски збор.

Латиница:

Antinucci, F. Gebert L. 1975. “L’aspetto verbale in polacco”. Во: *Ricerche Slavistiche* XXII-XXIII. 5-60.

Benacchio, R. Renzi L. 1987. *Clitici slavi e romanzi*. Padova: Quaderni Patavini di Linguistica. (Monografie 1).

Bogusławski, A. 1974. “O rozkazniku”. Во: *Prace Filologiczne* 25. 192-197.

Bogusławski, A. 1975. “Measures are measures. In defense of the diversity of comparatives and positives”. Во: *Linguistische Berichte* 36. 1-9.

D’urovič, L’. 1956. *Modálnost’*. Bratislava: Slovenská Akadémia Vied.

Friedman, V.A. 1977. *The grammatical categories of the Macedonian indicative*. Columbus: Slavica.

Friedman, V.A. 2004. *Studies on Albanian and other Balkan languages*. Pejë: DPH.

Gołąb, Z. 1964. *Conditionalis typu bałkańskiego w językach południowosłowiańskich (ze szczególnym uwzględnieniem macedońskiego)*. Kraków Warszawa: Ossolineum.

Greenberg, R.D. 1996. *The Balkan Slavic Appellative*. München. Newcastle: LINCOM Studies in Slavic Linguistics, LINCOM EUROPA.

Hacking, F.J. 1997. *Coding the Hypothetical, A comparative typology of Russian and Macedonian conditionals*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Honowska, M. 1963. *Geneza złożonej odmiany przymiotników w świetle języka staro-cerkiewno-słowiańskiego*. Kraków. Warszawa: Ossolineum.

Joseph, D.B. 1983. *The synchrony and diachrony of the Balkan infinitive*. Cambridge: Cambridge University Press.

Karolak, S. 1984. "Składnia wyrażen' predykatywnych". Bo: Topolińska, Z. red. *Gramatyka współczesnego języka polskiego, Składnia*. Warszawa: PWN.11-211.

Karolak, S. 1994. "Le concept d'aspect et la structure notionelle du verbe". Bo: *Studia Kognitywne* 1. 21-41.

Klemensiewicz, Z. 1981. *Historia języka polskiego*. Warszawa; PWN.

Kramer, Ch. E. 1986. *Analytic modality in Macedonian*. München: Verlag Otto Sagner.

Kuryłowicz, J. 1964. *The Inflectional Categories of Indo-European*. Heidelberg: Carl Winter.

Kuryłowicz, J. 1987. "Miejsce aspektu w systemie koniugacyjnym". Bo: *Studia językoznawcze*. 185-190.

Kuryłowicz, J. 1987. "Czas i aspekt w językach indoeuropejskich". Bo: *Studia językoznawcze*. 318-321.

Kuryłowicz, J. 1987. "Imperfectum i aspekt w języku staro-cerkiewno-słowiańskim". Bo: *Studia językoznawcze*. 448-455.

Kuryłowicz, J. 1987. "Perfectum słowiańskie na -lъ". Bo: *Studia językoznawcze*. 445-447.

Laskowski, R. 1999. "Kategorie morfologiczne języka polskiego – charakterystyka funkcjonalna". Bo: Grzegorzczkova, R. Laskowski, R.

Wróbel, H. red. *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia III. Fleksja* (трето коригирано издание). Warszawa: PWN. 151-224.

Lunt, H.G. 1959. *Old Church Slavonic Grammar*. 'S-Gravenhage: Mouton et comp.

Mareš, F.V. 1982. "Das Verhältnis der Belebtheits- und der Determinierungskategorie im Slavischen". Во: *Присїаїни ꙗредавања, ꙗрилози и библиоѡграфија на новиїе членови на МАНУ* 6. 163-175.

Mindak, J. 1990. *Językowa kategoria żywotności w polszczyźnie i słowiańszczyźnie na tle innych języków świata (Próba ujęcia typologicznego)*. Warszawa Kraków: Ossolineum.

Moszyński, L. 1984. *Wstęp do filologii słowiańskiej*. Warszawa: PWN.

Piernikarski, C. 1969. *Typy opozycji aspektowych czasownika polskiego na tle słowiańskim*. Warszawa Kraków: Ossolineum.

Pisarkowa, K. 1984. *Historia składni języka polskiego*. Warszawa Kraków: Ossolineum.

Puzynina, J. 1971. "Jeden tryb czy dwa tryby?". Во: *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 29. 131-139.

Schenker, A.M. 1996. *The dawn of Slavic*. New Haven London: Yale University Press.

Silverstein, M. 1976. "Hierarchy of features and ergativity". Во: Dixon, R.M.W. ed. *Grammatical Categories in Australian Languages*. Canberra: University Press. 112-171.

Stankiewicz, E. 1983. "The Collective and Counted Plurals of the Slavic Nouns". Во: *American contributions to the ninth international congress of slavists – Kiev. Slavica* 1. 279-292.

Stieber, Z. 1989. *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*. Warszawa: PWN.

Topolińska, Z. 1966. "O kategoriach gramatycznych polskiego imperatiwu". Bo: *Język Polski XLVI* 3. 167-174.

Topolińska, Z. 1967. "Kategoria osoby w języku polskim". Bo: *Język Polski XLVII* 2. 88-95.

Topolińska, Z. Vidoeski, B. 1984. *POLSKI ~ MACEDOŃSKI. Gramatyka konfrontatywna (zarys problematyki) 1. Wprowadzenie*. Warszawa Kraków: Ossolineum.

Topolinjska, Z. 1996. "Anthropocentric Language Theory as Organizing Principle of the Slavic Case System". Bo: *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego LII*. 57-72.

Topolinjska, Z. 1998. "Polish *że* – all-powerful introducer of new clauses". Bo: *Funktionswörter im Polnischen, Studia Slavica Oldenburgensia* 1. 219-238.

Topolińska, Z., 1998. "Status wtórnych form *participii praeteriti activi II* od tematu *imperfecti* we współczesnym standardowym języku macedońskim". Bo: *Tematy. Księga jubileuszowa w 70. rocznicę urodzin profesora Leszka Moszyńskiego*. Gdańsk: Uniwersytet Gdański, 230-238.

Topolińska, Z. 2000. "'Dystans' – informacja zgramatyzowana w polskim systemie werbalnym?". Bo: *Folia Philologica Macedono-Polonica* 5. 86-93.

Topolińska, Z. (во печат). *POLSKI ~MAKEDONSKI, Konfrontacja gramatyczna 7. Wokół struktury semantycznej zdania*. Kraków: PAU.

Topolinjska, Z. (во печат). "Anthropocentric Case Theory: How are Humans coded in the Discourse". Bo: Columbus. USA.

Wierzbicka, A. 1972. *Semantic Primitives*. Frankfurt/Main: Athenäum Verlag.

Wróbel, H. 1999. "Czasownik". Bo: Grzegorzyczkowa, R. Laskowski, R. Wróbel, H. ред. *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia IV. Słowotwórstwo* (трето коригирано издание). Warszawa: PWN. 536-583.

Досега во оваа серија беа објавени:

Z. Topolińska, B. Vidoeski, *Polski ~ Makedonski, Gramatyka konfrontatywna (zarys problematyki), Zeszyt 1 Wprowadzenie*, PAN IJP, Ossolineum 1984;

Б. Видоески, И. Савицка, З. Тополињска, *Полски ~ Македонски, Грамајичка конфронџација, 2. Прозодија*, МАНУ Скопје 1999;

З. Тополињска, *Полски ~ Македонски, Грамајичка конфронџација 3. Студиум од морфосинтаксика*, МАНУ Скопје 2000;

К. М. Солецка, *Полски ~ Македонски, Грамајичка конфронџација 4. Македонско-полски синтаксички речник на глаголиште и блискозначниште перифразички изрази (Воведна теорија)*, МАНУ Скопје 2001;

З. Тополињска, *Полски ~ Македонски, Грамајичка конфронџација 5. Zdanie w zdaniu – Реченица во реченица*, МАНУ Скопје 2001;

З. Тополињска, *Полски ~ Македонски, Грамајичка конфронџација 6. Синтаксичка деривација*, МАНУ Скопје 2003;

Z. Topolińska, *Polski ~ Macedoński, Konfrontacja gramatyczna 7. Wokół struktury semantycznej zdania*, PAU Kraków 2007.

Во подготовка:

J. Sokołowski, *Polski ~ Makedonski, Konfrontacja gramatyczna 9. Deminutiva w języku polskim i macedońskim*, МАНУ, Скопје...

Категорија ВИД (АСПЕКТ)

1. ОПШТИ ЗАБЕЛЕШКИ. Во последно време, согласно со општите тенденции во развитокот на лингвистичката теорија, се води жива дискусија околу семантиката на категоријата ВИД, додека формалните показатели на таа категорија, а со тоа и (степенот на) нејзината граматикализација се наоѓаат на маргина на вниманието на дискутантите.

Во словенските јазици категоријата ВИД е во значителна мера граматикализирана. Ја наследивме како таква од прасловенскиот јазик, односно, поточно: според нашите актуелни сознанија во конјугацискиот систем на прасловенскиот јазик постоела граматичка категорија ВИД.

Информацијата пренесувана со показателите на категоријата ВИД би можеле да ја определиме како информација за внатрешната темпорална структура на настанот. Ј. Курилович основната видска дихотомија ја прикажува како опозиција меѓу линеарно (“несвршено”) и пунктуално (“свршено”) дејство (Kurýłowicz 1987, 186); Ст. Каролак истата таа опозиција ја формулира на сличен начин, како опозиција меѓу моментно (“свршено”) и континуирано (“несвршено”) дејство (Karolak 1994); Ф. Антинучи и Л. Геберт инсистираат на поимот ‘измена’ вграден во значењето на свршениот вид (Antinucci, Gebert 1975). Според Каролак, еден од членовите на видската опозиција е вграден во структурата на секој поим.

Во јазиците во кои ВИДОТ е граматичка категорија видската опозиција добива регуларни показатели, т.е. се граматикализира во конјугацискиот систем (= се одразува врз глаголот како прототипски носител на предикација).

Семантиката на видот е тесно испреплетена со семантиката на една друга “глаголска” категорија, категоријата ВРЕМЕ. Тесната врска меѓу двете категории потекнува од фактот дека само еден од двата вида, линеарниот, континуираниот, несвршениот, кој не импликува измена, способен е да изразува “вистинска сегашност”, т.е. истовременост со моментот на зборувањето. Моментниот вид на временската оска означува момент на измена

(почеток или крај на дејството), кој му претходи, ев. следи по моментот на зборувањето; би можело да се каже: маркиран е по последователност. Следствено, во современите словенски јазици глаголите од свршен вид способни се да изразуваат помал број на членови на категоријата ВРЕМЕ во однос на глаголите од несвршен вид.

Слично како семантиката на видот, така и статусот на граматичките показатели на оваа семантичка категорија побудува многу дискусии. Имено, глаголските основи (од современа гледна точка често морфолошки неделиви) се примарно маркирани по вид. Од нив со додавање на зборообразувачки афикси (суфикси, префикси) се создаваат (секундарни, терцијарни...) видски деривати, обично со спротивна маркираност. Во таа смисла граматичкиот вид ни се јавува како зборообразувачка, а не како флексивна категорија. Меѓутоа, поради гореспоменатата меѓузависност меѓу категориите ВИД и ВРЕМЕ одделни глаголски лексеми, еднозначно маркирани по свршен вид, се *ipso facto* определени како дефективни по време, неспособни да изразат истовременост со моментот на зборувањето. Го подвлекувам овој, инаку добро познат факт, бидејќи токму таа асиметрија, вградена во самиот наследен систем, предизвикала низа разлики во натамошниот развиток на македонските наспрема полските показатели на видот.

2. ШТО ЗНАЕМЕ ЗА КАТЕГОРИЈАТА ВИД ВО ПРАСЛОВЕНСКИОТ ЈАЗИК. Како што спомнав горе, (делумната) граматикализација на показателите на видот во словенските јазици е наследена појава. Таа се развила на прасловенска почва врз база на опозицијата на суфиксите *-nq-* и *-aje-* (сп. Kuryłowicz 1987: 434-438), така што се зацврстија следните категоријални показатели:

“1. dla niedokonanych

a) sufiks *-i-* (inf. *-iti*) z wokalizmem *-o-* (*-a-*) w pierwiastku, n.p. *zanositi* do *zanesti*. Proceder ten nie jest żywotny.

b) sufiks *-aje-/o-* (inf. *-ati*), z ewentualnem wzdłużeniem samogłoski pierwiastkowej, n.p. *umirati* do *umьrō*, *umrěti*. Proceder ten jest żywotny. [...]

2. dla dokonanych

a) sufiks *-ne- / -no-* (inf. *-nōti*), n.p. *dvignōti* do *dvigati* (*dvizati*). Proceder ten jest żywotny.

b) prefiksację, n.p. nowopolskie *napisać* do *pisać*, *przeczytać* do *czytać*. Należy jednak zauważyć, że we większości wypadków opozycja ta nie jest czysto gramatyczna, bo obok różnicy aspektów napotyamy także zróżnicowanie leksykalne (por. n.p. *ubiti* = franc. *tuer*, ale *biti* = franc. *battre*). W poszczególnych wypadkach prefiksy spadły do roli elementów perfektywizujących, ale ponieważ rozchodzi się tutaj o wypadki izolowane, a ponadto o prefiksy różne, więc poszczególne prefiksy nie mogą uchodzić za wykładnik formalny kategorii gramatycznej *d o k o n a n e*.” (оп. цит. 434)

Опозицијата на суфиксите **-nq-* и **-aje-* одиграла, според Курилович (*ibid.* 436), клучна улога во граматикализацијата на видската опозиција – не може да биде случајно дека свршени се само оние глаголи на **-nq-* кои имаат парници на **-aje-*. Глаголите со суфиксот **-aje-*, по потекло итеративни деривати, биле интегрирани во конјугацискиот систем и создале основа за развитокот на граматичката категорија ВИД (сп. Kuryłowicz 1987:188).

Значи: во прасловенскиот јазик имаме бројни парови на глаголски лексеми кои се разликуваат само во однос на видот, што се изразува преку морфонолошки и/или зборообразувачки показатели во нивната морфолошка структура. Имаме и отворена деривација на сериите од типот на денешните македонски *носи ~ доноси ~ донесува*, т.е. префиксална деривација на свршени од несвршени глаголи и суфиксална деривација на несвршени од свршени глаголи со исто основно лексичко значење. Покрај свршените и несвршените, како што покажуваат старословенските споменици (сп. Moszyński 1984: 259) имаме и глаголи амбивалентни во однос на видот, т.е. способни да изразуваат како пунктуални така и линеарни дејства. Тоа е ситуација што ни е добро позната од современите словенски јазици. Можеме да претпоставиме дека бројот на глаголите кај кои “видската” деривација била поврзана и со измена на лексичкото, а не само категоријалното значење, бил релативно помал отколку денеска – таквата претпоставка се темели врз документираниот факт дека со текот на времето во сите словенски јазици никнале многу нови “семантички деривати”.

Семантичката типологија на глаголските предикати останува во доста јасна корелација со нивната видска карактеристика: додека *inchoativa*, *terminativa*, *resultativa* имаат пунктуален, моментен карактер, *сiнaтiивa* како и теличните глаголи се од линеарен, континуативен тип. Низа проблеми се појавуваат во врска

со карактеристиката на *iterativa* – дали и кога на прасловенска почва можеме да зборуваме за глаголски лексеми маркирани по повторливост, или се работи само на контексти на употреба на инаку континуативни предикати. Ќе се вратиме на таа проблематика разгледувајќи ги соодветно македонските и полските развојни патишта на категоријата ВИД.

Пред да поминеме на анализа на дивергентните тенденции кои се појавиле на тие патишта, уште еднаш кратко ќе ја сумираме претпоставената прасловенска ситуација. Знаеме дека постоел значителен број глаголи кои, при исто лексичко значење, се разликувале во однос на видот. Видската разлика импликувала низа други разлики како во инвентарот на граматикализираните семантички дистинкции (т.е. во бројот на членовите на другите категории), така и во инвентарот на конјугациските форми – показатели на тие дистинкции. Проблемот не е маргинален – ги засегнува категориите време, дијатеза и финитност. Имено, како што веќе спомнавме, презентот на свршените глаголи не можел да изразува актуелна сегашност, *ergo*, граматикализираната временска опозиција кај соодветните предикати била сведена на / +/- минато/, со аорист како главен показател на минатото (т.е. на претходност во однос на моментот на зборувањето); кај несвршените глаголи централната граматикализирана временска опозиција била опозиција на два маркирани члена во директен контраст: /+ сегашност/ ~ /+ минато/, а нејзини финитни показатели биле презент и прасловенската формална иновација – имперфект. Не постоеле општо прифатени (= еднозначно граматикализирани) показатели на иднина. Натаму: прасловенскиот, како што знаеме, имал само глаголски придавки, не и глаголски прилози. Глаголските придавки се појавувале пред сè во таканаречената “кратка” форма карактеристична за наследени *participia*; дури на прасловенска почва тие сукцесивно се “адјективизираат”, т.е. – како придавките – стекнуваат и “долга”, “определена” форма. (Сп. пошироко за тоа во главата посветена на категоријата ОПРЕДЕЛЕНОСТ). За нашата тема е важно дека свршените глаголи имале само придавски (= партиципски), подоцна и прилошки, показатели за изразување претходност, а немале такви показатели за изразување истовременост. Од друга страна, несвршените глаголи имале само еден тип активни придавски / прилошки показатели за изразување претходност, таканаречениот

participium praeteriti activi secundum, т.е. – во македонската терминологија – таканаречените *л*-форми.

Прасловенските глаголи имале редовно две основи – од едната се деривирал инфинитивот, аористот, претежно имперфектот, и глаголските придавки (/ прилози) за изразување претходност во однос на моментот на зборувањето (попрецизно: /– истовременост/); од другата се деривирал презентот, делумно имперфектот, и дел од глаголските придавки и прилози.

Категоријата на релативни времиња не била развиена (= граматикализирана) (сп. Moszyński 1984: 267), затоа поимите како ‘претходност’ или ‘истовременост’ ги сооднесуваме редовно со моментот на зборувањето; “граматичкото” време било деиктичка категорија.

Сето горекажано води кон заклучок дека таканаречените видски парници (т.е. глаголи со исто лексичко значење и разлика во видот) биле независни лексеми. Семантичката категорија ВИД била делумно граматикализирана. Граматикализацијата ја засегнала дистинкцијата меѓу ‘пунктуалноста’ и ‘линеарноста’ како членови на семантичката категорија ВИД, при што ‘пунктуалноста’ била пред сè реализирана како ‘претходност’ т.е. ‘момент на извршена измена пред моментот на зборување’, а ‘линеарноста’ како (а) ‘континуираност’, т.е. ‘траење на дејството кое го вклучува и моментот на зборување’, односно како (б) ‘повторливост’ т.е. ‘отворена серија паралелни настани која почнала пред моментот на зборувањето’. Показателите на опишуваната дистинкција биле зборообразувачки афикси и наследени морфолошки алтернации на основите. Припаѓањето кон различни видски класи имало последици како за инвентарот на флексивни (конјугациски) форми на дадената глаголска лексема, така и за морфолошката структура (морфотактиката) на тие форми. Меѓутоа – го цитирам Мошињски – “Nie było w języku prsł. czasów dokonanych i niedokonanych. W ocenie faktów starosłowiańskich nie możemy się sugerować ani nazwą czasu imperfectum, przejętą z tradycji gramatyk klasycznych, ani faktem, że czasowniki niedokonane częściej tworzyły formy tzw. imperfectu niż aorystu, a imperfectum od czasowników dokonanych należy do rzadkości. Aoryst czasownika niedokonanego nie zmieniał jego aspektu, podobnie imperfectum od czasowników dokonanych.” (Moszyński 1984: 258).

Претставениот систем еволуирал нерамномерно. Врз неговата еволуција како и врз темпото на таа еволуција влијаеле познати фактори: просторна дијалектна диференцијација и интерференција на соседни несловенски јазични кодови со кои стапувале во контакт носителите на прасловенските дијалекти.

Како во однос на секоја граматичка категорија, така и во однос на категоријата ВИД нè интересираат пред сè две комплексни прашања: (а) дали, во кој правец, колку радикално и во (не)корист на кои семантички / граматички големини се поместила границата меѓу граматикализираната и неграматикализираната информација, и (б) дали и како се измени инвентарот и дистрибуцијата на показателите на категоријалната граматикализирана информација.

Прво ќе се задржиме на процесите кои го засегнале македонскиот јазик, па на оние кои биле активни на полската јазична територија.

3. МАКЕДОНСКИ

3.1. ОБЕМ НА ГРАМАТИКАЛИЗИРАНАТА ИНФОРМАЦИЈА

Еден од основните фактори релевантни за развитокот на глаголскиот вид во македонскиот јазик е веќе споменатата асиметрија меѓу свршените и несвршените глаголски лексеми во однос на категоријата ВРЕМЕ. Две работи бараат коментар. Првата е функционалниот статус на презентот од свршените глаголи, а втората – функционалниот статус на аористот од несвршените глаголи и на имперфектот од свршените. Не можеме тука, во една кратка расправа, да ги изнесеме сите детали регистрирани во старите споменици и/или во дијалектите. Нашата задача е да ја прикажеме главната развојна линија која води од опишаните прасловенски состојби до состојбите во современиот македонски стандарден јазик.

Првата регистрирана етапа на ситуацијата во македонскиот дијасистем е онаа во канонските текстови на старословенскиот јазик настанати на македонската јазична територија. Таа ситуација не се разликува од ситуацијата што ја прифативме како карактеристична за прасловенскиот јазик, односно, и попрецизно: токму таа ситуација ја опишавме погоре како карактеристична за прасловенскиот јазик. Перфективниот презент (= презентот од

свршените глаголи) бил способен да се појавува како неврзан (= независен од контекстот) показател на идната временска проекција и вариал во таа функција со перифрастичните конструкции од типот: *velle + инфинитив на конјугиранио̄ӣ глагол* и *habere + инфинитив на конјугиранио̄ӣ глагол*. Во некои граматички описи на прасловенските и/или старословенските состојби се појавува и трета конкурентна комбинација: *наџети / роџети + инфинитив на конјугиранио̄ӣ глагол*, меѓутоа – како што забележува Мошињски (1984: 267) – со оглед на свршениот вид на инхоативните компоненти во овој случај се работи за типична инхоативна конструкција, која по самата своја природа изразува идно дејство, т.е. претставува пример на неврзана употреба на перфективниот презент. Втората – покрај изразувањето на идно дејство – функција на перфективниот презент во старословенскиот јазик е изразување на повторливост на дејството, т.е. на една серија настани почната во минато и која – според претпоставката на говорителот – ќе продолжи и во иднина (сп. Тополињска 1991). Во спомениците од македонската редакција на старословенскиот јазик сè уште го наоѓаме неврзаниот перфективен презент за изразување идност, но во алтернација со споменатите перифрастични конструкции (сп. Црвенковска 1999: 45; Макаријоска 1997: 91, Јачева-Улчар, во печат). Последната авторка приведува и низа примери на перфективен презент за изразување омнитемпоралност. Со текот на времето, а под влијание на соседните балкански јазици, во случајот пред сè на ароманскиот, слободната употреба на перфективниот презент се повлекува во правец: запад > исток, така што денеска во голем дел од западномакедонските говори таа е веќе загубена (сп. Видоески 1998: 74). На останатиот дел од македонската јазична територија, т.е. во југоисточното наречје и во мал источен појас од западното наречје, како и во северните говори слободната употреба на перфективниот презент е жива појава, претежно за изразување повторливост, или – секундарно – како *praesens historicum* (сп. Видоески 1962: 225-226; Пеев 1987 1/249; Бојковска 2003: 132...).

Во западните говори и во стандардниот македонски јазик базиран врз тие говори перфективниот презент денеска е врзана форма – тој се појавува (а) во состав со партикулата *ќе* како формант на кондиционал *praesentis* (т.е. во конструкција која го континуира стариот *habere*-состав), (б) во состав со партикула *да*

како формант на субјунктив *praesentis*, или (в) во состав со некои сврзнички предикати како *ако*, *ишџом*, *додека*, *дури...* во протаза на условниот период или во темпоралните реченици.

Видската карактеристика на таканаречените “синтетски минати времиња” со текот на времето станала поизразена. Сепак, во старословенските канонски текстови како и во текстовите од македонската редакција ситуацијата останува речиси неизменета во однос на горепретставените прасловенски состојби. Како што пишува Рибарова “Карактеристична црта во развојот на имперфектот и аористот широко позната во македонските и бугарските црковнословенски ракописи од 12. и 13. век претставува меѓусебното израмнување на парадигмите на имперфектот и аористот.” (Рибарова 1988: 60).

Денеска во македонските дијалекти како и во стандардниот јазик имперфектот од свршените глаголи е најчесто врзана форма: се појавува во состав со партикулата *ќе* во *conditionalis praeteriti*, во состав со партикулата *да* во *subjunctivus praeteriti*, како и во некои типови зависни реченици, *mutatis mutandis* слично како и перфективниот презент во западните говори (сп. погоре). Сепак, во северните говори имперфектот од свршени глаголи може и да се употреби слободно за изразување повторливост (Видоески 1962: 231). Ваквата употреба на имперфектот во контексти каде што во другите дијалекти среќаваме аорист е карактеристична и за другите североисточни говори и за бугарскиот јазик (Видоески, *ibid.*), а исто така и за српските говори на призренско-тимочката зона (сп. Реметиќ 1996: 187-8).

За разлика од имперфектот од свршени глаголи, аористот од несвршени глаголи денеска има слободна употреба на целата македонска јазична територија, меѓутоа во западните говори, а и во стандардниот јазик тој е ретка појава, двојно ограничена: со лексичкото значење на глаголот и со контекстот на употреба. Анализа на соодветните примери води кон заклучок дека аористот редовно содржи сигнал на ‘измена’, означува минато дејство (антериорно во однос на моментот на зборување) кое веќе не се врши. Оттука неговото преклопување со основното значење на пунктуалниот свршен вид. Од друга страна имперфектот, позитивно маркиран како антериорен и линеарен, по самата своја природа го исклучува моментот на ‘измена’, т.е. свршениот вид. Кон денешната регулација на употребата на формите на аористот

и имперфектот на македонската јазична територија во голема мера влијаело и мешањето на нивните формални показатели (сп. подолу т. 3.2.).

За употребата на видските форми на презентот, имперфектот и аористот во јужномакедонските говори сп. и Тополињска 1995: 178-187.

Проблемот на видската карактеристика на трите основни глаголски парадигми, презентот, аористот и имперфектот, и нивната еволуција на македонската јазична територија бара натамошно истражување, пред сè во јазичните споменици од турскиот период. Сумирајќи го овој краток и, за жал, некомплетен преглед, можеме само да констатираме дека основната развојна линија водела кон закрепнување на статусот на таканаречните видски парници како самостојни, независни лексеми, и со тоа го зацврсти зборообразувачкиот карактер на категоријата ВИД.

Како што веќе спомнавме, повеќето старословенски глаголски придавки / прилози биле стриктно маркирани по вид. Од активните партиципи само *л*-формите биле деривирани како од свршените, така и од несвршените глаголи. Една од важните македонски (и бугарски) иновации, која ја зацврсти разликата меѓу свршените и несвршени глаголи е никнувањето на секундарна серија *л*-форми, деривирани од презентската основа. Иновацијата се ширила од исток кон запад. Хронологијата на нејзиното ширење и застапеноста на секундарните *л*-форми во спомениците сè уште бара темелно проучување. Пишувајќи за статусот на секундарните *л*-форми во современиот македонски стандарден јазик, констатирав:

“- o dystrybucji form pierwotnych i wtórnych decyduje w pierwszej instancji charakterystyka aspektowa leksemu: formy wtórne szerzą się przede wszystkim w klasie czasowników niedokonanych, co świadczy o korelacji opozycji: formy pierwotne ~ formy wtórne z opozycją: aoryst ~ imperfekt; nie bez znaczenia jest zapewne i wpływ najliczniejszej grupy czasowników z samogłoską tematyczną *-a*, które nie znają różnicy między tematem *aoristi* i tematem *imperfecti*;

- słabszym, choć znaczącym kryterium jest typ paradygmatu: ilość form wtórnych rośnie w paradygmatach niefaktywnych, przede wszystkim w paradygmacie imperceptywnego kondicjonalu, tj. w paradygmacie trybu, który w paradygmatach nieimperceptywnych dopuszcza formy związane *praesentis* i *imperfecti* od czasowników dokonanych;” (Topolińska 1998: 236).

Никнувањето на секундарните *л*-форми го поткрепило лексикализираниот зборообразувачки карактер на видската разлика.

Поинакви последици за статусот на категоријата ВИД имала друга иновација, која се ширила во правец: запад > исток. Мислам на таканаречениот *има*-перфект кој во македонскиот јазик се појавил под ароманско влијание и речиси го елиминирал, во основната функција на резултативен претерит, наследениот *сум*-перфект. *Има*-перфектот е перифрастична парадигма составена од презентот на помошниот глагол *има* и форма од среден род еднина (т.е. максимално категоријално немаркирана форма) на стариот партицип *praeteriti passivi* (тн. *-n/-t*-партицип) на конјугираниот глагол. Во постарата варијанта, присутна уште во текстовите од 19-от век, а спорадично регистрирана и денеска во некои дијалекти и/или во стилизираните литературни текстови, партиципот се појавува во кратка придавска форма конгруентна со акузативна именска синтагма во функција на директен објект (сп. Велковска 1998: 39).

Има-перфектот има изразито резултативен карактер, што значи дека автоматски вклучува информација за измена, за завршеното минато дејство чиј резултат е присутен во моментот на зборувањето. Значи, на семантички план тој ја брише разликата меѓу свршениот и несвршен вид. Речениците како *Јас ѓо имам ѓлеѓено ѓој ѓемѓер.*, или *Ја имам чиѓано ѓаа книѓа уѓѓе како деѓе.* содржат пресупозиција дека ѓемперот е сплетен, а книгата прочитана. Сп. за тоа пошироко С. Тофоска 1995. Следствено, присуството на *има*-перфектот (и на целата разградена серија парадигми со помошниот глагол *има* – сп. подолу во главата посветена на категоријата ВРЕМЕ) во македонскиот глаголски систем во извесна мера го минира граматичкиот карактер на категоријата ВИД.

Ни останува да видиме како еволуира маркираноста по вид кај останатите граматички категории.

Во случајот на императивот, како кај сите нефактивни категории, идната проекција на именуваниот настан *ipso facto* ја прави помалку релевантна разликата меѓу линеарниот и пунктуалниот карактер на дејството. Вистинскиот императив е ограничен на формите на второ лице еднина и множина. Во однос на третото лице и, *mutatis mutandis*, во однос на првото лице можеме

да зборуваме само за ‘неправа’, делегирана наредба. Сепак, вреди да се одбележи дека таа уште од старословенско доба се реализира со помош на партикулата *да* + презент од конјугираниот глагол. Токму во оваа употреба можеме да согледаме еден од функционалните корени на субјунктивното *да*. За одбележување е дека *да*-императивот во старите споменици можеме да го сретнеме и во наредби / молби упатени до второто лице (сп. Макаријоска 1997: 90, Рибарова 1988: 62). Една друга аналитичка иновација се појавува подоцна и се однесува на императив со негација од типот *немој / немојѝе да*, познат нашироко како во дијалектниот, така и во стандардниот јазик.

Во однос на основните, зависни од видот, семантички нијанси на императивните искази македонските состојби им одговараат на оние во другите словенски јазици. Наредбите оформени во несвршен вид, како *чиїај!*, *држи!* се подиректни, лишени од секаква куртоазија и бараат веднаш да бидат реализирани, наредбите оформени во свршен вид, како *їрочїїај го ова!*, *їодржи го ова!* имаат една нијанса на молба / сугестија и не носат таква импликација во однос на времето на реализацијата. Прохибитивот од несвршен вид носи “вистинска” забрана, додека прохибитивот од свршен вид почесто има функција на закана: *не најїїїї, їа ќе видиїї...*, и сл.

Посебен интерес побудува кариерата на македонската глаголска именка. Во прасловенскиот јазик, според наши сознанија, глаголските именки со суф. *-ѝе биле регуларно деривирани од сите глаголи од основата на стариот пасивен претеритален *-н-* / *-її-* партицип. Само тој тип р е г у л а р н и деривати се опфатени со македонскиот термин *глаголски именки*, додека девербативите деривирани со други суфикси се викаат *одглаголски именки*. Се чини дека оваа термилошка разлика алудира на разлика во значењето на соодветните лексеми: старите глаголски именки имаат најмногу “глаголско” во себе, што наоѓа потврда во фактот дека со текот на времето во македонскиот народен јазик тие се специјализираале како *nomina actionis* – називи на дејство во тек и се деривираат исклучиво од несвршени основи, додека *nomina acti* – називи на веќе остварено дејство, на резултати / продукти на дејство се деривираат со други суфикси или по пат на таканаречената регресивна деривација. Таква е и состојбата во македонскиот стандарден јазик, каде што глаголските именки се образуваат

редовно со суфиксот *-ње*. Малубројните лексеми деривирани со суфиксот *-ние* се навлезени секундарно од црковниот јазик и само меѓу нив наоѓаме и деривати од свршените глаголски основи. Во старословенските ракописи од македонската редакција веќе јасно се гледа тенденција кон таквата функционална и формална распределба на девербативите (сп. Макаријоска 2002). Подетално за семантичките и синтаксичките функции на македонските глаголски и одглаголски именки сп. Чашуле 1989, сп. исто така во 6-от и 7-от том од оваа серија.

Гореопишаната распределба на семантичките типови на македонските девербативи и корелираните со нив зборообразувачки модели, природно, го зацврсти зборообразувачкиот карактер на категоријата ВИД.

*

Сумирајќи ги заклучоците од овој краток преглед на типовите семантички корелации меѓу членовите на граматичката категорија ВИД и членовите на други граматички категории создадени во текот на еволуцијата на македонскиот јазик од прасловенската појдовна точка сè до денешниот ден констатираме дека развитокот водел еднозначно кон зацврстувањето на зборообразувачкиот, т.е. лексикализираниот карактер на видската опозиција. Таквата состојба посебно јасно се гледа во македонскиот стандарден јазик, додека во дел од периферните, пред сè североисточните говори сè уште има видливи траги на постарите состојби. Имено, во стандардниот јазик денеска имаме – на семантички план:

– отворена класа несвршени глаголи а) способни да изразуваат актуелна сегашност, б) способни да изразуваат траење во минатото, в) ограничени во однос на можноста да изразуваат измена, т.е. прекинато минато дејство, г) способни да создаваат инфинитни (прилошки) трансформи за изразување истовременост на споредното дејство, д) способни редовно да создаваат номинализации од типот *nomen actionis*...

– отворена класа свршени глаголи а) неспособни да изразуваат актуелна сегашност, б) неспособни да изразуваат траење во минатото, в) способни да изразуваат измена (т.е. момент на започнување, прекинување, завршување на дејството), г) неспособни да

создаваат трансформи за изразување истовременост на споредното дејство, д) неспособни да создаваат номинализации од типот *nomen actionis*...

– бројно ограничена отворена класа глаголи, главно заемки, неутрални во однос на видската разлика.

Сите тие глаголи се способни да ги изразуваат другите значенски дистинкции во доменот на таканареченото релативно време, како и во рамките на категориите НАЧИН, СТАТУС, ДИЈАТЕЗА.

Ограничен е бројот на видските парници, т.е. на глаголи кои се разликуваат единствено по вид. Тие се појавуваат во две семантички класи предикати кои означуваат соодветно, во не-свршен вид, процес кој води кон измена на состојбата (телични предикати), односно, во свршен вид – состојба никната како резултат на тој процес (каузативни, резултативни предикати), т.е. (а) предикати на спонтани, неконтролирани процеси од страна на субјектот, како *расіе, сїарее, се расійува* и сл., односно (б) предикати на контролирани дејства, како *учи, г̀ради, йишува* и сл. (сп. Laskowski 1999: 161).

Видската информацијата граматикализирана во рамките на категоријата ВИД не се изменила во текот на еволуцијата на македонскиот јазичен комплекс. Интересно е да се одбележи дека (а) кај свршените глаголи разликите меѓу семантичките класи како инхоативи, терминативи, резултативи... се кодирани во коренската морфема, додека (б) кај несвршените глаголи основната разлика меѓу трајното и повторливото дејство најчесто не е лексикализирана, двете значенски варијанти се реализираат зависно од контекстот на употребата; постои и мал број глаголи кај кои повторливоста е вградена во значењето на основата, сп. на пр. *(се) виѓава, се дойишува, се изненадува*...

На покомплетен опис на македонските состојби ќе се вратиме откако ќе ги разгледаме актуелните показатели на видските разлики.

3.2. ГРАМАТИЧКИ ПОКАЗАТЕЛИ НА ВИДСКИТЕ РАЗЛИКИ

Немам овде ни можност, а ни потреба да ги претставам сите типови показатели на свршениот односно несвршениот вид. Соодветната информација лесно се наоѓа во граматиките и во речници-

те. Би сакала да претставам некои општи тенденции кои причинуваат дека – во однос на појдовната прасловенска ситуација – денеска, од гледна точка на испраќачот на пораката, показателите на видската разлика се помалку предвидливи, додека од гледна точка на адресатот тие кај бројните глаголи станале потранспарентни. Се работи за еден динамичен процес, карактеристичен за целиот развоен тек на македонскиот дијасистем, но забрзан во младиот стандарден јазик, веројатно во рамките на стремежот кон нивелација на разликите коишто одделните говорители ги должат на својата дијалектна позадина. Нивелацијата, како што може да се претпостави, оди во правец на упростување на системот. За да се сфати тој сложен процес, треба накратко да ги претставам состојбите во современите македонски дијалекти. Од клучно значење е тука расправата од Б. Видоески *Модели на имперфективни глаголи* (Видоески 1999/3). Во таа расправа авторот покажува како со текот на времето, на правец: југ / југозапад > север / североисток се отклонуваат старите морфолошки алтернации – показатели на видските разлики, како постапува унификација на презентската и аористната основа, како кај имперфективните глаголи се шират суфиксите со компонентата -в-. Кулминацијата на тој процес ја гледаме во јужномакедонските говори; границата оди северно од линијата Струга – Охрид – Ресен, јужно од Битола, па северно од Гевгелија и Дојран, и свртува кон југ источно од Кукуш и Лагадина. Јужно од таа линија “се извршиле крупни промени во врска со морфолошкото изразување на глаголскиот вид. Отклонети се старите алтернации, како на вокалите, така и на консонантите меѓу перфективните и имперфективните облици...” (Видоески, *оп. цит.* 240); и натаму: “Се наложила основата на перфективниот глагол, а видската функција ја презеле суфиксите (-в-, -ув-), а во некои говори видското значење се изразува преку тематскиот вокал...” (*ibid.*), -i- ~ -e-. Од зацртаната јужна територија процесот се шири кон североисток, а носителите на соодветните говори го шират и во стандардниот јазик, пред сè во неговата колоквијална варијанта. Следствено, суфиксот -ува (а субстандардно и -в- и -уе-) станува најфреквентен показател на несвршениот вид.

Внимание привлекуваат некои ретки серии, семантички дефинирани, во кои наоѓаме регуларизирани видски показатели.

Таква е, на пр., трочлената корелација кај глаголите на движење и сл., сп.

седи : седне : седнува
лежи : леѓне : леѓнува
леџа : лејне : лејнува
јава : јавне : јавнува
скока : скокне : скокнува

Првиот елемент на секоја тројка е дуративен, линеарен глагол од несвршен вид, вториот елемент – негов свршен парник, додека третиот, пак несвршен, покрај итеративната варијанта способен е да изразува и необична категорија: “моментна актуалност”, т.е. почетната фаза на дејство претставена како процес.

Инаку, како што веќе спомнав, “класичните парови” како *ӣишува ~ на̄ишише*, *ӣрави ~ на̄рави*, *г̄ради ~ изг̄ради*, *кӯува ~ кӯиш...*, т.е. парови со исто лексичко значење и различна категоријална карактеристика по вид, се ретки и – како што се гледа – видската разлика е на морфолошки план сигнализирани на различен начин. К. Конески (1999: 262-265) пишува: “...чисто видски опозиции се формираат со следниве префикси: *за-*, *из-*, *на-*, *о-*, *ӣо-*, *ӣод-*, *ӣре-*, *ӣри-*, *ӣро*, *раз-*, *с-*, *со-*, *у-*.” и приведува примери, побројни за префиксите *за-* : *-бае*, *-брани...*; *из-* : *-бања*, *-брои...*; *на-* : *-бере*, *-крми...*; *о-* : *-беси*, *-јаг̄ни...*; *ӣо-* : *-дели*, *-зове*; *с-* / *со-* : *-крие*, *-крои...* Кај останатите од горенаведени префикси, како *ӣод-* : *-г̄о̄ӣви*, *-сири*; *ӣри-* : *-г̄о̄ӣви*, *-чини*; *ӣро-* : *-вей̄ри*, *-г̄ол̄ӣа*; *раз-* : *-бранува*, *-буди*; *у-* : *-а̄иси*, *г̄асне*, егземплификацијата е многу скромна.

Уште еднаш доаѓаме до заклучок дека сме соочени со лексикализирана семантичка категорија. “Граматичкото” во неа се крие не во регуларноста и предвидливоста на показателите трајно поврзани со глаголските основи, туку во ограничувањето и предвидливоста на инвентарот на членовите од други граматикализирани семантички категории коишто е способна да ги изрази соодветно свршената или несвршена глаголска лексема. Тука, во споредба со прасловенските и старомакедонските состојби јазот се продлабочи, главно под влијание на семантичките, што внатрешни што надворешни импулси, како што се трудев да покажам во т. 3.1. Л. Минова-Ѓуркова (Минова-Ѓуркова 1998), зборувајќи за поновите процеси во доменот на македонската стандардна глаголска морфологија, пишува: “Во овој период [т.е. периодот од 1945 г. наваму] може да се следи процес на поврзување и услову-

вање меѓу категориите аспект и време: имперфективните глаголи во системот на помладите говорители располагаат само со имперфективни времиња; перфективните – само со перфективни. Почетоците на овој процес се забележани во 50-тите години.” (*ibid.* 116) Со други зборови: што се однесува до таканаречените синтетски темпорални парадигми, од несвршените глаголски лексеми деривираме само парадигми на сегашно време и на имперфект, т.е. минато линеарно време, а од свршените – аорист, т.е. минато пунктуално време со сигнал на измена. Аористот од несвршените глаголи полека се губи, додека презентот и имперфектот од свршените глаголи функционираат како врзани форми. Кај перифрастичните категоријални парадигми (кои опфаќаат инфинитни глаголски форми) оваа тенденција е усложнета со присуството на нови *л*-форми од имперфектна основа, како и со дијатетичка неутрализација на *-н*-/*-и*-партиципот. Најпосле, како што спомнав, деривацијата на глаголските именки е ограничена на несвршените глаголи.

4. ПОЛСКИ

4.1. ОБЕМ НА ГРАМАТИКАЛИЗИРАНАТА ИНФОРМАЦИЈА

Општиот правец на развитокот на граматичката категорија ВИД во полскиот јазик личи на оној во македонскиот: се зацврстува зборообразувачкиот, лексикализиран карактер на категоријата. Овој процес, слично како и во случајот на македонскиот јазик, е тесно поврзан со еволуцијата на категоријата ВРЕМЕ, а главните разлики се предизвикани од различниот статус на таа категорија во двата јазика.

Слично како погоре, во однос на македонските состојби, ќе се потрудам да дадам краток преглед на инвентарот на глаголските категоријални форми, нивните функции, нивната видска карактеристика и евентуелната еволуција на таа карактеристика.

За двете наследени основи, согласно со полската терминологија, ќе зборуваме како за презентска и инфинитивна (мак. аористна) основа.

Полскиот спаѓа во онаа, поголемата, северна група словенски јазици во кои перфективниот презент функционира самостојно како футур на свршените глаголи, додека футурот на несвршените глаголи се реализира како перифрастична конструк-

ција со облик: *ūpreseniū* од ‘esse’ + *participium praesentis activi secundum* (*ū.e. л-форма*, на пр. *będę pisał...*) или *ūpreseniū* од ‘esse’ + *infinitivus* (на пр. *będę pisać*). Секундарно перфективниот презент може да врши и други функции, на пр. да изразува неактуелна (повторлива или омнитемпорална) сегашност, затоа во најновата полска академска граматика тој е на функционален план негативно определен како “nie przeszły”, т.е. како не-минато време (сп. Laskowski 1999: 178). Начинот на функционирањето на перфективниот презент, како што може да се заклучи од горереченото, ја продлабочува разликата меѓу свршените и несвршени глаголски лексеми.

Полскиот, исто така, спаѓа во онаа, поголема група словенски јазици, во кои веќе во средниот век се повлекле од употреба таканаречените синтетски минати времиња, т.е. аористот и имперфектот. Тие се одржале до денешен ден само на поголемиот, југоисточен дел од Балканот и на лужичкиот ареал во Германија, а и на дел од тие територии денеска се во благо повлекување. Во најстарите полски споменици, оние од 13. или 14. век тие се сè уште присутни. Во историјата на полскиот јазик од З. Клеменсевич (Klemensiewicz 1981) читаме: “W zabytkach średniowiecznych, głównie w *Psalterzu Floriańskim* i w *Kazaniach świętokrzyskich*, zachowało się 26 form pierwotnego aorystu i imperfektu.” (*ibid.* 112). Поради формалното преклопување на двете парадигми голем дел од тие форми, пред сè формите на 3 л. мн., се двозначни. Има меѓу нив една аористна форма од несвршен глагол (*mołwich* наспрема исто така документираната имперфектна форма *mołwiach*), но нема форми кои би можеле со сигурност да се толкуваат како имперфект од свршени глаголи. Аористните форми, сите, го претставуваат таканаречениот сигматски аорист II, кој се толкува како доцна прасловенска иновација. Имперфектните форми, сите, се од контрахиран карактер.

Во денешниот полски стандарден јазик, ниту во полските дијалекти нема денеска трага од старите “синтетски минати времиња” во нивната примарна функција. Отворено останува прашањето дали дел од формите што ги толкуваме од синхрониска гледна точка како 3 лице еднина од перфективен презент, пред сè оние во функција на таканаречениот наратив, или *praesens historicum*, не се всушност стари форми на аористот (сп. Stieber 1989: 230); имено во полскиот јазик, како и во другите западно

словенски и западно-јужнословенски јазици, старата наставка **-tь* за 3 лице еднина на презентот се загубила уште во претписменото доба и соодветните форми станале хомонимни со формите на 3 лице еднина на аористот; исклучок претставува единствено формата **estь* од глаголот **byti*. Хипотезата дека во наративот сме соочени со старите аористни форми ја поддржуваат не само полските, туку и фактите од другите јазици, на пр. од словенечкиот. Таа хипотеза не е до ден денешен ниту докажана ниту оборена.

Инфинитвните глаголски форми се деривираат според наследениот модел (без ограничувања во однос на самата деривација, но со бројни ограничувања во флексијата на глаголските придавки; меѓу другото *л*-партиципот ја губи атрибутската функција и станува чист предикатив, но таа проблематика овде не нè интересира). Веќе во најстарото доба полека излегува од употреба стариот пасивен партицип за истовременост (со формантот **-mь*); зачуваните форми на тој партицип во современиот полски јазик функционираат како придавки, т.е. имаме ситуација паралелна со македонската. Активниот партицип за изразување истовременост, во придавската и прилошката форма, денеска во стандардниот јазик соодветно со суфиксите *-ący*, *-a*, *-e*; *-ąc* се деривира од презентската основа на несвршените глаголи. Активниот партицип за изразување антериорност се чува само во прилошка форма, алтернативно со суфиксите *-wszy* / *-wszy* и се деривира од инфинитивната основа на свршените глаголи. Активниот минат партицип со формантот *-l-*, пандан на македонската *л*-форма, се деривира од инфинитивната основа на сите глаголи и – како што веќе спомнав – со мали исклучоци се појавува само во кратка придавска форма како компонента од сложените финитни парадигми. Минатиот пасивен партицип (пандан на македонската глаголска придавка) се деривира од инфинитивната основа на сите преодни глаголи, проширена соодветно со старите суфикси *-n-* / *-t-*. Истото важи, *mutatis mutandis*, и за глаголската именка.

Местото на загубените минати синтетски времиња го зазема *esse*-перфектот, кој во новата ситуација функционира како универзален претерит. Тој се гради паралелно од свршени и од несвршени глаголи по модел: презент од глаголот **byti* + *л*-форма од конјугираниот глагол. Со текот на времето презентските форми од **byti* се трансформираат во подвижни наставки

кои се однесуваат како енклитики и се лепат или за *л*-формата или за првата акцентогена збороформа во исказот, по моделот: *Wtedy przeczytałEM...* ~ *WtedyM przeczytał...*, *Dlaczego nie przyszedłEŚ?* ~ *DlaczegoŚ nie przyszedł?*, и сл. Првата варијанта станува во последно време сè попродуктивна.

Л-формата со истите “претеритални” наставки и формантот *by* е исто така основа на полскиот можен начин (сп. подолу во главата посветена на категоријата модалност).

Во императивот на семантички план имаме продолжување на претпоставените прасловенски состојби, нема иновации од типот на македонските *има да.. / нема да..., немој да...*

Паровите глаголи кои се разликуваат само по видот се ретки, а припаѓаат на веќе гореспомнатите семантички класи на контролирани и/или неконтролирани процеси кои водат кон измена на состојбата. Релативно почести отколку во македонскиот се несвршените глаголи еднозначно маркирани како повторливи. Сп. повеќе за тоа подолу во т. 4.2.

Од сето гореречено се гледа дека видот во полскиот јазик е лексикализирана категорија. Разликите меѓу свршените и несвршените глаголи во асортиманот на морфолошките форми се помали отколку во македонскиот. Наследениот систем релативно добро се чува, посебно во однос на морфонолошките сигнали на видските разлики. Функционалните иновации не ја засегнуваат директно категоријата ВИД. Обемот на видската информација пренесувана со морфолошки показатели останува неизменет, но предвидливоста на тие показатели опаѓа со никнување на сè понови и понови семантички варијанти на префиксираните деривати.

4.2. ГРАМАТИЧКИ ПОКАЗАТЕЛИ НА ВИДСКИТЕ РАЗЛИКИ

За разлика од македонските состојби во полскиот јазик денеска подобро се чува стариот систем на сигнализација на видските разлики. Тоа се изразува пред сè во фактот дека (а) доста добро се пазат морфонолошките алтернации како показатели на видската разлика, и (б) во извесен степен се пазат и пропорциите на функционалното оптоварување на одделните суфикси како показатели на видската разлика. Вистина е дека суфиксот *-owa-* е многу фреквентен во поновите несвршени глаголски деривати,

пред сè кај одименските, но сепак неговата фреквенција е значително поограничена во однос на македонското *-ува-*. Малку е можеби поголем бројот на парови глаголи кои се разликуваат само по видот, но и тука е потребно темелно истражување пред да сè искаже некоја важечка генерализација. Што се однесува на префиксите способни да создаваат такви парови, во монографијата на Пјерњикарски (Piernikarski 1969: 97) читаме: “A oto kilka przykładów par o członach tożsamych leksykalnie: *burzyć* : *z-*, *budować* : *z-*, *dedukować* : *wy-*, *centralizować* : *s-*, *deformować* : *z-*, *malować* : *na-* (*obraz*) : *po-* (*ścianę*)... W sumie dla tej podgrupy czasowników [т.е. за акциони преодни глаголи] wyodrębniliśmy 250 takich par.” Набројувајќи ги полските префикси способни да деривираат чисти видски парници Врубел (Wróbel 1999: 564-565) пишува: “...najszerzej stosowany jest prefiks *z-* (*s-*, *ś-*) , np. *zgnić* < *gnić*, *zrewidować* < *rewidować*, *stopnieć* < *topnieć*, *ściemnieć* < *ciemnieć*; do częstszych należą: *za-*, np. *zahamować* < *hamować*, *zarezerwować* < *rezerwować*; *po-*, np. *pocałować* < *całować*, *podyktować* < *dyktować*; *u-* , np. *umyć* < *myć*, *uszyć* < *szyć*; *wy-*, np. *wypić* < *pić*, *wyschnąć* < *schnąć*; *prze-*, np. *przeczytać* < *czytać*, *przenocować* < *nocować*; *o-*, np. *okocić się* < *kocić się*, *oślepnąć* < *ślepnąć*; *na-*, np. *nakarmić* < *karmić*, *nauczyć* < *uczyć*; *przy-*, np. *przywitać* < *witać*, *przymierzyć* < *mierzyć* (*ubranie*); inne występują w pojedynczych przykładach, np. *odmówić* < *mówić* (*modlitwę*), *wzbudzić* < *budzić* (*zazdrość*), *rozdrobić* < *drobić*, *odseparować* < *separować*.” Постојат, се разбира, кратки семантички средени серии со показатели предвидливи во рамки на серијата, на пр. *iterativa tantum* деривирани со суфиксот *-ува-* / *-ива-*, како *widywać*, *pisywać*, *grywać*..., но тоа се акцидентални случаи. Семантички средената серија на глаголи на движење со која се послуживаме како пример погоре, во т. 3.2., разгледувајќи ги македонските состојби, во полската реализација изгледа вака:

siedzieć : *siąść*: *siadać*
leżeć : *położyć się* : *kłaść się*
lecieć : *polecieć*
jechać : *pojechać*
skakać : *skoczyć*

Како што се гледа, само во два од петте случаи имаме “полна” серија: дуратив : резултатив : “линеарен инхоатив”; во останатите случаи третата позиција останува непотполнета. Исто така, показателите од случај до случај се максимално издиференцирани.

Општо земено, ниту префиксите ниту суфиксите не се корелирани ниту пошироко со аспектуалните ниту со други семантички класи на глаголи. Понекогаш такви корелации можат да се забележат кај секундарните, сложени форманти, како мак. *из-на-...-ува*, на кое му одговараат повеќе полски морфотактички комбинации: *na-wy-...-a*, *na-roz-...-a*, *na-przy-...-i-...* – сите тие комбинации функционираат како показатели на свршен резултативен предикат. Впрочем, ова ни е уште еден пример на поголема унификација на македонскиот деривациски систем во однос на полскиот.

5. ЗАКЛУЧОЦИ

Спроведениот преглед нè утврди во уверувањето дека внатрешната временска организација на широко сфатениот настан (процес, состојба...) се гради врз дихотомијата: линеарно одвивање на дејството без сигнали на измена *vs* сосредоточеност врз пунктот на измена. Таа семантичка дистинкција во некои јазици, меѓу другите и во словенските, може да биде (делумно) граматикализирана, т.е. да има регуларни, предвидливи показатели. Како што видовме, во македонскиот и во полскиот како претставници на словенските јазици може само глобално да стане збор за префикси, суфикси, и/или морфонолошки алтернации како показатели на видската разлика, додека конкретната дистрибуција на тие показатели ниту е регуларизирана ниту предвидлива. И во двата јазика релативно се ретки паровите глаголски лексеми кои на семантички план се разликуваат само по видот. Тоа нè води до заклучок дека видот е лексикализирана категорија, сигнализирана со зборообразувачки средства. Видската карактеристика на глаголската основа влијае врз нејзината способност за категоријална деривација, што се одразува пред сè врз инвентарот на временските категоријални парадигми и на инфинитните зборформи кои припаѓаат соодветно кон една свршена и/или несвршена глаголска лексема. Врз тие два факта: (а) постоењето на “чисти видски парови” и (б) разликите во категоријалната деривација се темели констатацијата дека категоријата ВИД во разгледуваните јазици е делумно граматикализирана.

Од горереченото произлегува дека тешко можевме да очекуваме дека еволуцијата во време ќе донесе разлики во обемот на граматикализираната информација. Се појавија само разлики

во инвентарот и во фреквенцијата на показателите на видската разлика, како и секундарни разлики во фреквенцијата на “чистите” видски парови.

Една од карактеристичните разлики меѓу глаголите од свршен и несвршен вид е поголемиот број на семантички класи глаголи (инхоативи, терминативи, лимитативи, резултативи...) во чие значење е вграден сигнал на измена, од оние без таков сигнал; во оваа втора група наоѓаме само дуративи и итеративи, при што дуративите без исклучок можат во соодветен контекст да изразуваат повторливо дејство, но не и обратно: и во двата јазика има извесен број *iterativa tantum* кои претставуваат остаток од побројна семантичка класа карактеристична за прасловенскиот глаголски фонд.

Најважната измена во функционирањето на категоријата ВИД, а којашто и двата јазика ја спровеле заедно со другите словенски јазици, е измената во категоријалниот статус на двете наследени глаголски основи – од “темпорално” маркирани соодветно по истовременост или anteriornost тие се претвориле во еднозначно маркирани по вид, т.е. соодветно свршени или несвршени. Ограничен е бројот на основи неутрални во однос на видската разлика, а меѓу нив доминираат заемките. Процесот на префиксирање на позајмените глаголски основи (главно т.н. европеизми) во полскиот е нешто подинамичен отколку во македонскиот.

Веќе во текот на самата анализа обрнавме внимание на низа разлики меѓу македонските и полските состојби. Тие се изразуваат пред сè (а) во функционалната оптовареност на глаголските форми зависна од нивната видска карактеристика, (б) во влијанието на видската карактеристика на една глаголска лексема врз ограничувањата во деривација на извесни збороформи што ѝ припаѓаат на таа лексема, и (в) на фреквенција и ев. делумна секундарна регуларизација на видските показатели.

(а) Разликите во функционалната оптовареност на глаголските форми како функција на нивната видска карактеристика се гледаат во денешниот статус на перфективниот презент во двата јазика, во организацијата на системот на минатите времиња (загубата на аористот и имперфектот на полската страна, никнување на нова серија *л*-форми и нов тип перфект на македонската) како и во категоријалната карактеристика и начинот на функционирање на одделни инфинитни форми (глаголските придавки, глаголската

именка). Поиновативен е македонскиот јазик. Во полскиот единствената сериозна иновација е од негативен карактер – тоа е загубата на “синтетските” минати времиња.

(б) Зборувајќи за влијанието на видската карактеристика на една глаголска лексема врз системот на формите / парадигмите што ѝ припаѓаат, мислам на блокираната деривација на македонската глаголска именка од свршени глаголски основи, и на отворената деривација на македонските *л*-форми и на македонската глаголска придавка (неутрална во однос на дијатеза!) од сите глаголски основи. И тука македонскиот се покажува како поиновативен.

(в) Што се однесува до видските показатели: во македонскиот со текот на времето многу морфонолошки алтернации биле заменети со афиксални показатели; исто така дојде до извесна регуларизација на показателите на секундарните имперфективи поради ширењето на суфиксот *-ува*. Уште еднаш македонскиот е поиновативен, додека полскиот подобро ги чува старите состојби.

Иновативноста на македонскиот јазик се должи, пред сè, на два познати фактори: а) влијанието од страна на несловенските балкански јазици, и б) доцната стандардизација, која дозволи извесни тенденции присутни во дијалектите да се доразвијат, а од друга страна да проработи природниот стремеж кон симплификација на системот на формалните показатели. Потешко е да се каже која била причината на најважната полска, и не само полска, иновација: загубата на аористот и имперфектот. Може само да претпоставиме дека не без влијание тука било растечкото поклопување на семантички план меѓу видската опозиција и опозицијата во значењето на тие две временски парадигми.

Категорија МОДАЛНОСТ

1. ОПШТИ ЗАБЕЛЕШКИ. Под модалност подразбираме информација за статусот на пренесуваната порака: (а) дали е таа вистинита или нејзината вистинитост побудува сомнежи кај испраќачот (епистемолошка модалност), односно (б) дали таа само пренесува информација или содржи и прагматичка компонента – желба на испраќачот да изврши влијание врз постојната состојба / врз однесувањето на адресатот (деонтичка модалност).

Од клучно значење на организација на модалната информација е опозицијата / +/- ФАКТИВНОСТ /, т.е. информацијата пренесувана во пораката за тоа дали станува збор за факти / за “реални” актуелни или минати настани, или за замислите / плановите / желбите... на авторот на пораката.

Нас овде нè интересираат тие модални дистинкции коишто на регуларен начин се одразуваат врз предикатскиот израз (т.е. врз конститутивниот синтаксички член на реченицата), т.е. дистинкции чии показатели се таканаречените глаголски НАЧИНИ. Во опозиција кон сите други начини стои индикативот, за кој често се кажува дека е немаркиран по модалност. Во таквата формулација се содржи оценка дека категоријалната информација по начин што ја пренесуваат формите на индикативот се сведува на проста констатација на соодветните факти и не навлегува ниту во полето на епистемолошката ниту во полето на деонтичката модалност, што не значи дека категоријалната карактеристика на индикативот е некомпатибилна со јазичните средства кои пренесуваат информација од тие полиња. Така на пр., кон реченицата со предикатски израз во индикатив: *Јане веќе сѝӣг̄на*. можеме да додадеме модална епистемолошка определба – показател на несигурност во вистинитоста на пренесуваната информација: *Веројатно... / Сӣгурно... / Можеби... Јане веќе сѝӣг̄на / сѝӣг̄нал*; можеме, исто така, да изразиме слична модална информација со помош на лексичкото (а не граматичко, “начинско”) значење на глаголот: *Пре̄ӣӣос̄ӣавувам.. / Верувам... / Мислам... дека Јане веќе сѝӣг̄на, Се сомневам дали Јане веќе сѝӣг̄на*, и сл. Исто така, информацијата од полето на деонтичката модалност не мора да се изразува со глаголскиот начин – императивот, може да се послу-

жиме со индикативните форми на таканаречените модални глаголи, сп. на пр. *Оди веднаш кај него!* покрај *Мора веднаш да одиш кај него!* / *Има веднаш да одиш кај него!*, и сл. Со други зборови: модалната карактеристика на реченицата не мора да биде содржана во начинската форма на предикатскиот израз. Меѓутоа, овде ќе се занимаваме само со регуларни модални (т.е. позитивно маркирани по начин) финитни глаголски парадигми. Сите тие пренесуваат информација за нефактивни, проектирани во иднина настани – израз на желби, замисли, планови на говорителот.

Меѓу позитивно маркираните по начин глаголски парадигми посебна позиција зазема императивот / прохибитивот, поради експлицитно изразената волја на говорителот да управува со однесувањето на адресатот (сп. Bogusławski 1974). Додека исказите од типот *мора(ш)* да..., *штреба* да..., и сл. изразуваат оценка на барањата какви што постојната ситуација им наложува на своите протагонисти, императивот, конкретно императивот во 2. лице, бара акција. Во врска со таа прагматичка специфика на императивот постојат предлози тој во процес на граматичкиот опис да се издвои во посебна категорија на АПЕЛ, кон која би припаѓале и вокативните именски форми и хортативните извици / партикули од типот *ајде!*, *дај!* и сл. Р. Гринберг во својата монографија посветена на ова семантичко-прагматичко поле во словенските балкански јазици зборува дури за апелатив како модус и објаснува: “The appellative forms of language fulfill an essential role in communication among the protagonists of the speech act. Primarily the appellative forms are represented by two grammatical categories, the vocative and the imperative [...] With both categories, the addresser seeks to solicit and/or encourage a response from the addressee(s). Forms of address and command may alternatively be expressed by substituting vocatives or imperatives with either periphrastic (modal) expressions, or by other grammatical forms.” (Greenberg 1996: 2). Во овој текст императивот го разгледуваме како една од парадигмите маркирани по начин (дел од граматикализираното јадро на категоријата НАЧИН), додека како категорија АПЕЛ ќе ги разгледуваме подолу (сп. во главата посветена на категоријата модалност) вокативните форми и другите граматикализирани форми на обраќање.

Други нефактивни модално маркирани начини присутни во овде анализираните јазици се потенцијалот и кондиционалот. Потенцијалот (т.е. можниот начин) го среќаваме во искази кои збо-

руваат за иднински проектирани настани чија реализација говорителот ја оценува како (не)возможна, (не)пожелна и сл. При употребата на кондиционалот тежиштето на пренесуваната информација е врз фактот дека се работи за обусловени настани, т.е. настани чија реализација зависи од исполнувањето на определени услови. Кондиционалот го викаме реален кога станува збор за настани кои можат да се остварат во иднина, и како иреален кога зборуваме за настани неостварени во минатото.

Кон групата вербални категории *ex definitione* нефактивни припаѓа и идното време. Всушност идното време е најслабо маркирана модална парадигма со која се служиме зборувајќи за настани чие остварување во иднина го оценуваме како реално планирани, свесно подготвувани и предвидливи настани. Отворена е дискусијата дали идното време (и *mutatis mutandis* минатото идно време) припаѓа кон граматичката категорија МОДАЛНОСТ или кон граматичката категорија ВРЕМЕ. Во овој текст како примарна ја прифаќаме дистинкцијата: фактивно ~ нефактивно, *ergo* за идното време ќе зборуваме во главата посветена на категоријата МОДАЛНОСТ. Во оваа глава ќе се осврнеме и врз категоријата која е делумно граматикализирана во македонскиот јазик – категоријата ГОТОВНОСТ.

Најпосле, исто така во оваа глава ќе стане збор за категоријата чија основна карактеристика е суспендирана фактивност, а која во македонската термилошка традиција е позната како ПРЕКАЖАНОСТ.

Позитивно маркираните по начин (т.е. не-индикативни) глаголски парадигми во јазиците со кои овде се занимаваме имаат категоријални показатели од морфосинтаксички карактер. Показателите често земаат облик на таканаречените глаголски (адвербални) партикули, така што границата меѓу морфолошките и синтаксичките конструкции може да се покаже доста лабилна и зависи од принципите и варијабилноста на линеаризација на соодветните конструкции.

2. ШТО ЗНАЕМЕ ЗА КАТЕГОРИЈАТА МОДАЛНОСТ ВО ПРАСЛОВЕНСКИОТ ЈАЗИК. Состојбите во старословенските споменици докажуваат дека во однос на она што го знаеме за категоријата НАЧИН во праиндоевропскиот јазик, прасловенската ситуација била многу упростена. Имено – што се однесува до

наследените морфолошки начински конструкции – покрај индикативот во спомениците поширока документација наоѓаме само за императивот, додека кондиционалот има перифрастичен карактер, т.е. се изразува со помош на составот чија прва компонента е стар конјунктив од глаголот **byti + participium praeteriti activi secundum* (т.е. л-формата). *Notabene* стариот конјунктив (се служам со назив прифатен во грчката и латинската граматика) е исто така посведочен само од глаголот **byti*. Впрочем, полна императивна парадигма исто така е посведочена само од глаголот **byti*.

За изразување на идните, нефактивни настани од свршените глаголи служеше перфективен презент, додека за изразување “линеарна иднина” со помош на несвршените глаголи прасловенскиот се служел со перифрастични состави од глаголите **xotěti* и/или **iměti* и/или **načeti / *včeti + infinitiv* на конјугираниот глагол. Семантичката анализа на старословенските текстови како и латинските и грчките паралели докажуваат дека составите со двата инхоативни глаголи имале значење на “вистински” футур (сп. Moszyński 1984: 267).

Со оглед на фактот дека во натамошниот текст често ќе се спомнува еволуцијата на старите наследени форми на конјунктивот (кој на словенска почва станал формант на потенцијал / можен начин), како и еволуцијата и функционалната карактеристика на старите императивни / оптативни форми, ќе ги приведам овде тие стари, делумно реконструирани, парадигми од глаголот **byti* според Мошињски (1984: 269, 270) :

ИМПЕРАТИВ:	“ sg.	du.	pl.	
	os. 1	<i>bqđěmь</i>	<i>bqđěvě</i>	<i>bqđěmь</i>
	os. 2	<i>bqđi</i>	<i>bqđěta</i>	<i>bqđěte</i>
	os. 3	<i>bqđi</i>	<i>bqđěte</i>	<i>bqđq”</i>

КОНЈУНКТИВ:	“os. 1	<i>bimь</i>	<i>*bivě</i>	<i>bimь</i>
	os. 2	<i>*bis>bi</i>	<i>*bista</i>	<i>biste</i>
	os. 3	<i>*bit>bi</i>	<i>*biste</i>	<i>*bq”</i>

Како што се гледа, “Imperativus otrzymywał końcówki czasów przeszłych, wyjątkowo trafiająca się forma osoby 1.sg. [...] podobnie jak formy osoby trzeciej wszystkich liczb ma [...] charakter optatywny, życzący...” (Moszyński, *ibid.*). Да додадеме дека на формален план прасловенскиот императив го континуира индоевропскиот опта-

тив, а не императив. Сите форми на императивната парадигма можат да имаат оптативна семантика. Од друга страна, вистинската императивна семантика е ограничена на формите од 2. лице еднина и множина и 1. лице множина.

Значи, единствените две регуларни модални парадигми кои – според хипотезата градена врз сведоштвата на старословенските споменици – функционираше на прасловенска почва во нефактивна семантичка зона – биле наследениот *imperativus / optativus* и новиот перифрастичен *conditionalis / potentialis*. Се разбира, кон нив се приклучува и негираниот индикатив. Другите модални нијанси биле изразувани со лексички средства, најчесто со помош на модални партикули.

3. МАКЕДОНСКИ

Богатиот состав перифрастични модални парадигми денеска е една од највпечатливите типолошки карактеристики на македонскиот глаголски систем. Повеќето од нив изразуваат разни нијанси на епистемична модалност граматикализирани под влијание на балканското окружение. Овде прво ќе се сосредоточиме врз еволуцијата на она што може да се толкува како директно прасловенско наследство, а тоа се глаголските парадигми од семантичкото поле на деонтичка модалност.

3.1. ИМПЕРАТИВ / ПРОХИБИТИВ ~ ОПТАТИВ

3.1.1. ОБЕМ НА ГРАМАТИКАЛИЗИРАНАТА ИНФОРМАЦИЈА

За глаголските парадигми од ова семантичко поле од клучно значење е односот кон граматичката категорија ЛИЦЕ, т.е. – со други зборови – кон учесниците на актот на јазичната комуникација (= учесници на говорната ситуација). Сите нијанси на апелот, т.е. императивот, прохибитивот, хортативот, можат да се однесуваат само на второто лице, т.е. на директен адресат на пораката, врз чие однесување сакаме да извршиме влијание. Апел кон адресатот на пораката може да се изрази со формите на второто лице еднина и множина и на прво лице множина (таканаречено инклузивно прво лице множина, карактеристично за словенските јазици). Оптативот не наложува ограничувања на лицето – говорителот може да изрази желба како во однос на своето сопствено однесување, така и на однесувањето на адресатите на пораката,

како – најпосле – и на другите, “третите” лица, независно дали се тие присутни во говорната ситуација. Во последниот случај може да се работи за вистински оптатив или за таканаречената индиректна наредба или забрана. Натамошните семантички нијанси произлегуваат од релацијата (општествена, семејна...) меѓу говорителот и оној врз чие однесување говорителот сака да повлијае.

Во однос на она што го регистрираат старословенските споменици, императивот не ја проширил својата зона на употреба. Овде нема да се задржувам на основните наследени функции како што се наредбата / забраната, молбата, желбата... Ке спомнам само дека со појавувањето на новите перифрастични конструкции (сп. подолу т. 3.2.1.) од типот *да + ѿрезенїи* стариот “морфолошки” императив загубил нешто од својата експресија – имено, новите конструкции изразуваат покатегорична наредба / забрана, и сл. Тешко е да се одреди кога тие се прошириле како регуларни варијанти на стариот императив, но ги наоѓаме веќе во најстарите старословенски споменици од македонска редакција. Макаријоска опишувајќи го јазикот на *Радомировиої ѿсалїиѿ* констатира “стремеж за проширување на употребата на описните императивни конструкции составени од *да + сегашино време* со значење на императив.” (Макаријоска 1997: 90) и се повикува на сличната констатација на Рибарова (1988: 62) во однос на *Радомирово евангелие (ibid.)*. За инвентарот и за проширеноста на современите перифрастични императивни форми сп. подолу во т. 3.2.

Македонскиот императив низ векови ги зачувал своите стари функции: оптативна, хортативна, императивна, во спој со негација – прохибитивна. Презел и некои нови функции под влијание на балканското окружение, на пр. во колоквијален / наративен стил при експресивно маркирано кажување императивните форми на 2. лице еднина (според зборовите на Б. Конески – 1982 : 418 – “како знак на дејството само по себе”) способни се да изразуваат минати повторливи дејства. Навестувањето на таквата функција на императивот го наоѓаме веќе во *Тиквешкиої зборник* од 15. век (сп. Пандев 2000: 62-63), но секундарните функции на императивот кои излегуваат од семантичкото поле на модалноста се надвор од нашата тема: финитни не-фактивни глаголски парадигми.

Слично како во другите словенски јазици, видската карактеристика во извесна мера влијае врз темпоралното значење на

императивните форми. Додека императивот од свршените глаголи, како *̄рочиӣај!*, *на̄иши!* и сл. изразува наредба / сугестија чија евентуелна реализација е проектирана во иднина без додатни определби, императивот од несвршените имплицира реализација веднаш по издавањето наредба, *чӣај!* ќе кажеме ставајќи некому под нос инкриминиран текст, *̄ишувај!* ќе кажеме ставајќи некому хартија и пенкало во рака... Уште поголемо е значењето на видската карактеристика кај прохибитивот. Во состав со предикат на негација, неутрална забрана / сугестија некој да се откаже од соодветното дејство изразува прохибитивот од несвршени глаголи: *не зборувај ӣака!*, *немој да ја чиӣаи оваа книга!*, и сл., додека прохибитивот од свршени глаголи се употребува ретко и може да изразува потсетување / предупредување (сп. на пр. *не заборавај / немој да забораваши дека...*), а може и да се појави во синтаксички врзана позиција за да изрази закана (сп. на пр. *не дојди, ӣа ќе видиши!*, и сл.). Зборувајќи за семантиката на прохибитивот од свршени глаголи во балканските словенски јазици Гринберг пишува: "These forms do not denote simple prohibition; rather, they are used when the speaker seeks (i) to forwarn the addressee(s) of an impending danger, (ii) to allay the listener's fears regarding a potentially negative and unpleasant situation, or (iii) to threaten the listener(s) of dire consequences." (Greenberg 1996: 43).

За балканската јазична средина, како впрочем воопшто за усната комуникација многу е карактеристично придружување на императивните искази со модални партикули со хортативна функција, како мак. *ајде, дај*, и сл.

3.1.2. ЕВОЛУЦИЈА НА ГРАМАТИЧКИТЕ ПОКАЗАТЕЛИ

Како што го прикажав тоа погоре, служејќи се со примерот на глаголот **byti*, прасловенскиот императив го сфаќаме како типично морфолошка парадигма со форми за сите три лица во сите три броја. Со текот на времето на македонска почва (а) дошло до редукција на морфолошките во полза на синтаксичките показатели на разликите по лице и (б) покрај наследената парадигма со морфолошко јадро се појавиле аналитички перифрастични парадигми со нешто модифицирана семантика. Исто така уште во средниот век ја снеса двоината како граматичка ка-

тегорија, но за тоа ќе стане збор подолу, во главата посветена на категоријата БРОЈ.

Редукцијата на морфолошките лични форми била поттикната од семантичко-прагматички фактори. Денеска во стандардниот јазик заповедниот начин има морфолошки форми само за второ лице еднина и множина, т.е. форми чиј адресат е соговорник / соговорници директно присутни во говорната ситуација или пак читател / читатели на пишуваниот текст, форми кои носат директен поттик за акција. Нема овде да навлегувам во измените кои ја засегнале дистрибуцијата на вокалите-форманти на императивната основа според конјугациските класи, ниту на еволуција на наставките, исто така регулирана според тие класи како и според фонолошката структура на основата.

Во прво лице множина, кое на семантички план допушта само оптативна или хортативна функција, се употребува форма со адвербалната партикула *да*, како во исказите: *Ајде, веднаш да се договориме!*, *Дајте да на чекаме, да го разгледаме проблемот сега, заедно!*, и сл. Не случајно во првиот исказ како примарен надграден показател се појавува хортативната партикула, не случајно во вториот исказ имаме работа со сложена конструкција: синсемантички хортативен глагол во второ лице множина + субјунктивна комплементарна реченица во прво лице множина – *да* има тука двојна функција на хортативна партикула и на формант на субјунктивот.

Во третото лице еднина и множина синтетските императивни форми рано исчезнале. Б. Конески бележи (1986: 193) дека “Остаток од 3 л. едн. имаме во изразите *ѝомозибоѝ* (поздрав), *сѝасибоѝ* (употребувано како именка само во овој состав: *нема сѝасибоѝ*). И двата изрази се чувствуваат денеска како архаизми”. Сп. го и идиоматскиот обрат *Дај боѝ добро!* Пренесувањето наредба / забрана, молба... на трето лице не само на формален, туку и на семантички план е сложена структура која бара посредништво на “второ лице” со надградена виртуална предикација од типот ‘кажи му!’, ‘пренеси им!’ и сл. Не е ни чудно дека во македонскиот, како и во многу други јазици, во таа функција денеска често се појавува конструкција карактеристична инаку за субјунктивот, т.е. *да* + *ѝрезенѝ*, сп. *Да ѝази!* *Да не го унишѝи ѝеѝихоѝ!*, или *Да не чекааѝ!* *Веднаш да додаѝ ѝука!*, и сл. Со субјунктивната конкурира конструкцијата со адвербална парти-

кула *нека*, која покрај индиректен императив може да изразува и дозвола некое дејство да се изврши, т.е. да има коцесивно значење, сп. *Нека дојдаи!* 1. ‘наредувам да дојдат’, 2. ‘немам против / дозволувам да дојдат’, и сл. Конструкциите со *нека* се ограничени на 3. лице еднина и множина.

Да-конструкцијата со императивна семантика може да се појави и во второ лице, сп. *Веднаш да ми ја донесеи книгаи!*, *Да не забораваи да му се јавише на татко ви!*, и сл. – во однос на “синтетски” императив во тој тип искази експресијата е обично посилна, често е и значењето на потсетување. Посебна позиција заземаат исказите како *Да си го направиш уште денеска!*, *Да не си го заборашил татко!*, *Да не си мрднал ошук!* со сум-перфект како конститутивен член. Тие се појавуваат речиси исклучиво со прохибитивна семантика, па ќе се вратиме на нив подолу.

Како што произлегува од овој наш преглед, субјунктивната *да*-конструкција може да се појави во самостојни, автономни искази во сите лица и броеви. Сепак, поради основните семантички разлики и суштествените разлики во фреквенцијата на одделните форми, нема основи да зборуваме за перифрастична императивна парадигма со формантот *да*.

Со императивна семантика можат во одредени ситуации и да се појават конструкциите од типот *има (/ нема) да...*, на пр. во обраќање кон дете, т.е. во ситуација кога соодветната конструкција има перформативна моќ: *Има да седиш тука!*, *нема да одиш таму!*, и сл. со виртуелно надградено ‘јас ти кажувам / наредувам дека...’

Македонскиот прохибитив во својата основна функција, т.е. упатен кон второ лице еднина или множина, покрај формите со универзална приглаголска негација *не* може да се појави и со посебна, поекспресивна партикула за негација: *немој / немојше да...* (која етимолошки доаѓа од негираното **тожь!*), сп. *Немој да одиш таму!*, *Немојше да му го кажеи!*, и сл. Појавувањето на специјализирана модално маркирана форма на негација претставува балканизам, сп. ја грчката дистинкција: *δέ(v)* наспроти *μη(v)*. *Немој!* / *Немојше!* функционира и како универзална забрана, односно молба, поттик некој да се откаже од некое дејство, сп. А. *Ќе го преиџаме!* Б. *Немојше!*, и сл.

Македонскиот императив има уште една карактеристична, балканска синтаксичка особина: заменските клитики за директен

и/или индиректен објект (т.е. акузативните и дативните клитики) во стандардниот јазик и во повеќето македонски говори се појавуваат во постпозиција во однос на императивните глаголски форми (како и во однос на глаголскиот прилог), а не во препозиција (како во искази конституирани од индикативните финитни форми), сп. *Дај ми ѓо!*, *Донесеѝе ми ја!* како *давајќи му ѓо*, *донесувајќи ми ја*, и сл. Врз таа основа, како и со оглед на ограничувањата во деривацијата (таканаречените модални глаголи како *може*, *сmee*, *мора*, *ѝреба*, *има*₂ – се служам со симболиката на Чашуле 1989 – од семантички разбирливи причини не образуваат императив) и карактеристичната редукција на парадигмата по лице Џозеф (Joseph 1983) го става под прашалник финитниот карактер на императивот (сп. за тоа и Чашуле 1989). Според овде прифатените критериуми сепак императивот го оценуваме како финитна глаголска парадигма.

Во овој текст, како што веќе спомнав, не се занимавам со лексичките средства за изразување модалност, што значи дека не се занимавам ни со модалните глаголи. Сепак, со оглед на централниот проблем за нашата анализа – проблемот на дивергентните тенденции во развитокот на македонските и полските граматички категории, вреди да се одбележи карактеристичната за македонските модални глаголи тенденција кон претворање на модалните глаголи во предикативи неменливи по лице со облик на 3. лице еднина. Такви варијанти поседуваат сите три централни модални глаголи, *мора*, *може* и *има*₂, додека *ѝреба* и модалната варијанта на *бидува* постојат само како предикативи. (За детали сп. Чашуле 1989)

3.2. ПОТЕНЦИЈАЛ, КОНДИЦИОНАЛ

3.2.1. ОБЕМ НА ГРАМАТИКАЛИЗИРАНАТА ИНФОРМАЦИЈА

Како што веќе спомнав погоре, словенскиот потенцијал (можен начин) е наследена категорија образована врз база на стариот оптаив од глаголот **byti + participium praeteriti activi secundum*. Коренското **bi-* рано, под влијанието на парадигмата на аористот, се претвори во **by-* кое на речиси цела македонска (и јужнословенска) територија денеска пак гласи *bi-*. Релативно рано, исто така, на македонска почва *би* се претвора во неменлива партикула – формант на потенцијалот. З. Рибарова опишувајќи го

јазикот на *Радомировото евангелие*, македонски споменик од 13. век, констатира: ”Старата форма на кондиционалот¹ *вимь* која отстапува веќе во стсл. текстови и се заменува со аористот, во Рад. воопшто не е потврдена. Кондиционалот редовно се образува со помош на формите *вѣхъ / вѣхъ, бы / ви, бы / би, вѣхомь, вѣсте / вѣсте, вѣша* со изразито преферирање на *вѣхъ, би* (во 2. и 3 л.), *вѣсте*. Следниот стадиум на развитокот на кондиционалот го документира примерот: *да би сѣ авили Мѣ 6,16 [...]*, кој укажува на промената на помошниот глагол во непроменлива честица.” (Рибарова 1988: 63). Истата слика се гледа и во другите споменици од тоа време.

Со текот на времето *би*-потенцијалот се повлекувал во македонскиот народен јазик под влијание на новите, типични за балканските јазици, конструкции со помошниот глагол ‘*velle*’. Во македонската писменост од 19. век, како и во денешниот македонски стандарден јазик, тој има зацврстена позиција. Според зборовите на Конески (1982: 500) “Во нашиот литературен јазик, до голема степен и под влијание од другите јужнословенски литературни јазици, се забележува повторно соживување на формите со *би* во нивното потенцијално значење. Ова значење се состои во тоа што едно дејство се претполага како можно да се изврши. Притоа со овој начин не се укажува на времето, тој може да се однесува и на минатоста и на сегашноста и на идноста. Времето на кое се однесува го знаваме обично од подредената реченица или воопшто од ситуацијата.”

Неговата историја: повлекување од употреба во народниот јазик под влијание на “балканскиот” *ке*-кондиционал и повторно воведување во стандардниот јазик под влијанието на другите јужнословенски јазици, остави трага во актуалната функционална оптовареност на *би*-конструкцијата. Имено, функционалната граница меѓу *би*-потенцијалот и *ке*-кондиционалот не е остра. Спорадично можеме и денеска (како и во старословенскиот јазик) да ги најдеме *би*-конструкциите во искази кои изразуваат иреален услов, како на пр. *Да може бебѣто да ѝрозборува, би ѝи рекло...* (примерот е преземен од К. Крамер (1986: 114). Од друга страна, има и маргинално функционално преклопување со *да*-оптативни

¹ За македонскиот среден век терминот “кондиционал” потполно одговара на употребата на опишуваната категорија. Денеска поадекватен е терминот “потенцијал”.

конструкции, на пр. *Да би не сѝасал!* (Kramer 1986: 112). Меѓутоа, се работи за една динамична состојба со јасно изразена тенденција употребата на *би*-потенцијалот да се ограничи на изразување можни, но несигурни дејства проектирани во иднина. Најдетална анализа на сите семантички нијанси што можат да ги изразат *би*-конструкциите и на сите можни контексти на нивната употреба може да се најде во цитираната монографија на К. Крамер за аналитичката модалност во македонскиот јазик. Еве ги нејзините заклучоци: "...the particle *bi* is most typically used to express action which is viewed as hypothetically fulfillable, but whose fulfillment is in doubt, or whose fulfillment is expressed as a hypothetical future action with no explicit expectation that the action will occur. Here *bi* cannot be exchanged with *ќе* without changing the modal meaning." (Kramer, *op.cit.* 125), и натаму: "While *bi* is typically used in both independent and dependent contexts to express an action, it has been shown that the position of *bi* within the Macedonian modal system is in a status of flux." (*ibid.*)

Основно средство за изразување реални и/или иреални дејства, проектирани во иднината од гледна точка на говорната ситуација и/или ситуацијата за која станува збор, во денешниот македонски стандард се *ќе*-конструкциите, коишто овде ги оценуваме како кондиционал, соодветно *praesentis* и/или *praeteriti*.

Како што спомнав погоре, во прасловенскиот не постоеше футур како граматичка категорија. Во старословенските споменици, меѓу другите перифрастични конструкции за изразување на идноста, наоѓаме и конструкции од типот: презент од **hьtěti* + *infinitiv*. Можеме да претпоставиме дека тие претставувале калка на грчката модална конструкција со синсемантичниот глагол *véλω*, кој со текот на времето бил петрифициран во облик на неменлива партикула-формант на кондиционалот *va*. Денешната форма на соодветната конструкција во стандардниот јазик гласи: *ќе* + *презенти* на конјугираниот глагол. Во старите македонски споменици може да се проследи еволуција на конструкцијата. Б. Конески (1986: 201) пишува: "Партикулата *ќе* е остатокот од 3 л. едн. сег. време од помошниот глагол **hьtěti*, што порано образувал футур во составот со инфинитивот. Сп. во Стан. Пр. [Станиславов пролог] (1330) : *пророчествовав же много о христѣ. како хоцетъ ѿ дѣвы родити се; така и во Тројанската прича (14 в.) : хоцетъ почити мои братъ; хоцетъ погорѣти. Во скратената форма за 3 л. *ишѣиѣ* се извршила замена на групата *ишѣ* со *ќ* [...] Во белешка во ракопис*

од Кичевско, од 1706 г., наоѓаме: **кои кетъ мислитъ, кои кетъ искатъ**. Обликот *ке* се добил од *кеи* со губење на наставката *-и* [...] Во тој облик ја среќаваме таа партикула во запис на минеј од манастирот Полошко (Мариово) од 1716 г.: **кои ќе запре таа книга; кога ќе дои некои калѣрь**. Во говорите што го загубиле *-и* во 3 л. едн. обликот *ке* се јавил секако значително порано”. Хр. П. Илиевски (1988: 219) додава: ”Во постари ракописи од македонска провениенција се среќаваат и описни форми во минатото со помошниот глагол *хѣтѣти*, сп. **хотѣ во оумрѣти** (Добромирово евангелие), наспроти Маринското и Зографското: **вѣ во оумираѣа** (Јов. XVI, 11), или **кгда же хотѣше родити сѧ. вѣсть велик знаменик** (Станиславов пролог)“. Сп. и (*ibidem*) ”Бидејќи во балканските јазици инфинитивот се заменува со *да*-конструкции [...], таа замена се јавува и во состав на футурот. Во јазикот на Јоаким Крчовски и Кирил Пејчиновиќ доста се чести формите со *ке да*: *ке да види...*”, и натаму (*op.cit.* 220): ”Сосем е оправдана претпоставката на Конески за тоа како можел да биде елиминиран сврзникот *да* меѓу партикулата *ке* и личните глаголски форми. По губењето на инфинитивот *да*-речениците не биле единствена негова замена. Кратки форми на инфинитивот продолжиле да се употребуваат во некои говори од балканските словенски јазици до денес. Во спомнатите примери од запис на ракопис од Кичевско **кет искатъ, кет мислитъ** Конески открива токму таква употреба на скратен инфинитив, но преосмислен како форма на 3 л. едн. од презентот.”

Во денешниот македонски стандарден јазик имаме три парадигми со формант *ке*: (1) *conditionalis praesentis* граден по моделот: *ке* + презент на конјугираниот глагол, на пр. *ке чииа, ке носи, ке ѿе...*, (2) *conditionalis praeteriti* граден по моделот: *ке* + имперфект на конјугираниот глагол, на пр. *ке чииаше, ке носеше, ке ѿееше...*, (3) *conditionalis non-confirmativus* граден по моделот: *ке* + сум-перфект од конјугираниот глагол во неговата нон-конфирмативна варијанта, т.е. без глагол-копула во 3 л. еднина и множина, и со доминација на *л*-формите деривирани од имперфектната основа, на пр. *ке чииал, ке носел, ке ѿеел...* Првата од тие парадигми, *conditionalis praesentis*, функционира како идно време и се појавува во аподоза на реалниот условен период; втората, *conditionalis praeteriti* – како што спомнавме – се појавува во аподоза на иреалниот условен период и во рамките на адверсативната конструкција, и најпосле, најретко, за да го изрази таканарече-

ното минато-идно време, т.е. минато дејство подоцнежнo од некое друго минато дејство; третата, *conditionalis non-confirmativus*, служи за изразување идни дејства во рамките на категоријата СТАТУС (сп. подолу).

Во денешниот македонски стандард постои и една маргинална конструкција: *ќе + да + verbum finitum* која изразува претпоставка. Таа е најфреквентна во формата: *ќе да + ѓрезенїї*, но може да се појави и со други финитни форми (сп. Верижникова 1998). Сп. на пр. *Ќе да има десетїї зодини*, т.е. ‘веројатно има...’, ‘претпоставувам дека има...’, ‘ќе е да има...’ Се работи за своевиден *modus assumptivus*.

Време е веќе да објаснам зошто се откажувам од македонската термилошка традиција, според која наведените парадигми се викаат соодветно “идно време”, “минато-идно време” и “прекажано идно време”. Основната причина е моето уверување дека треба на категоријата ФАКТИВНОСТ да ѝ се даде предност пред категоријата ВРЕМЕ, т.е. дека во прв чекор треба да се одвојат нефактивните од фактивни глаголски парадигми и дури тогаш одвоено во однос на двете групи може да стане збор за темпоралната карактеристика на настаните за кои станува збор. Ова уверување го изградив токму врз основа на македонската и не само македонска јазична пракса. Имено: (а) парадигмата (2) во денешниот јазик речиси исклучиво функционира во аподоза на иреалниот условен период, или како прв аргумент на предикатот на адверсативната релација (сп. *Да дојдеше, ќе тїи дадев односно Ќе тїи дадев, но тїи не дојде*, и сл.); (б) во парадигмата (3) – како што спомнав – доминираат “врзаните” имперфективни *л*-форми, за кои е карактеристична не-фактивната употреба или употребата во искази со суспендирана фактивност; (в) не е случајно што повеќе јазици немаат една специјализирана граматикализирана конструкција за изразување идност, таков бил – според нашите знаења – и праиндоевропскиот и прасловенскиот; идните настани по самата своја природа се обусловени – не можеме да ја гарантираме нивната реализација од позиција на говорната ситуација, ниту од некој минат настан за кој станува збор, бидејќи секогаш може да се појави некој неочекуван неисполнет услов што ќе ја спречи таа реализација. Според тоа над секој самостојен исказ конституиран од една *ќе*-конструкција (како и над секоја нефактивна порака) надградено е едно виртуално ‘ако...’, ‘под услов да...’, и сл. Во функција на футурот (на идното време) обично се јавува најслабо

маркираната, но сепак маркирана по епистемолошка модалност нефактивна глаголска категорија во дадениот систем.

За терминот *non-confirmativus* место “прекажаност” сп. подолу.

3.2.2. ЕВОЛУЦИЈА НА ГРАМАТИЧКИТЕ ПОКАЗАТЕЛИ

Еволуцијата на граматичките показатели во случај на разгледуваните категории многу тесно е поврзана со нивната функционална оптовареност, така што во општи црти таа е веќе претставена во претходната глава.

Што се однесува до потенцијалот, вреди да се подвлече дека уште во 13. век (како што сведочи текстот на *Радомировото еванџелие*, сп. Рибарова 1988: 63) старата оптативна/аористна парадигма во функција на помошен глагол е потполно жива. Тешко е да се утврди кога таа жива парадигма поминала во неменлива адвербална партикула *би* како формант на потенцијалот. Овој процес на петрификација покрај значаен дел на македонските дијалекти и македонскиот стандарден јазик ги опфатил и дел од јужносрпските дијалекти (сп. Реметић 1996: 186).

За конструкцијата *да + њоипенцијал*, односно *да + би + л-форма*, сп. подолу, во главата 3.3. посветена на субјунктивот.

Што се однесува до кондиционалот – патот од живата парадигма на глаголот **hьtěti* до неменливата адвербална партикула *ке* е прикажан во претходната глава. Во периферните југоисточни говори до ден денешен во *conditionalis praeteriti* во функција на помошен глагол живи се остатоците од старата парадигма на **hьtěti* + *да*-субјунктивот (сп. Тополињска 1995: 255), додека во северните говори, покрај истата таа сложена конструкција, како поретка алтернатива, се појавува конструкцијата со петрифицираното *ке* + имперфект (сп. Видоески 1962: 222). Во јужните говори може исто така да се сретне семантички мотивирана супституција на *сака* место *ке*.

И двете серии стандардни начински нефактивни парадигми (4. парадигми, ако земеме предвид дека кондиционалот има 3. парадигми со различна временска насоченост) со неменливи форманти претставуваат важен аргумент во дискусијата за широката зона на аналитизмот во македонскиот глаголски систем. Кон нив се приклучуваат и двете парадигми на субјунктивот, сп. подолу.

Истовремено, разгледуваните парадигми го илустрираат стремежот на јазикот кон изоморфизам на содржината и формата, т.е. кон зголемување на транспарентноста на површинските конструкции, стремеж особено жив во мултилингвалната средина. Македонскиот систем на формални показатели со текот на времето се адаптирал кон зголемениот инвентар на граматикализирани модални дистинкции: во составот на потенцијалот кај не-свршените глаголи се појавиле *л*-формите деривирани од имперфектна основа, додека во составот на кондиционалот кај свршените глаголи ги наоѓаме “врзаните” форми на имперфектот.

3.3. СУБЈУНКТИВ

3.3.1. ОБЕМ НА ГРАМАТИКАЛИЗИРАНАТА ИНФОРМАЦИЈА

Под “субјунктив” подразбирам еден по дефиниција врзан / потчинет начин кој во современиот македонски јазик се деривира со формантот (партикулата) *да*, а се појавува во две различно темпорално маркирани варијанти, т.е. како *subjunctivus praesentis* (*да + ѝрезенѝ*) или како *subjunctivus praeteriti* (*да + парадигма на едно од минатите времиња*).

Subjunctivus praesentis се појавува примарно (а) во реченични аргументи на определени групи на таканаречените предикати од втор ред, т.е. предикати кои изразуваат ментална активност на човекот, и (б) во сложени реченици, т.е. во реченични аргументи на сврзнички – темпорални, условни, концесивни, финални – предикати, како и предиктот на виртуелна споредба (*како да...* – сп. Бужаровска 2000). *Subjunctivus praeteriti* е ограничен на оној втор тип контексти. Сп. (а) *Сакам да ми ја дадеш книѓаѝа*, (б) *Ја куѝив книѓаѝа (за) да му ја ѝодарам на Јане; Да дојдеше, ќе ѝи ја дадев книѓаѝа; И да си дошол, не би ѝи дозволиле да влезеш; Дури да ѝојадеме, ќе не викнаѝ да си одиме.*, и сл.

Во употребата од типот (а) имаме работа со суспензија на фактивност, додека во употребата од типот (б) станува збор за изразување на нефактивни настани.

Да-субјунктивот се појавил во балканските словенски јазици под влијание на нивното не-словенско окружение. Зоната на неговата употреба се разликува од јазик до јазик и од дијалект до дијалект, но насекаде тој ги врши функциите кои во прасловенскиот, а и во старословенскиот јазик ги вршел инфинитивот

и/или **by*-конструкциите. Како што ќе видиме во натамошниот текст, во полскиот јазик *mutatis mutandis* се пази старата состојба. Формирањето и ширењето на субјунктивот е процес кој го засега инвентарот и дистрибуцијата на показателите на соодветните модални содржини (т.е. формалната организација на категоријата МОДАЛНОСТ), но не и обемот на информацијата граматикализирана во рамките на таа категорија.

Треба и да се спомене дека “истата таа” партикула *да*, која претставува формант на субјунктивот, се појавува и како формант на независни оптативни / хортативни / императивни / прохибитивни искази (сп. Бужаровска 2000). И во овој случај се работи за балканско-словенска иновација.

3.3.2. ЕВОЛУЦИЈА НА ГРАМАТИЧКИТЕ ПОКАЗАТЕЛИ

Додека процесот на повлекувањето на инфинитивот и неговата замена со *да*-субјунктивот бил предмет на многу истражувања и сестрано е документиран, процесот на навлегување на субјунктивот во сложената реченица не бил досега предмет на некоја целосна, сеопфатна анализа.

Subjunctivus praesentis почнува да го заменува инфинитивот во комплементарните реченици веќе во старословенските текстови од македонска редакција (сп. Б. Конески 1986: 176, Георгиевски 1990: 104); во тие текстови се среќаваат и првите примери на субјунктив во финалните реченици. Б. Конески пишува: “Конструкциите со *да* се јавувале во нашиот стар јазик во некои контексти напоредно со инфинитивот. Во таквите контексти најпрво и настапило ограничувањето на употребата на инфинитивот. [...] Друга позиција во која инфинитивот рано се истиснувал сме имале во случајот кога тој идел во служба на објект зад глаголи како “*сака, зайоведа, моли*”. Инфинитивот останал подолго во употреба во составот на описни глаголски форми (со глаголи како *имамъ, начьнѣ* и др.), како и во некои изрази со заповедно значење [во состави со *немој* или *недеј*].” (*ibid.* 177) И натаму: “Пред да биде излезена од употреба, инфинитивната форма претрпела извесни промени” (*ibid.* 178). Во натамошниот текст Конески приведува низа примери на таканаречените скратени инфинитивни форми (без крајното *-и* или *-ии*), што можат да се сретнат уште во 19. век во текстовите од писателите како Пејчиновиќ или Крчовски, и про-

должува: ”Случаите што ги приведовме претставуваат последни траги од инфинитивот во нашиот јазик” (*ibid.* 179). Како што веќе спомнав, остатоци од скратениот инфинитив до неодамна биле регистрирани и во периферните југоисточни македонски говори.

На друго место во својата *Историја на македонскиот јазик* (под наслов: **Сложена реченица. Хипотакса.** Конески го спомнува ширењето на субјунктивот во екстензионално сложените реченици: “Сврзникот *да* претставува граматички елемент карактеристичен за јужнословенската група наспрема другите словенски јазици. [...] ...честотата на овој сврзник се зголемува многу во други конструкции, во составот на кои во балканските јазици идат соодветните сврзници (грч. *να*, ром. *să*, аром. *se*, алб. *të*) со конјунктив.” (*ibid.* 124)

Во јужните говори субјунктивот може да се појави и во функција на футур, како во простите, така и во сложените реченици.

Ред е да се одбележи дека во старословенските текстови од македонска редакција партикулата *да* се појавува не само во состав со парадигмите *praesentis* и *imperfecti*, туку и во состав со *би*-потенцијлот, најчесто во функција на оператор за воведување финални реченици. Интересни примери за таквата употреба на *да* дава Георгиевски (1990: 90).

За конструкциите од типот *И ѿој да ѿи дојде на време!* и сл., каде што *subiunctivus praesentis* изразува **фактивни** настани во експресивно маркирани искази, сп. подолу, во т. 3.4.

3.4. НОН-КОНФИРМАТИВ (ДИСТАНЦИРАНОСТ)

Се служам тука со термините на американските лингвисти, В. Фридман и Х. Лант (сп. Friedman 2004: 197-223, сп. и во другите трудови од истиот автор, Lunt 1952), кои ми се чинат најадекватни со оглед на нивната значенска порака. Се работи за категорија која во македонската термилошка традиција е позната како ПРЕКАЖАНОСТ, а која во историјата на балканистичките истражувања се здобила со многу други називи како *dubitativus*, *inferentialis*, *evidentialis*, *admirativus*, *mediativus*, *status*, а во полската традиција *strona świadka*. Ова множество на називи се должи на фактот дека се работи за една семантичка категорија (која по мое и не само мое – сп. на пр. Б. Конески 1982, 1986 – мислење е поткатегорија на категоријата МОДАЛНОСТ) која во различни јазици и во различни ситуации се пројавува со различни семантички нијанси со заеднички именител: дистанцирање на говорителот

од пренесуваната порака, резерва во однос на вистинитоста на пораката.

3.4.1. ОБЕМ НА ГРАМАТИКАЛИЗИРАНАТА ИНФОРМАЦИЈА

Категоријата за која зборуваме има две основни семантички варијанти, и двете присутни во македонскиот јазичен код, и двете со исти формални показатели. Со едната сме соочени во ситуации кога говорителот пренесува информација стекната “од втора рака” и не сака да зема одговорност за нејзината вистинитост. Значи: имаме суспензија на фактивноста. Втората варијанта е карактеристична за ситуации кога говорителот изразува недоверба во однос на штотуку здобиената фактивна информација.

Стремежот кон граматикализација на не-конфирмативност во македонскиот, како и во бугарскиот, се појави под влијание на соседните јазици, пред сè на турскиот, каде што е развиена евиденцијалната варијанта, и на албанскиот кој располага со разграден систем на адмиративни конструкции. Впрочем, како што ќе видиме кога ќе стане збор за полските состојби (подолу, т. 4.4.), тенденцијата да се граматикализира соодветната информација можеме да ја сфатиме и како јазично *universale*.

Дистанцираната / нонконфирмативна семантика се пренесува во македонскиот (како и во бугарскиот) јазик со помош на наследениот *esse*-перфект. Тоа е една од причините зошто е тешко да се одреди кога таа категорија е навлезена во македонскиот глаголски систем. Потребна е соодветна функционална анализа на старите текстови, а таквата анализа – по мое знаење – засега не е вршена. Како рок *a quo* можеме секако да го прифатиме периодот на турската наезда, т.е. не пред 15. век. Категоријата е позната на речиси цела македонска јазична територија; дури во југозападните говори, каде што *esse*-перфектот во другите функции е истиснат од *habere*-перфектот, тој сепак се држи во својата адмиративна варијанта, веројатно под албанско влијание (сп. Тополињска 1995: 246-247).

Дека нон-конфирмативот не е нова појава сведочи, меѓу другото, фактот дека тој на македонска (како и на бугарска) почва располага со новоформираната конструкција за изразување идна временска перспектива. Имено, наследените форми на *esse*-перфектот служат за пренесување на сегашни и/или минати нас-

тани, додека идните настани ги пренесува конструкцијата: *ќе* + *esse*-перфектот.

Како што спомнав, во својата евиденцијална варијанта нон-конфирмативот служи за изразување информации за чија вистинитост говорителот не е сигурен. Следствено, приказната почнува со *Си бил еден цар...*, и сл., додека настаните од блиско минато, иако незасведочени, обично се пренесуваат со индикативните, модално немаркирани форми. Меѓу тие две крајности има широка зона на минати настани чие оформување со помош на индикативни и/или нон-конфирмативни форми зависи често од субјективниот избор на говорителот.

Во адмиративната варијанта употребата на нон-конфирмативот е чисто субјективно мотивирана – говорителот, според своите лични субјективни искуства, оценува нешто како малку веројатно. Извикот како *И ѿој бил лекар!* изразува недоверба и изненадување базирано врз сознанијата што говорителот ги има за интелектуалниот капацитет и/или за животниот пат на човекот за којшто станува збор, и сл.

3.4.2. ЕВОЛУЦИЈА НА ГРАМАТИЧКИТЕ ПОКАЗАТЕЛИ

Како што веќе беше речено, нон-конфирмативот се служи со формите на *esse*-перфектот. Карактеристична одлика на парадигмата на нон-конфирмативот е отсуството на помошниот глагол во 3. лице еднина и множина. Минатите и сегашните (т.е. оние што траат во моментот на зборувањето) настани се пренесуваат со така адаптираната парадигма на перфектот, додека идните настани ги сигнализира кондиционалниот формант *ќе* надграден врз парадигмата на перфектот. Имаме, значи, на пр. *Тој знаел за ѿоа*, со знаењето, зависно од контекстот, сооднесено со некоја мината ситуација или со моментот на зборување, и *Тој ќе знаел за ѿоа* – како претпоставка проектирана во иднината. Треба при тоа да се подвлече дека во таа футурската варијанта обично се појавува *л*-формата од имперфектна основа, како и во другите нефактивни искази.

Како што произлегува од овој опис, тешко е да се зборува за потполна граматикализација на нон-конфирмативот на чисто формален план. Сепак, на семантички план, употребата на индикативните (= конфирмативни) форми место нон-конфирматив-

ните во основната евиденцијална варијанта (и *vice versa*) од страна на родените говорители се смета како грешка и може да води кон недоразбирање. Со други зборови: има контексти, доста фреквентни контексти, во кои употребата на нон-конфирмативот е задолжителна, и тоа го сметаме за доказ дека сме соочени со една граматичка, иако не потполно формално граматикализирана, категорија.

Нон-конфирмативна семантика, во “прекажувачката”, неадмиративна варијанта може да има и парадигмата на плусквамперфектот градена според моделот: *имперфект̄ + л-формата̄*, а посебно конструкциите со “осамостоената” партикула *беше: дошле беше*, и сл. Сп. за тоа подолу, во главата посветена на категоријата ‘време’.

Адмиративната семантика ја имаат и конструкциите како на пр. *И замисли, ѝој да (ӣи) дојде на време!*, *И ова да (ӣи) се сметта за грешка!*, и сл., т.е. конструкции конституирани од субјунктив, со речиси задолжителен “етички” датив на 2. лице, чие присуство ја засилува експресијата.

3.5. ГОТОВНОСТ

Се работи за една семантичка категорија присутна во сите балкански јазици. Б. Конески (1986: 172-173) изразува претпоставка дека таа се развила под влијание на турскиот јазик. Исказите маркирани по готовност изразуваат токму готовност на говорителот да изврши соодветно дејство. Во македонскиот јазик категоријата готовност не располага со посебни средства на изразот, се изразува со формите на презентот, имперфектот и/или перфектот на несвршените глаголи со надграден виртуален предикат ‘готов сум да...’ Исказите маркирани по готовност се прагматички маркирани, ограничени на дијалог или внатрешен монолог, нивната категоријална интерпретација е наложена од страна на контекстот и/или конситуацијата. Најчесто тие се искази во прво лице еднина, сепак, Конески наоѓа соодветна семантика и во некои формално безагенсни искази. Еве ги неговите примери: “Исказите како: *Го јадам ѝрасево како нишӣо; одев, да ме викнев̄ӣе* – можеме да ги развиеме по следниот начин: *џо̄ӣов сум (и можам) да џо̄ изедам ѝрасево; бев џо̄ӣов (и сакав) да одам, само да ме викнев̄ӣе*. Некои итеративни глаголи на -ува се вообичаени само во ваква употреба, како во вакви безлични реченици: *седи, седи, не се доседува* (т.е. *човек не може и нејќе да седи докрај*) (*op.cit.* 172).

Доказ за животност на категоријата готовност е употребата на форми со таква семантика во таканаречените мали огласи од типот *Продавам сѝан...*, *Купувам сѝари радиоаппаратури*, и сл. (сп. Каранфиловски 2006).

Од горереченото произлегува дека категоријата готовност не е *sensu stricto* граматикализирана – таа се јавува како една од секундарните функции на гореспоменатите глаголски парадигми, најчесто на презентот од несвршените глаголи.

4. ПОЛСКИ

Полскиот систем на граматикализираните модални значења е нешто поскромнен од македонскиот и, *mutatis mutandis*, поблизок до наследениот прасловенски систем. Ако го оставиме на страна императивот, универзален показател на модалните нефактивни искази е формантот *by*, кој – како и македонското *би* – доаѓа од стариот прасловенски оптатив. *By* – во состав (а) со претериталните форми добиени од стариот *esse*-перфект, и (б) со различни сврзнички предикати – ја покрива плус-минус истата таа функционална зона како и македонските парадигми со формантите *би*, *ќе* и *да*.

4.1. ИМПЕРАТИВ / ПРОХИБИТИВ ~ ОПТАТИВ

4.1.1. ОБЕМ НА ГРАМАТИКАЛИЗИРАНАТА ИНФОРМАЦИЈА

Полскиот императив го континуира прасловенскиот императив, со цела гама на нијанси од наредба, преку молба, поттик, совет, до персвазија и – ретко и со поетско-архаична конотација – желба. Пошироко за семантичките варијанти на полскиот императив сп. Laskowski 1999: 180-185.

Императивната категоријална парадигма брои три позиции: прво лице множина (инклузивно, т.е. ‘јас / ние + ти / вие’) и второ лице еднина и множина. Првото лице еднина, како и третото лице еднина и множина семантички и формално се надвор од таа парадигма.

Формата на прво лице еднина, со партикулата *niech* (која доаѓа од истиот глаголски корен како македонското *нека* – сп. погоре, 3.1.) како формант, надградена врз формите на презент, може – слично како и во македонскиот – да изразува закана: *Niech no tylko ja wróce, to zobaczysz!*, и сл.

Формите на третото лице, со истата партикула, изразуваат “делегирани” императив, т.е. директива упатена кон второто лице која се однесува на третото лице.

До ден денешен во стандардниот јазик се чуваат петрифицирани форми на стариот “синтетички” императив на трето лице во молитвата *Pater noster*, сп. *Przyjdź królestwo twoje, bądź wola twoja...*, во конвенционалниот израз на благодарност: *Bóg zapłać!*, или во свечената заклетва: *Tak mi dopomóż Bóg!*

Прохибитивот се гради со истата единствена негација која се употребува и со другите начински форми. Прохибитивните форми имаат иста семантика и дистрибуција како во македонскиот, сп. со несвршен глагол: *Nie otwieraj okna!*, *Nie chodź tam!*, *Nie pij tego!* – забрана; со свршен глагол: *Tylko nie podpal domu!*, *Nie przynoś mi tego do domu!*, *Nie wypij czasem tego mleka – przygotowałam je dla dzieci!* – предупредување, закана.

Оптативот се гради со специјализираната партикула *oby* (*o + by*) + *ἰρηνερῖιῖαλна* *зла̀олска* форма, сп. *Oby już przyszła wiosna!*, *Oby się to dobrze skończyło!*, *Obym nie była prorokiem!*, и сл. Желбата може да се изрази и со партикулата *niech* (истата таа со која се гради “делегираниот” императив – семантичката мотивација е во двата случаи иста), сп. *Niechby on wreszcie przyszedł!*, *Niechby już raz przestało padać!*, и сл. Се чини дека *oby*-серијата служи за изразување поапстрактни желби, додека желбите изразувани со *niech*-серијата имаат попрizeмен карактер, подиректно поврзан со горната ситуација.

Како што веќе спомнав, желбата може да се изрази и преку императивот, но тој тип конструкции имаат поетско-архаична конотација, се појавуваат во стари песни или во некои петрифицирани обрати, сп. *Kręć się, kręć wrzeciono...*, *Płyń barko moja...*, (*Witaj majowa jutrzeńko,*) *świeć naszej polskiej krainie...*, сп. и во стариот петрифициран поздрав при разделување: *Bądź zdrów!*, *Bądź zdrowa!*

Конструкциите со хортативна функција се служат со императивни форми. Во колоквијален, стилски понеелегантен регистар може нив да ги потсили постпозитивната партикула *no*: *No chodź już wreszcie!*, *Daj no tu tę książkę!*, и сл.

4.1.2. ЕВОЛУЦИЈА НА ГРАМАТИЧКИТЕ ПОКАЗАТЕЛИ

Нема тука да се занимавам со еволуцијата на морфолошките форми на императивот. Сп. за тоа Klemensiewicz 1981: 113. За употребата на партикулите *niech, niech by, oby, no* веќе стана збор погоре.

Потребно е, се чини, во текстот со конфронтативен карактер, да се претстави една прагматичка особина на полските императивни / прохибитивни конструкции тесно поврзана со “интеркатегоријалниот” карактер на тие конструкции, т.е. особина која покрај МОДУС ги засегнува и категориите АПЕЛ и ЛИЦЕ. Имено, во полскиот јазик, веќе во старополско доба, се прошири двојната конвенција во формализацијата на императивните конструкции, зависна од социјалниот статус на соговорниците и од односот што ги поврзува. Имено, возрастните соговорници, ако не ги поврзува некој посебно близок однос, редовно си персираат, т.е. се ословуваат со *pan, pani*, а при обраќање кон мешано машко-женско друштво: *państwo*. Сите тие “секундарни заменки” имаат конгруенција на трето лице, па во императивот се јавуваат конструкциите со *niech*, на пр. *Proszę, niech Pan mi objaśni..., Niech mi Pani powie...,* а во множина: *Niech Panowie, Panie, Państwo pozwolą...,* и сл. Обратите со конгруенција на второ лице, како *Siadaj Pan!, Pozwólcie Państwo...* се оценуваат како субстандард, иако во последно време се шират, посебно во состав со збирната “заменка” *państwo*.

4.2. ФУТУР; КОНДИЦИОНАЛ / ПОТЕНЦИЈАЛ

4.2.1. ОБЕМ НА ГРАМАТИКАЛИЗИРАНАТА ИНФОРМАЦИЈА

Функционалната зона покриена со полските парадигми на футурот и кондиционалот / потенцијалот одговара на зоната која во македонскиот јазик ја опслужуваат парадигмите на потенцијалот и на кондиционалот. Разликата е во дистрибуцијата на функциите помеѓу тие парадигми.

Полскиот футур изразува дејства проектирани во иднина, со рационална претпоставка дека тие ќе се остварат. Како кај секој футур, и тука секогаш латентно е присутен услов, кој ќе ја овозможи или би можел да ја оневозможи нивната реализација. Функционалната врска со кондиционалот не е толку јасна на фор-

мален план како во македонскиот јазик, но ја документира присуството на футурот како основна категоријална формализација на предикатот како во протаза, така и во аподоза на реалниот условен период, сп. ги конструкциите како *Jeśli przyjdę, przyniosę ci tę książkę*, или *Jeżeli w ogóle będę z nim rozmawiać, postaram się wspomnieć ci o tym*, и сл.

Полскиот потенцијал / кондиционал не случајно го снабдив со двојна етикета, бидејќи во современиот стандарден јазик двете функции не се остро разделени. Опозицијата е асиметрична: постојат (иако сè поретко се употребуваат) формални средства за позитивно маркирање на иреалниот услов, меѓутоа најчесто разликата меѓу она што претставува реална можност и она што е нереална и/или можност нереализирана во минатото се “чита” од контекстот и/или од конситуацијата.

Употребени во проста реченица соодветните форми изразуваат реална, претпоставена можност или (во прво лице) желба, т.е. се однесуваат како типичен потенцијал, сп. *Jurek napewno chętnie by nam pomógł*, или *Poszłabym jutro do teatru*, и сл. Употребени во состав со сврзнички предикат, зависно од контекстот и/или конситуацијата, изразуваат реален или иреален услов, т.е. се однесуваат како кондиционалот, сп. – со условен сврзник – *Gdybyś mnie poprosił, przyszłabym* – двозначно, наспрема *Jeśli mnie poprosisz, przyjdę* – еднозначна реална можност со свршен презент во протаза и во аподоза, или *Gdybyś mnie był poprosił, byłabym przyszła* – еднозначен иреален услов со *by* калемено врз плусквамперфект; со концесивен сврзник: *Choćbyś mnie nie wiem jak odmawiał, chętnie bym tam poszła* – двозначно, наспрема: *Choćbyś mnie nie wiem jak odmawiał, chętnie tam pójdę* – еднозначна реална намера со свршен презент во првиот (во семантичката хиерархија) реченичен аргумент, или *Choćbyś mnie był nie wiem jak odmawiał, byłabym tam poszła* – еднозначно нереализирано дејство во минатото, и сл.

4.2.2. ЕВОЛУЦИЈА НА ГРАМАТИЧКИТЕ ПОКАЗАТЕЛИ

Полскиот футур директно ја континуира прасловенската состојба. Со други зборови: во полскиот јазик една од можностите за изразување на идното дејство регистрирана во старословенските споменици е доведена до полна граматикализација. Футурот од свршените глаголи се изразува со презентските форми на тие

глаголи, додека футурот од несвршените глаголи се гради како перифрастична парадигма составена од перфективен презент на помошниот глагол *być* + (алтернативно) *инфинитив од конјугиранио̄и глагол* или *participium praeteriti activi secundum od конјугиранио̄и глагол*, според моделот *będę czytać / będę czytała...*, *czytała...* Додека претставениот развиток на футурот од свршените глаголи и на футурот од несвршените глаголи во моделот со инфинитивот претставува општо решение типично за северните словенски јазици, моделот со “л-формата” се развил на полската почва; тој е присутен во полските споменици веќе од 14. век, но почнува побрзо да се шири, а во некои регионални варијанти на полскиот јазик да доминира, дури во 19. век; има и такви варијанти на стандардниот јазик кои во машки род еднина се служат со моделот со л-форма, а во женски род еднина и во множина со моделот со инфинитив (сп. Klemensiewicz 1981: 620; Stieber 1989: 242).

Полскиот потенцијал / кондиционал исто така директно се надоврзува на прасловенската состојба, иако овде времето донесе поголеми измени отколку во случајот на футурот. Прасловенскиот кондиционал, како што веќе спомнав, претставувал перифрастична парадигма составена од оптатив на глаголот **byti* + *participium praeteriti activi secundum* (л-формата) од конјугираниот глагол. Со текот на времето оптативното **bi-* по аналогија со аористот се претворило во **by-*. Тоа е и ситуацијата во најстарите полски споменици. Клеменсевич (1981: 113) пишува: “W funkcji partykuły trybu przypuszczającego występują w polszczyźnie od czasów przedpiśmiennych formy aorystu słowa posiłkowego: *bych, by, by, bychom, byście, bychą*. Przechodzą one w dobę średniopolską [XVI – XVIII v.], aby wtedy ulec dalszym zmianom rozwojowym. Jeszcze w XV w. obok *bychom* trafia się forma *bychmy*, a forma *bychą* nie przekracza granicy średniowiecza.” Во XVI в. дошло до преобразба на парадигмата на помошниот глагол. Имено, аористот бил заменет со секвенцата: *by* + секундарните наставки преземени од новиот претерит (сп. подолу глава посветена на категоријата ВРЕМЕ), т.е. *bym, byś, by, bychmy / byśmy / byśmy, byście, by*. На почетокот на XVII в. формите *bychmy / byśmy* се повлекле. (*ibid.* 304).

Горепретставената “помошна парадигма” претставува всушност серија подвижни клитики кои се однесуваат според таканареченото правило на Вакернагел, т.е. стојат во постпозиција во однос на првата акцентогена збороформа во реченицата,

сп. *przyszędłbym* но *ja bym przyszędł, gdybym przyszędł..., choćbym przyszędł...*, и сл. Секвенцата *gdy + by*-парадигмата претставува денеска основен показател на кондиционалната употреба на разгледуваниот начин, секвенцата *choć / chociaż + by*-парадигмата – показател на неговата концесивна употреба, додека самата *by*-серија (= без сврзнички предикати) е показател на потенцијална употреба. (За *że + by*-парадигмата сп. подолу, во т.4.3.)

Како што веќе спомнав (т. 4.2.1.) серијата *gdy + by*-парадигмата е двозначна во однос на опозицијата: реален vs иреален услов. Еднозначно реалните условни периоди имаат форми на перфективен презент во протаза и во аподоза. Еднозначно иреалните условни периоди се служат со форми на *conditionalis praeteriti*, т.е. со перифрастични предикатски изрази составени од *gdy + by*-парадигмата + *л*-формата од помошниот глагол *być + л*-формата од конјугираниот глагол, според моделот: *gdybym był przeczytał...*, *gdybyśmy byli przeczytali...* во протаза, и – алтернативно – со *conditionalis praesentis* или *conditionalis praeteriti*, т.е. *....przyszędłbym (był)* односно *...byłbym przyszędł,przyszlibyśmy (byli)* односно *...bylibyśmy przyszli* во аподоза. Формите на *conditionalis praeteriti*, слично како и формите на *plusquampraeteritum* (предминато време, пол. *czas zaprzyszły*, сп. подолу, во главата посветена на категоријата ВРЕМЕ) се употребуваат сè поретко, главно од претставниците на постарата генерација.

4.3. СУБЈУНКТИВ

Субјунктивот, согласно со називот, е потчинет начин кој се појавува во реченичните аргументи, или *sensu largo* – без ограничувања, или *sensu stricto* – само во нефактивни реченични аргументи². Македонскиот *да*-субјунктив го исполнува вториот услов; зборувајќи за субјунктивот *sensu largo* во македонскиот јазик, би морале да ја земеме предвид и серијата реченични конструкции со операторот *дека* и неговите супститути. Во конвенционалната концепција на граматичкиот опис на полскиот јазик поимот (и терминот) ‘субјунктив’ не се употребува – нема потреба за тоа. Меѓутоа овде, во конфронтативната анализа, го воведуваме со цел да одговориме на прашањето кои се полските еквиваленти на

² Се разбира, оцената на комплементарните реченици како фактивни или нефактивни, со оглед на нивниот интензионален карактер, е во функција на предикат чии аргументи тие ги претставуваат.

македонските *да-* и *дека-*конструкции и дали можеме во однос на нив да зборуваме за граматикализација.

Основниот полски оператор на субјунктивот *sensu largo*, како што го дефиниравме погоре, е *że* (сп. Topolińska 1998). Во нефактивните реченични аргументи тоа се појавува во состав со *by-*парадигмата, во варијантите *że + by...* и *a(że) + by...* Со *że* конкурира *iż* (старополско *iże*) кое денеска има повеќе книшки карактер, во старите споменици се појавува и *jako*. Во конструкциите каде што првиот аргумент на конститутивниот предикат е кореферентен со првиот аргумент на предикатот на реченичниот аргумент на тој конститутивен предикат (моделот: 'јас' *сакам да* 'јас' *одам...*, 'ти' *ћочна да* 'ти' *работиш...*, и сл.) позициската варијанта на субјунктивот е инфинитивот, сп. *Chcę tam pójść, Zaczęłeś pracować*, и сл. Полскиот, како и другите небалкански словенски јазици, ја континуира тука прасловенската состојба. Подетално за соодносот меѓу полските *że ~ że + by...*-конструкции и македонските *да ~ дека-*конструкции во комплементарните реченици сп. Тополињска 2001.

Функционален паралелизам меѓу полската *że + by...*-конструкција и македонската *да-*конструкција се гледа и во фактот дека и двете задолжително се појавуваат финалните дел-реченици (Тополињска, *op.cit.* 144).

Во светлина на горереченото, со оглед на општата дистрибуција на *by-*кондиционалот и на улогата на *gdy + by...*, и *choć + by...* конструкциите, одговорот на нашето централно прашање е позитивен: можеме да зборуваме за граматикализирана перифрастична серија *że + by...* како носител на субјунктивната функција во полскиот јазик.

4.4. НОН-КОНФИРМАТИВ (ДИСТАНЦИРАНОСТ)

И овде, како и во случајот на субјунктивот, соочени сме со категорија за која, според прифатената конвенција, нема место во класичниот граматички опис на полскиот јазик. Сепак, постои редовно деривирана серија перифрастични конструкции кои функционално во значителна мера му одговараат на македонскиот нон-конфирматив. Мислам на конструкциите составени од финитните парадигми на глаголот *mieć* + инфинитив на конјугираниот глагол,

според моделот *Janek miał przyjsć o piątej, a jeszcze go nie ma.*, или *Artykuł ma się ukazać jutro*, и сл.

Од разликите меѓу полските и македонските нон-конфирмативни конструкции на прво место би ги сместила оние поврзани со степенот на специјализација и со топикализацијата на текстот. Македонските конструкции, како што спомнав погоре, секогаш бараат контекстуална интерпретација, додека полските се еднозначно инхерентно специјализирани за својата функција. Оваа, не мала, особина наоѓа одраз во фактот дека полските конструкции се способни да се најдат под реторичен акцент како семантички фокус на реченицата, додека македонските немаат таква способност и по потреба бараат лексичка поддршка во облик на обратите како *се вели, се кажува, божем, веројатно* и сл. На оваа разлика натаму се надоврзува и фактот дека полските конструкции се помалку фреквентни и имаат поинаков стилски регистар; тие тешко можат да претставуваат основна модална категорија во нарација, како што е тоа случај со македонскиот нон-конфирматив на пр. во приказните. Во контекстите како на пр. *On miał tam przyjsć, wszystko im wyjaśnił i zabrał wszystkie materiały...* едно појавување на експлицитната нон-конфирмативна конструкција наложува нон-конфирмативна интерпретација на целиот пасус.

Различна е и временската проекција. Додека македонските конструкции ги покриваат сите временски зони, полската серија со презентски и потенцијални форми (*ma przyjsć, miałby przyjsć*, и сл.) се однесува *ex definitione* на иднината, а претериталната серија (*miał przyjsć*, и сл.) – на минатото; изразувањето на актуелната сегашност со помош на разгледуваната конструкција е строго лексички ограничено – сп. подолу.

Семантичкиот паралелизам меѓу полските и македонските конструкции најдобро е посведочен со фактот дека и полската конструкција (како и македонската и како другите балкански нон-конфирмативни конструкции) има две главни функционални варијанти: евиденцијалната и адмиративната. Сп. ги примерите на втората варијанта како *I to ma być udana projekcja!*, *I ten człowiek ma być lekarzem?!*, *I on miałby być moim pomocnikiem?!*, *Co to ma znaczyć?!*, *I to ma służyć do jedzenia?!*, и сл. Токму при ваква употреба, при изразување иронија, недоверба, изненадување, возможна е интер-

претација во границите на актуелната сегашност, и тоа само со ограничен број глаголи како *być, znaczyć, służyć*, и сл.

Иако разликите меѓу македонскиот и полскиот нон-конфирматив не се мали, не може да се порече дека постоењето на соодветните конструкции во двата јазика сведочат дека нон-конфирмативната семантика се наложува како кандидат за граматикализација.

4.5. Категоријата ГОТОВНОСТ во полскиот јазик нема граматички показатели. Таа се изразува со глаголските предикати како *jestem gotowy, mogę*, и сл. Во “малите огласи” редовно се јавува перфективен презент во функција на футур: *Fortepian sprzedam, Mieszkanie wynajmę od zaraz*, и сл. (сп. Каранфиловски 2006)

5. ЗАКЛУЧОЦИ

Заклучоците од спроведениот преглед на обемот на граматикализацијата на содржините опфатени со поимот ‘модалност’ се редат на неколку плана. На прв план се (а) директните заклучоци поврзани со (аа) паралелите и разликите во развитокот на категоријата модалност во македонскиот и во полскиот јазик, на семантичко и на формално ниво, и со (аб) претпоставените причини на регистрираните разлики. Има и (б) заклучоци од општолингвистички карактер. Најпосле – има (в) заклучоци во однос на конвенциите на граматичкиот опис прифатените во двете средини.

(аа) Првиот заклучок – колку и да е тривијален, мора да го формулираме – е дека македонскиот многу повеќе се оддалечил од претпоставените прасловенски состојби отколку полскиот. На формален план тоа се одразува посилно отколку на семантички. На семантички план разликите се рефлектираат во фактот дека македонскиот има специјализирани показатели за поголем број семантички дистинкции, иако понекогаш функционалните зони на одделните показатели се преклопуваат. Тука е пред сè случајот на меѓусебните односи меѓу *би*-конструкциите и *ќе*-конструкциите или меѓу *ќе*-конструкциите и *да*-конструкциите. Има и содржини кои на полска почва немаат граматички показатели, како на пр. категоријата готовност, или пак содржини чии показатели на македонска почва се подлабоко формално интегрирани (имаат морфолошки, а не само синтаксички показатели), како на пр. Категоријата на нон-конфирмативот.

(аб) Главните причини на констатираните разлики можат пак да се поделат во две групи. Првата група ја претставуваат условите во кои се развивале двата дијасистема, а втората – условите и времето на стандардизацијата. Во полскиот случај соочени сме со дијасистем веќе на појдовната точка помалку внатрешно диференциран; тој се развивал главно поттикнат од внатрешни импулси и само во ограничени погранични зони трпел влијанија од соседните, пред сè словенски, дијасистеми. Стандардот се формирал рано (15./16. век) во резултат на своевиден *consensus* на главните дијалектни комплекси, не ретко со арбитража на порано формираните чешки стандард. Еднаш формиран, стандардот станал сопственост на образованите елити и дури во најново време, во 20. век доживеал масовно проширување, а со тоа и брза еволуција на узуалната, а делумно и на проскриптивната норма. Македонската ситуација е поинаква – пред сè овде многу рано се формирал кирило-методиевскиот стандард кој на планот на синтаксата, а тоа значи: во однос на инвентарот и на селекцијата на показатели за одделни содржини–кандидати за граматикализација, од почетокот бил под значајно влијание на поразвиениот грчки јазик. Следствено, сè до формирањето на модерниот стандард (20. век) на македонска почва разговорниот јазик се развива спонтано на дијалектно ниво и со текот на времето сè повеќе се оддалечува од писмениот (црковнословенски) јазик кој еволуира бавно, заштитен со својата литургиска функција. Се постигнува своевидна диглосија на образованиот свет, во спомениците следи сукцесивното навлегување на дијалектните (“народните”) елементи, помасовно дури од почетокот на 17. век (сп. Илиевски 2005). Значи, разговорниот дијалектен јазик со векови се развива ненормиран и трпи многу влијанија од соседните несловенски а и словенски јазични дијасистеми, прво во границите на византиската, а потоа на отоманската империја. Во нашиот преглед на показателите на различни модални содржини одбележивме грчко влијание во однос на формирањето на македонскиот кондиционал и на губењето на инфинитивот, турско и албанско влијание во однос на никнувањето на нон-конфирмативот... Сите тие влијанија со различен интензитет се чувствуваат во различните дијалектни системи. Носителите на тие системи денеска ги внесуваат своите јазични навики во стандардот чија норма на планот на синтаксата не е ниту строго определена ниту

прецизна. Оттука многу варирања и значајна еластичност на изразот. (Сп. ја на пр. монографијата на Гајдова за условниот период во македонските дијалекти, докторска дисертација 2005).

б) Заклучоците од општотеоретски карактер исто така можеме да ги поделиме на оние кои се однесуваат на граматикализираната содржина и оние кои се рефлектираат во формата. Спроведената анализа потврдува – барем така ми се чини – постоење на една универзална природна хиерархија на содржините според нивното значење за успешноста на комуникацискиот чин, па следствено оние кои се повисоко во хиерархијата имаат поголеми шанси да добијат регуларни (= граматички) показатели за да бидат лесно препознатливи во текстот. Ваквото размислување наоѓа поткрепа во фактот дека (1) /- фактивност/ и во двата јазика е редовно граматички сигнализирани, (2) показателите на футурот и на кондиционалот се преплетуваат, (3) нон-конфирмативот како комуникациски релевантен успева да се избори за граматички показатели, (4) субјунктивот е формално препознатлив, итн.итн., да не ги повторувам тука сите детални заклучоци од анализата. Со оглед на фактот дека овде анализираниите јазичи, македонскиот и полскиот, типолошки максимално се разликуваат во рамките на словенскиот јазичен свет, доаѓаме до заклучок дека и покрај сите разлики постои општ стремеж организацијата на содржината да се води со исти надредени принципи.

Што се однесува до формалниот план – најважен ми се чини заклучокот дека не постои остра граница меѓу морфологијата и синтаксата. Аналитичката постапка која има амбиции строго да ги разделува морфолошките од синтаксичките конструкции однапред е осудена на неуспех. Со оваа констатација веќе се доближивме до последниот тип заклучоци, имено

(в) до оние кои се однесуваат на концепцијата на граматичкиот опис. И овде се наложуваат коментари на два плана: (ва) и македонскиот и полскиот страдаат поради универзално прифатената конвенција на класичната, грчката и латинската граматичарска пракса во описот на индоевропските јазичи. Одделни јазичи со различно темпо се ослободуваат од појмовната мрежа на класичната граматика, при што (вб) во македонската средина тој процес е понапреднат со самиот факт дека македонскиот јазик потешко може да се смести во старите рамки на описот. Во полскиот случај дури конфронтацијата со македонските состојби води кон

сознание дека во граматичкиот опис треба да се најде место за извесни конструкции кои досега не биле официјално регистрирани. Класичен пример е пак нон-конфирмативот, како и меѓусебните односи меѓу кондиционалот, потенцијалот и она што се вика футур.

Се разбира, сè што кажувам овде е мое лично мислење. Сепак, некои општи постулати на граматичкиот опис ми се чинат несоборливи: тој мора да тргнува од семантичкото ниво и мора да осигури иста појмовна (и термилошка) мрежа за сите анализирани кодови.

Категорија ВРЕМЕ

1.ОПШТИ ЗАБЕЛЕШКИ. Категоријата ‘време’ има прагматичко-семантички карактер. Поради својата деиктичка референцијална функција – сместување на временската оска – таа претставува едно од двете главни средства за идентификација на настанот (процесот, операцијата, ситуацијата, состојбата...) за кој станува збор во текстот. Второто средство е категоријата ‘определеност’ (сп. подолу во главата посветена на оваа категорија), т.е. идентификација на настанот преку идентификација на неговите учесници.

Темпоралната информација може да биде пренесувана како со граматички, така и со лексички средства. Двата типа средства тесно соработуваат, при што обично основната информација ја пренесуваат граматичките средства, т.е. граматичката категорија ‘време’, додека лексичките средства ја доуточнуваат таа информација, сп. на пр. *Вчера дојде Јане* – глаголската форма, носител на показателите на категоријата ‘време’ информира дека се работи за фактивен настан кој се случил пред моментот на зборувањето, додека прилошката определба за време прецизира дека се работи за претходниот ден. Во маркираните конструкции хиерархијата може и да биде обратна, сп. на пр. *Утре ѝајдувам за Охрид* – глаголската форма го сместува настанот во сегашност, додека прилошката определба информира дека имаме работа со транспозиција на сегашното време и настанот според планот би требало да се случи во иднина, во наредниот ден. Во центарот на нашето внимание во овој текст е граматичката категорија ‘време’ чии показатели се финитните глаголски форми.

Зборувајќи за граматикализираната темпорална информација, ќе правиме разлика меѓу таканареченото АПСОЛУТНО време како спротивставено на РЕЛАТИВНОТО време. Оваа разлика се темели врз изборот на ТОЧКАТА НА РЕФЕРЕНЦИЈА, т.е. точката на временската оска во однос на којашто ги определуваме темпоралните параметри на настанот. Ако таа точка се поклопува со моментот на зборување, зборуваме за апсолутно време, во обратниот случај – за релативно време. Значи: основ-

ната референцијална парадигма на апсолутното време можеме да ја претставиме како:

МИНАТОСТ < СЕГАШНОСТ > ИДНИНА

каде што во периодот определен како ‘сегашност’ се сместува моментот на зборувањето, т.е. избраната точка на темпорална референција (симболично t_1), додека основната парадигма на релативното време ќе ја претставиме како:

АНТЕРИОРНОСТ < ИСТОВРЕМЕНОСТ >
ПОСТЕРИОРНОСТ

каде што арбитрално избраната точка на референција (t_x) означува момент / временска отсечка која (1) му претходи на моментот на зборувањето, (2) се поклопува со него или го вклучува или пак (3) следи по него.

Во овој текст ќе се занимаваме исклучиво со граматичките средства за изразување на релативното време, оставајќи ги на страна барањата на предикатите кои прифаќаат аргументи во реченичен облик.

Покрај глаголските конструкции со учество на финитните форми информацијата за релативното време ја пренесуваат и нефинитните форми како и темпоралните сврзници.

Природно, горепретставените темпорални зони се пресекуваат со семантичките парадигми на другите граматички категории, како што се на пр. МОДАЛНОСТА или ДИЈАТЕЗАТА, како и со функционалните зони на нефинитните глаголски форми. За соодносот меѓу категориите ВРЕМЕ и ВИД веќе стана збор погоре.

Посебен проблем претставуваат некои семантички категории чии показатели се тесно поврзани со показателите на категоријата ВРЕМЕ (т.е. доаѓаат до израз преку глаголските конструкции конститутивни за соодветните реченични модели). Ќе ги спомнеме тука категориите ИТЕРАТИВНОСТ и РЕЗУЛТАТИВНОСТ.

Категоријата ИТЕРАТИВНОСТ претставува мутација на категоријата БРОЈ. За разлика од “класичната” категорија БРОЈ која носи количествена евалуација на материјалните предмети за кои станува збор во текстот, категоријата ИТЕРАТИВНОСТ оперира врз настаните, односно, поточно: врз временските отсечки исполнети со еднородни настани. Сп. на пр. *Со Јане обично се среќаваме во среди*, што можеме да го парафразираме како ‘во некои среди се повторува настанот “средбата со Јане”’, односно

‘во некои среди дел од моето време е исполнето со настанот “средба со Јане”’, и сл. Итеративноста на словенско тло не е строго граматикализирана; соодветната информација може да биде вградена во лексичкото значење на еден дел глаголи, што може, но не мора да има регуларни површински показатели. Во овој текст околу проблемите поврзани со итеративноста ќе се задржиме пообемно во главата посветена на категоријата БРОЈ, но ќе ја спомнеме итеративноста и во оваа глава во врска со способноста на определени “временски” глаголски парадигми да изразуваат повторливи дејства.

Категоријата РЕЗУЛТАТИВНОСТ е вградена во значењето на глаголската парадигма која традиционално ја именуваме со латинскиот термин (*tempus*) *perfectum* – перфектот. Перфектот го карактеризира двојна временска ориентација – тој носи информација дека резултатот на едно минато дејство е присутен / релевантен во моментот на зборувањето. Според зборовите на Ј. Курилович (Kuryłowicz 1987: 318) перфектот означува “*rezultat terażniejszy akcji przeszłej*”. Таквата двојна ориентација е одговорна за двете основни линии на развоток на словенскиот перфект како примарно закотвен во сегашноста (во јужнословенските јазици) или како одраз на минатото (на словенскиот север).

Mutatis mutandis резултативноста е и компонента на категоријалното значење на релативните времиња како плусквмперфект или *futurum exactum*.

2. ШТО ЗНАЕМЕ ЗА КАТЕГОРИЈАТА ВРЕМЕ ВО ПРАСЛОВЕНСКИОТ ЈАЗИК. Како и во однос на претходно разгледаните категории, нашите знаења се темелат од една страна врз реконструкцијата спроведувана од страна на индоевропеистите, а од другата страна врз сведоштвото на староцрковнословенските споменици. Можеме да констатираме дека прасловенските темпорални дистинкции се однесуваат пред сè на фактивната семантичка зона. На прв план е опозицијата меѓу **аористот** како минато време, сооднесено со конкретна точка / отсечка на апсолутната временска оска антериорни во однос на моментот на зборувањето, и **презентот** како сооднесен со широко сфатената сегашност. Веднаш треба да се додаде дека актуелна сегашност, т.е. информацијата за одвивањето на дејството во моментот на зборувањето можел да пренесува само презентот од несвршените

глаголи. И двете категории, аористот и презентот претставуваат индоевропско наследство.

Прасловенскиот **имперфект** претставува иновација. За неговото потекло сп. Kuryłowicz 1987: 448-455. Тој на аористот му се спротивставува со фактот дека носи информација за едно дејство кое трае, т.е. не содржи сигнал за завршеноста / прекинатоста на именуваното дејство, додека разликата во однос на презентот е отсуството на информација дека именуваното минато дејство сè уште трае во моментот на зборувањето. Зависно од контекстот на употреба, имперфектот – како и презентот од несвршените глаголи – има дуративна или итеративна интерпретација.

Иновација на формален план претставува, исто така, прасловенскиот **перфект**. Тој има форма на перифрастична парадигма изградена по моделот: презент од **byti + participium praeteriti activi secundum* со формантот **-l-*, додека семантички го континуира индоевропскиот перфект. Стариот *l*-партицип, во современата македонска терминологија *л*-формата, на прасловенско тло поминал, според Курилович (1987: 445-447), карактеристична дијатетична еволуција. Примарната дијатеза на таа глаголска придавка тој ја реконструира како медио-пасивна, што го документира, меѓу другото, со низа полски придавки-деривати од транзитивни глаголи кои ја чуваат медиопасивната дијатеза. Такви се на пр. пол. *podniosły, wyniosły, związły, ciągły* и др. (*ibid.* 447). Шенкер (Schenker A.M., 1996: 147) ја вика *л*-формата *resultative participle*.

За перифрастичните конструкции кои во староцрковнословенскиот, па според оправданата претпоставка и во прасловенскиот вршеле функција на **футур** сп. погоре, во главата посветна на категоријата ‘модалност’.

Ситуацијата што се однесува на **релативните времиња** не е до крај јасна, во таа смисла дека тешко е да се одлучи дали извесни перифрастични конструкции со инфинитните глаголски форми можеме да ги третираме како граматикализирани формации.

Можеме со извесна веројатност да претпоставиме дека во прасловенскиот глаголски систем функционираше **плюсквамперфект** како перифрастична парадигма составена алтернативно со имперфект, аорист од несвршени глаголи и/или перфект од **byti + л*-формата – конструкции од таков тип, а со типична за плюсквамперфектот двојна временска ориентација наоѓаме во ста-

роцрковнословенските споменици – сп. за тоа на пр. Лант (Lunt 1959: 98).

Лант (*ibid.* 99) ги спомнува и седумте случаи на употреба во спомениците на *futurum exactum*, т.е. на конструкциите градени по моделот **bqdetь* + л-формата “to signal an action which is viewed as completed before some future moment and whose results are important for that moment...”

Глаголските прилози, кои во современите словенски јазици претставуваат едно од основните средства за изразување релативно време, во прасловенскиот јазик не постоеле како граматикализирана категорија.

3. МАКЕДОНСКИ

Претставениот инвентар на прасловенските глаголски времиња го реконструираме пред сè врз основа на состојбите во староцрковнословенските споменици. *Ipsa facto* го прифаќаме како појдовна точка на натамошниот самостоен развој на граматичката категорија ‘време’ во македонскиот дијасистем.

Блаже Конески во својата *Историја на македонскиот јазик* не ја разгледува посебно, како таква, граматичката категорија ‘време’, ограничувајќи се на дискусија за формалната еволуција на одделни глаголски парадигми. Од таа дискусија произлегува инвентарот на времиња (= граматикализирани членови на прагматичко-семантичката категорија ‘време’) каков што го прифативме погоре, опишувајќи ги прасловенските состојби. Со други зборови: Конески не се занимава со функционалната еволуција на категоријата ‘време’. Таквата одлука е мотивирана со фактот дека македонскиот во однос на категоријата ‘време’ се покажа прилично конзервативен и состојбите во современиот дијалектен и стандарден јазик не се разликуваат многу од горепретставената наследена слика. Разликите, колку што ги има, се состојат пред сè во доградувањето на системот под влијание на балканското соседство, а тоа доградување се однесува пред сè (а) на системот на релативните времиња и/или (б) на модалната, односно нефактивната функционална зона.

3.1. АПСОЛУТНИ ВРЕМИЊА

3.1.1. ОБЕМ НА ГРАМАТИКАЛИЗИРАНАТА ИНФОРМАЦИЈА

Основната опозиција: сегашност vs минато определувани во однос на моментот на зборување, останува неизменета; неизменети се и трите основни категории, според македонската терминологија: сегашно време, минато определено несвршено време и минато определено свршено време. ‘Определеност’ означува овде конфирмативен карактер на соодветните глаголски форми, т.е. отсуство на какви било сигнали дека говорителот се сомнева во вистинитоста на пренесуваната порака. Сп. за терминот “конфирмативност” во главата посветена на категоријата ‘модалност’.

Сегашното време (чиј основен покзател е презентот од несвршените глаголи) ги покрива трите основни, конвенционално издвојувани, семантички варијанти на ‘сегашноста’, т.е. (1) актуелната сегашност сфатена како траење на соодветното дејство (процес, настан, состојба...) во моментот на зборувањето, (2) итеративна сегашност сфатена како траење во моментот на зборувањето на повторлива серија настани, без оглед на тоа дали некој од тие настани е синхронизиран со моментот на зборувањето, и најпосле (3) омнитемпорална сегашност карактеристична за “универзални вистини” прифатени во нашиот културен круг, од типот $2 + 2 = 4$, *Земјата се врти околу сонцето*, и сл., пораките што ја пренесуваат “народната мудрост”, како поговорки, пословици, и сл.

Посебно треба да се спомене и перформативната функција на сегашното време, како и неговата способност на изразување на модалната категорија ‘готовност’ (сп. погоре, во главата посветена на МОДАЛНОСТ).

За сегашноста изразувана преку пасивна дијатеза сп. подолу, во главата посветена на ДИЈАТЕЗА.

Актуелната сегашност во смисла на актуелноста на резултатот на едно минато дејство ја изразуваат и перфективните парадигми, за кои сп. подолу.

Имперфектот (само од несвршените глаголи – сп. погоре, во главата посветена на категоријата ‘вид’) ја споделува со сегашното време способноста на изразување дуративност (‘траење’) и итеративност, а се разликува од него со тоа што почетокот на дејството го сместува во минато во однос на моментот на збо-

рувањето и не содржи сигнал за завршување на дејството (т.е. не ја исклучува можноста дека тоа трае и во моментот на зборувањето).

Аористот означува дејство / настан еднозначно лоциран на временската оска и завршен пред моментот на зборувањето. Токму тој позитивен сигнал на завршеноста на дејството, кој се поклопува со значењето на свршениот (моментен) вид ('измена!'), прави дека со текот на времето сè почесто се употребува аорист од свршените глаголи, додека аорист од несвршените глаголи денеска претставува реткост. Б. Конески (1982: 423) пишува: "Поради тоа што со ова време се предава дејството како целосно завршено, најобично е да се употребуваат во него формите од свршени глаголи.", и натаму: "Меѓутоа, иако доста поретко, во минато свршено време [т.е. во аористот] се употребуваат и форми од несвршените глаголи". Тие – да додадеме – сигнализираат дека дејството е прекинато, не трае повеќе, но не исклучуваат дека претходно тоа извесно време траело. Конески цитираните зборови ги има пишувано на почетокот на педесетите години од минатиот век и – како што сам кажува во предговорот – примерите ги црпел главно од младата македонска прозна литература и од народната проза. Денеска, половина век подоцна, таквите примери во македонските прозни текстови се уште многу поретки и обично силно маркирани. Соодветна функција ја има преземено, главно, имперфектот.

Суштествена функционална еволуција има доживеано на македонска почва наследениот прасловенски перфект. За никнувањето на категоријата 'дистанцираност', со стариот *esse*-перфект како главен показател, сп. погоре, во главата посветена на 'модалноста'. Денеска во системот на апсолутните времиња постои единица насловена "минато неопределено време" која претставува една од функционалните варијанти на *esse*-перфектот, а која на определените минати времиња им се спротивставува по отсуство на еднозначна локација на временската оска. Така употребени, формите на *esse*-перфектот обично се појавуваат без дополнувачки лексички определби за време. Б. Конески (1982: 461/462) пишува дека ова значење "се карактеризира со тоа што со него се соопштува за дејство извршено воопшто во минатото, без притоа да се побудува претстава за одреден момент кога се одвивало. [...] Се разбира дека споменатата нијанса во значењето на

неопределеното време ќе ја почувствуваме, така да се рече, во чист вид – во такви реченици каде што не се јавуваат други зборови со временско значење, преку кои поблиску се одредува временската ситуација кога се вршело дејството. Една таква реченица би можела да биде следната: *Сум ти кажал и иџак ќе ти кажам.*” Во натамошниот текст Конески оваа реченица ја споредува со реченицата: *Ти кажав и иџак ќе ти кажам.* и продолжува: “Овде самата форма *кажав* просто нагони, подбудува да го замислуваме моментот на извршувањето, просто претполага и некако странично временско дополнење: *Ти кажав тиоџаи и иџак ќе ти кажам.*” Сепак, во натамошниот текст Конески дава примери на формите на *esse*-перфектот употребени со лексички определби за време и подвлекува дека не се ретки контекстите кога нивното значење не одбегнува од значењето на “определените” времиња. Основно во денешната употреба на стариот *esse*-перфект во неговата модално немаркирана (т.е. не нон-конфирмативната) варијанта е неговата свртеност кон минатото и отсуството на деиктичката компонента. Во врска со тоа, не е без значење дека статистички доминираат случаи на употреба на “минато неопределено време” со надграден предикат на негација.

Тоа што го маргинализира *esse*-перфектот во неговата стара, наследена функција и што му овозможи да ја преземе функцијата на нон-конфирмативот е, пред сè, појавувањето – под балканско, главно романско влијание, на новиот ***habere*-перфект**. За појавата на македонскиот *habere*-перфект (и на други перифрастични конструкции со *има*) најпрецизни информации дава П. Хр. Илиевски (1988: 240). Тој пишува: “Во старословенскиот не се јавува, речиси, ни една наполно оформена перфектна конструкција со *има*. [...] Вакви форми не се јавуваат ни во Македонскиот превод на Дамаскиот од средина на 16 век. [...] Оформена перфектна конструкција со *има* се среќава во запис на книга од Крнински манастир (Кичевско) од 1706 г. : *кои кетъ мислитъ да го џкрадетъ имамъ гв афоресанъ и проклетъ и забезанъ до страшентъ сџтъ*, каде што партиципската форма е согласувана со објектот”. Повеќе за морфосинтаксичкиот модел на *habere*-перфектот и за еволуцијата на тој модел на формален план сп. подолу, 4.1.2. Што се однесува до неговата просторна експанзија: порано тој бил карактеристичен за западното наречје и за јужните македонски говори, но денеска е присутен на целата македонска јазична

територија, како и во стандардниот јазик, најчесто во функција на “класичен” резултативен перфект, без ограничувања од страна на категоријата ‘преодност’, т.е. со глаголската *-н/-ӣ-*придавка дијатетички неутрална, што само по себе претставува балканизам.

Под (а)романско влијание покрај *habere*-перфектот се појавува и секундарен *esse*-перфект според моделот: *ѿмоишен ѓлаѓол сум + -н/-ӣ-*придавка *усоѓласена ѿо род и број со номинаѿивнаѿа (субјекѿнаѿа) именска синѿаѓма*, сп. на пр. *Јане е веќе дојден, Ана е одвај влезена*, и сл. Овој тип перфект, карактеристичен за западна Македонија и релативно редок во стандардниот јазик, има ограничена деривација. Најчесто се деривира од интранзитивни глаголи на движење, но спорадично и од преодни глаголи, сп. *јаден сум* во смисла ‘не сум гладен’, ‘не сакам да јадам сега’.

Habere-перфектот, како и секундарниот *esse*-перфект најчесто се појавуваат со резултативно значење; резултативната компонента е речиси редовно присутна во конструкции деривирани од свршени глаголи, инаку интерпретацијата зависи и од лексичкото значење на глаголот и од контекстот на употребата.

Покрај новите перфектни парадигми, апсолутна темпорална карактеристика имаат и други две перифрастични парадигми со помошниот глагол *има*: кондиционал *praesentis* (од типот: *ќе сум имал дојдено...*) и *praeteriti* (*ќе бев имал дојдено...*), кои – иако ретко – можат да се слушнат од говорители со западномакедонско потекло.

Исто и *conditionalis praesentis* и нон-конфирмативниот *conditionalis praeteriti* имаат апсолутна темпорална ориентација, додека *conditionalis praeteriti*, во принцип сместен во апсолутното време, сепак во својата, денеска маргинална, “минато-идна” функција има двојна временска карактеристика: апсолутна и релативна.

Од другите не-фактивни начини апсолутна, иднинска ориентација имаат и императивот, потенцијалот и самостојно употребениот (= оптативен) субјунктив.

Најпосле, треба и да се одбележи дека апсолутна варијанта има и плусквамперфектот употребен за изразување на далечна минатост.

3.1.2. ЕВОЛУЦИЈА НА ГРАМАТИЧКИТЕ ПОКАЗАТЕЛИ

Нема овде да се занимаваме со формалната еволуција на основните синтетски темпорални парадигми. Ќе се ограничине на констатацијата дека со текот на времето се намалил опсегот како на морфолошката, така и на морфонолошката варијација, т.е. – со други зборови – системот на флексивната деривација се упростил.

Треба тука да се одбележи формалната разлика каква што со текот на времето се создаде меѓу чисто темпоралната и нон-конфирмативната парадигма на стариот *esse*-перфект – имено во нон-конфирмативната, дистанцираната варијанта во трето лице еднина и множина се испушта помошниот глагол. Во јазичната пракса на одделни автори таа разлика не секогаш чисто се спроведува.

Посебно внимание заслужуваат показателите на новиот резултативен *habere*-перфект, кој нема прасловенски корени, туку претставува македонска иновација. Судејќи по старите записи, можеме да издвоиме неколку фази во формалниот развој на таа категорија. Постарите записи покажуваат (а) поголема фреквенција на конструкции деривирани од транзитивни глаголи, како и (б) почесто усогласување на глаголската придавка по род и број со објектот, т.е. со акузативната именска синтагма. Таков карактер има погоре цитираниот пример на П. Хр. Илиевски, таква слика претставува Б. Конески анализирајќи ги Верковиќевите приказни од Солунско (1982: 28), серија натамошни примери дава С. Велковска во својата монографија посветена на резултативноста во македонскиот јазик (1998: 39-40). Потребно беше време од типот *имам закажанА средба*, и сл. да се помине во *имам закажанО средба*, како и од *имам закажано средба* во *имам дојдено на средба*, и сл., т.е. од пасивната глаголска придавка усогласена по род и број со акузативната именска синтагма – објектот на транзитивниот глагол до неутрализираната во однос на категоријата ‘дијатеза’ глаголска придавка во неутрална немаркирана форма на среден род еднина. Голомб (Gołąb 1984: 133-135) и Илиевски (1988: 241-242) ги реконструираат и нагледно ги прикажуваат етапите на развојот на македонскиот *habere*-перфект и на гореспоменатиот секундарен *esse*-перфект, подвлекувајќи го одлучувачкото влијание на балканската средина и ме-

ѓусебното усогласување (вкрстено позајмување на моделите) на перфектните парадигми меѓу македонскиот и ароманскиот јазик.

Дијатетичката неутрализација и неменливоста на формата на глаголската придавка на *habere*-перфектот му даде посебен формален лик и придонесе, се чини, кон пренесувањето на семантичкото тежиште од содржаната во значењето на помошниот глагол ‘посесивност’ кон ‘резултативност’ како белег на новата конструкција сфатена како целина.

Истите формални и семантички карактеристики *mutatis mutandis* ги споделуваат со *habere*-перфектот и другите парадигми со помошниот глагол *има* – кондиционалот, субјунктивот, а во извесна мера и плусквамперфектот.

3.2. РЕЛАТИВНИ ВРЕМИЊА

3.2.1. ОБЕМ НА ГРАМАТИКАЛИЗИРАНАТА ИНФОРМАЦИЈА

Меѓу начините на изразување на релативното време не наоѓаме многу грамаатикализирани финитни конструкции. Класично релативно време е плусквамперфектот. Во старословенските споменици во таа функција најчесто ја наоѓаме конструкцијата: *имперфектѣ од *byti + л-формата*, но поради малиот број примери тешко е да се оцени дали може во неа да гледаме редовна темпорална парадигма, а уште потешко – дали таа има прасловенски корени. Впрочем, плусквамперфектот и во современиот македонски се употребува ретко, а изразувањето на дејството поранешно во однос на едно друго минато дејство сооднесено со моментот на зборувањето е само една од неговите функционални варијанти. Речиси исто толку често плусквамперфектот се употребува како варијанта на перфектот со потсилување на оддалеченост од моментот на зборувањето, а може и – паралелно со стариот *esse*-перфект – да се појави во нон-конфирмативна варијанта. За фактот дека се работи за ретко употребувана формација со нејасно одредена функција сведочи и забелешката на Б. Конески (1986: 198), дека “во јазикот на Цепенков често среќаваме примери, со ова време да се предаваат дејства не што му претходат на некое друго минато дејство, ами што следат по него...” А натаму: “Треба да се истакне навлегувањето на формата за 3 л. едн. од помошниот глагол и во 3 л. мн. Појавата е позната во западното наречје: *ѿој беше дошол – ѿше беше дошле* (покрај: *ѿше беа*

дошле). Заправо формите како *беше дошле* не се чувствуваат како форми на предминато време, ами како една стилска разновидност на перфектот. Тие се сфаќаат како форми за прекажување. Помошниот глагол во ваквите случаи може да дојде и во инверзија: *дошле беше*. Обратно дејство од 3 л. мн. врз 3 л. едн. сторило што формите како *беше дошол* (и поготово: *дошол беше*) да се сфаќаат исто и како форми за прекажување.” Се послужио со овој долг цитат, бидејќи интерпретацијата на Конески дава увид како во врската меѓу перфектната и нон-конфирмативната варијанта на плусквамперфектот, така и во трансформацијата што ја доживува формата *беше* од 3 л. едн. *imperfecti* до неменлива партикула со нон-конфирмативна (дистанцирана) семантика.

Македонскиот не располага со посебна формација со функција на *futurum exactum*.

Последователност во минатото (минато-идно време) способен е да изрази *conditionalis praeteriti*, но денеска тој многу ретко се употребува во таа функција.

Како посебна специјализирана форма за изразување на темпоралната секвенца на настани треба да се сфати таканаречениот условен период, како реален, така и иреален (сп. погоре, во главата посветена на категоријата ‘модалност’).

Сепак, основни показатели на релативното време остануваат конструкциите базирани врз (а) инфинитните глаголски форми, и (б) темпоралните сврзнички и предлошки предикати. Токму тие ги покажуваат наследените или секундарно лексикализираните дистинкции меѓу различни типови постериорност, антериорност, допир на временската оска и/или (делумно) преклопување на времетраењето на дејствата. Целата таа проблематика на релација: македонски ~ полски детално е обработена во претходниот, седми том од оваа наша серија.

3.2.2. ЕВОЛУЦИЈА НА ГРАМАТИЧКИТЕ ПОКАЗАТЕЛИ

Како што спомнав погоре, во староцрковнословенските споменици антериорноста во минатото, како “генетски” главна функционална варијанта на плусквамперфектот, била изразувана со три различни перифрастични конструкции, зависно од тоа дали помошниот глагол **byti* се јавувал во форма на имперфект, на аорист или на (*esse*-)перфектот. Во спомениците од македонска

почва доминира парадигмата градена по моделот: имперфект од **byti* + *л*-форма на конјугираниот глагол и токму таа парадигма ја наоѓаме денеска во македонските дијалекти и во стандардниот јазик. Како што веќе спомнавме, таа се употребува ретко, а има и неколку секундарни семантички варијанти во чие значење отсуствува компонентата ‘антериорност’.

Зборувајќи за показателите на плусквамперфектот треба, исто така, уште еднаш да се одбележи тенденцијата кон осамостојувањето на формата *беше* во функција на неменлива по број нон-конфирмативна партикула. Таа е карактеристична пред сè за раскажувачкиот, наративен стил.

Што се однесува до инфинитните вербални показатели на релативното време, централно место заземаат формираниот на македонска почва глаголски прилог за изразување истовременост и глаголската именка, или употребена самостојно (што од денешна гледна точка претставува маргинален архаизам никнат под балканско влијание) или со надграден предлошки предикат. Глаголскиот прилог се деривира редовно, со мали, семантички мотивирани исклучоци, од презентската основа на несвршените глаголи на која се додава формантот. Во дијалектите тој се појавува во повеќе морфолошки варијанти, во стандардниот јазик формантот гласи *-ејки* / *-ајки*, сп. *носејки*, *чиѝајки*, и сл. Историски македонскиот глаголски прилог претставува секундарна, прилошка петрифицирана форма базирана врз основата на зависните падежи на стариот *participium praesentis activi*, кој на македонска почва рано се загубил. Како што пишува Б. Конески ”Веќе во текстовите од 11-13 в. среќаваме примери на прилошка употреба на овој партицип, што сведочи за тоа дека тој рано почнува да излегува од употреба”. (Конески 1986: 181).

Што се однесува до сврзничките и предлошките конструкции меѓу чии функции спаѓа и изразувањето на релативното време, дел од нив се директно наследени од прасловенскиот, додека другиот дел се формирал на македонска почва делумно спонтано, делумно под влијание на балканското окружение. Како што веќе спомнав, сето тоа е детално претставено во претходните томови од оваа наша конфронтативна серија (сп. *Polski ~ Macedoński. Konfrontacja gramatyczna 5. Zdanie w zdaniu*, МАНУ 2001, и студијата под наслов *Zdanie proste rozwinięte* во *Polski ~ Makedonski*.

Konfrontacja gramatyczna 7. Wokół struktury semantycznej zdania, wyd. PAU, Kraków 2007).

4. ПОЛСКИ

Во полскиот јазик граматичката категорија ‘време’ има значително помал број членови и поедноставна структура во споредба со македонскиот, а и со претпоставената прасловенска ситуација. Измени претрпела пред сè онаа апсолутна временска зона што ја определуваме како ‘минато’ – семантичките дистинкции што ги согледува говорителот во рамките на таа зона полскиот јазик денеска ги изразува со лексички, а не и со граматички средства.

4.1. АПСОЛУТНИ ВРЕМИЊА

4.1.1. ОБЕМ НА ГРАМАТИКАЛИЗИРАНАТА ИНФОРМАЦИЈА

Трите основни временски зони, сегашноста, минатото и идноста ги покриваат соодветно три парадигми, од кои сите три: сегашното, минатото и идното време се карактеристични за несвршените глаголи, а само две: минатото и идното време – на свршените глаголи. Значи: категориите ‘вид’ и ‘време’ се тесно поврзани и директно соработуваат.

Сегашното време директно го континуира стариот презент од несвршените глаголи. Тоа ги врши сите класични функции преку кои се изразува сегашноста, т.е. актуелната сегашност вклучително со перформативната, омнитемпоралната и итеративната. Секундарно, по пат на транспозиција последните две функции можат да ги вршат и формите на презент од свршените глаголи, но само како врзани форми, зависни од соодветни сврзнички предикати.

Системот на минатите времиња е драстично редуциран. Во полските средновековни споменици од 13/14 в., *Kazania świętokrzyskie* и *Psalterz floriański* зачувани се над дваесет форми од стариот **аорист** и **имперфект**, дел од нив двозначни – можат да се интерпретираат и како аорист и како имперфект, сп. на пр. аорист: *mołwich, poczęchą...*, имперфект: *mołwiach, sidzieszę...*, двозначно: *widziech, idziechą...* Сукцесивно старите апсолутни минати времиња се повлекуваат пред нова парадигма настаната од еден од моделите на стариот прасловенски перфект, оној со помошниот

глагол **byti + participium praeteriti activi secundum*, т.е. л-формата. Новото универзално минато време, *tempus praeteritum*, т.е. **пре-теритот** е карактеристичен за сите глаголи независно од видската разлика. На тој начин, со губењето на аористот и имперфектот, само видот покажува дали се работи за процес завршен / прекинат во минатото, или за процес претставен како траен без сигнал на завршеност / прекин / измена. Како резултат на истиот процес нестанал и перфектот како парадигма со двојна темпорална ориентација – актуелен во сегашноста резултат на минато дејство.

Во современиот полски стандарден јазик, како и во дел од дијалектите, главно оние долж старата западна граница, постои категорија во која можат да се гледаат нукулци на еден нов перфект, односно на еден **резултатив** со ограничена деривација. Тоа се конструкциите со помошниот глагол *mieć + -n-/-t-*придавка од свршен преоден глагол, од типот (а) *tam sprzątnięte mieszkanie*, (б) *masz napisany referat*, и сл. Како што се гледа, придавката е конгруентна по род и број со објектната = акузативна именска синтагма и јасно се чувствува посесивниот поттекст, сп. можни парафрази на горните примери: (а) ‘мојот стан е исчистен’, (б) ‘твојот реферат / реферат што ти треба да го одржиш е напишан’, и сл. Во конструкцијата нема сигнал кој го исчистил станот, односно кој го напишал рефератот – тоа може да биде субјектот на конструкцијата или некое друго лице. Според приведените огради тешко можеме оваа конструкција да ја оцениме како граматикализиран член на категоријата ‘време’.

Идното време претставува функционално специјализирана парадигма, **футурот**, чија основна функција е изразување дејство постериорно во однос на моментот на зборувањето. Формално таа парадигма се реализира различно во зависност од видот на глаголот.

Покрај активните, исто и формите на пасивот се способни да ги изразуваат трите основни апсолутни времиња. Сп. за тоа подолу, во главата посветена на категоријата ‘дијатеза’.

И полската модална категорија на нон-конфирмативот граматикализира темпорални релации. Во својата основна дубитативна варијанта таа изразува минат или иден настан (сп. на пр. *Miaq przyjść o ósmej* наспрема *Ma przyjść o ósmej*, и сл.), додека во адмиративна варијанта изразува недоверба во сегашната состојба (сп. на пр. *I to ma być lekarz!*, и сл.).

Императивот *ex definitione* има иднинска временска проекција, додека кај потенцијалот разликата меѓу минатото и иднината сè уште може да биде граматички изразена, меѓутоа *potentialis praeteriti* е во повлекување, а темпоралната информација најчесто се чита од контекстот. Сп. за тоа во главата посветена на категоријата ‘модалност’.

4.1.2. ЕВОЛУЦИЈА НА ГРАМАТИЧКИТЕ ПОКАЗАТЕЛИ

Сегашното време, како што веќе спомнав, го континуира стариот презент од несвршените глаголи. Нема тука да се задржуваме на некои подоцнежни морфолошки и/или морфонолошки преклопувања и израмнувања.

Процесот на трансформација на стариот *esse*-перфект во претерит поминал многу фази, од кои првите се одвивале паралелно со сукцесивното повлекување на аористот и имперфектот. Процесот се сведува главно на редукција на зацврстените форми на помошниот глагол во постпозиција. Финалниот продукт на таа редукција е нова серија секундарни лични наставки кои се појавуваат не само во претеритот, туку и во потенцијалот и во плусквамперфектот. Видна трага врз споменатиот процес втиснале и граматичките категории ‘род’ и ‘лице’. Основните етапи на процесот можат да се претстават на следниот начин:

СТАРОПОЛСКИ		НОВОПОЛСКИ	
машки род	женски род		машки род
женски род			
<i>pił jeśm</i>	<i>piła jeśm > piłem</i>		<i>piłam</i>
<i>pił jeś</i>	<i>piła jeś > piłeś</i>		<i>piłaś</i>
<i>pił je(st)</i>	<i>piła je(st) > pił</i>		<i>piła</i>
машки род	немашки род		машколичен род
немашколичен род			
<i>pili jeśmy</i>	<i>piły jeśmy > piliśmy</i>		<i>piłyśmy</i>
<i>pili jeście</i>	<i>piły jeście > piliście</i>		<i>piłyście</i>
<i>pili są</i>	<i>piły są > pili</i>		<i>piły</i>

Како што се гледа во табелата, во 3 л. едн. и мн. нема денеска траги од помошниот глагол, остана само стариот партицип. Впрочем, процесот на остатоците од помошниот глагол од подвижни клитики до “вистински” наставки сè уште не е завршен. Имено, во јужна Полска, на пр. во Краков, она што остана од помошниот

глагол сè уште е врзано за таканаречената позиција на Вакер-нагел, т.е. за постпозиција во однос на првата акцентогена форма во реченицата (сп. *Kiedyśmy przyjechali, wyście już spali; Wczorajśmy jeszcze nie wiedzieli, że przyjedziesz; Dlaczegoś mi tego nie powiedział od razu?*, и сл.), додека во Варшава ќе слушнеме почесто конструкции со енклитика залепена за глагол (сп. *Wczoraj nie wiedzieliśmy jeszcze, że przyjedziesz; Dlaczego nie powiedziałeś mi tego od razu?*, и сл.) Има и подетални разлики во фреквенцијата, зависни од линеаризацијата и топикализацијата, освен тоа клитиките почесто се движат во множина отколку во еднина, а во еднината почесто кога содржат вокали, отколку кога се сведени само на финален консонант (сп. на пр. *Do ciebieśmy przyszli na końcu / Na końcuśmy przyszli do ciebie / Do ciebie przyszliśmy na końcu...* и сл.; *Kiedy tam byłem, nic nie widziałem* е почесто од *Kiedym tam był, nic nie widziałem*, додека *Kiedym tam był, nicem nie widział* звучи сосема архаично.) Во множина има колебања и во местото на акцентот: старата висока норма бара во формите на 1 и 2 лице множина акцентот да биде на третиот слог од крајот, т.е. *byliśmy, widzieliście*, и сл., но под притисокот на општото парокситонично правило, сè почесто слушаме *byliśmy, widzieliście*, и сл.

Идното време се формира различно зависно од видот на глаголот. Кај свршените глаголи тоа претставува континуација на стариот презент, сп. *Przyjdę jutro; Napewno do ciebie zadzwonię*, и сл. Кај несвршените глаголи наоѓаме континуација на една од конструкциите која со семантиката на идното време се појавувала веќе во старословенските споменици, имено перифрастична парадигма составена од презентот на глаголот **byti* + инфинитив. Со текот на времето покрај таа конструкција во иста функција се појавува составот: презент од глаголот **byti* + *participium praeteriti activi secundum* (л-формата). Во *Historia języka polskiego* од Клеменсевич читаме: “W pierwszej fazie doby nowopolskiej [т.е. од крајот на 18 в.] uzyskała przewagę forma czasu przyszłego złożona z imiesłowem, tzn. typ *będę robił* nad typem z bezokolicznikiem *będę robić* albo *robić będę*. Ta tendencja nasila się w 19 w. W typie z imiesłowem obowiązuje wyłącznie szyk *będę robił*; w typie z bezokolicznikiem możliwe są oba następstwa członów, ale *będę robić* jest powszechniej używane niż *robić będę*.” (op.cit. 620).

Погоре (4.1.1.) спомнав дека *potentialis praeteriti*, односно *irrealis* (во полската терминологија *tryb przypuszczający nierzeczy-*

wisty, сп. Laskowski 1999: 186), т.е. конструкцијата од типот: претерит од глаголот **byti + potentialis praesentis* (сп. на пр. *Gdybym był wiedział, byłbym przyszedł*, и сл.) е во повлекување; *ipso facto* се губи граматичката разлика меѓу нефактивното дејство неостварено во минатото и нефактивното дејство “неостварено во иднината”.

4.2. РЕЛАТИВНИ ВРЕМИЊА

4.2.1. ОБЕМ НА ГРАМАТИКАЛИЗИРАНАТА ИНФОРМАЦИЈА

Во современиот полски стандард практично не постојат финитни конструкции чија основна функција би била изразување на релативното време. Наследениот плусквамперфект како средство за изразување антериорност (во новополска варијанта: парадигма во форма: претерит од помошниот глагол **byti* + претерит од конјугираниот глагол) со текот на времето се повлекува од употребата и е заменет со претерит и соодветни лексички определби. “Jeszcze w połowie wieku 18. – како што пишува Клеменсевич (1981: 620) – była to formacja żywotna...”, меѓутоа во најновата полска академска граматика тој веќе не се ни спомнува. Во втората половина на 20 век плусквамперфектот можел уште да се појави во јазикот на постарата генерација образовани Полаци.

Денеска основни средства за изразување на релативното време претставуваат (а) инфинитните глаголски форми и/или (б) соодветните сврзнички предикати.

Во првата група, т.е. меѓу граматичките средства, треба да се спомнат (аа) глаголските прилози – еден за изразување истовременост и еден за изразување антериорност, како и (аб) предлошки изрази со предлошки предикати, најчесто надградени над глаголската именка, сп. на пр. (аа) *Idąc do pracy spotkałam Basię*, или *Przyszedłszy do domu zaraz zadzwoniłam do Jurka*, или (аб) *W drodze do pracy spotkałam Basię*, или *Po przyjsciu do domu zaraz zadzwoniłam do Jurka*, и сл. Соодветната проблематика на линија: македонски ~ полски детално е претставена во седмиот том од нашата серија (*Wokół struktury semantycznej zdania*, PAU, Kraków 2007).

Втората група конструкции – оние конституирани од предикати од втор и трет ред (т.е. предикати кои прифаќаат аргументи во облик на реченици) се разгледаат во петиот том од серијата (*Zdanie w zdaniu*, МАНУ, Скопје 2001).

Да одбележиме дека и во двете спомнати групи конструкции наоѓаме средства специјализирани за изразување на сите три типа релации: истовременост, anteriornost и posteriornost.

4.2.2. ЕВОЛУЦИЈА НА ГРАМАТИЧКИТЕ ПОКАЗАТЕЛИ

Информацијата за губењето на плусквамперфектот ја пренесовме веќе погоре, во 4.2.1. Сега ни останува да се задржиме на единствените граматикализирани показатели на релативното време во современиот полски стандард, т.е. на глаголските прилози.

Како што реков, на полска почва од старите адјективни партиципски основи се формирале два глаголски прилога. Глаголскиот прилог за изразување истовременост (*imiesłów przysłówkowy niedokonany współczesny*) се деривира од презентската основа на несвршените глаголи со формантот *-ąc* (< **-qt-jь* / **-et-jь*), кој претставува акузатив на старата машка придавска промена, сп. *siedząc, idąc, czytając*, итн. Глаголскиот прилог за изразување anteriornost (*imiesłów przysłówkowy dokonany uprzedni*) се деривира од инфинитивната основа на свршените глаголи со формантот *-wszy / -wszy* (< **-ьś*), кој претставува номинатив на старата женска придавска промена, сп. *usiadłszy, przyszedłszy, przeczytawszy*, итн. Варијантите *-wszy / -wszy* остануваат во комплементарна дистрибуција зависно од вокален или консонантски завршок на основата.

Другите средства за изразување релативно време се релативираат како барања на предикатите од втор и/или трет ред во однос на нивните реченични аргументи. Општите принципи на однесување на тие предикати во полскиот јазик не се разликуваат од оние во македонскиот јазик.

5. ЗАКЛУЧОЦИ

Најважната разлика меѓу разгледуваните јазици се однесува на системот на минатите времиња. Спроведениот преглед покажува дека во однос на развитокот на граматичката категорија ‘време’ македонскиот од едната и полскиот од другата страна претставуваат две различни развојни линии карактеристични за словенската јазична територија. Полскиот, заедно со главнината на таа територија, ги елиминира старите “синтетски” минати времиња и ги замени со претеритот никнат врз база на стариот *esse*-перфект. Македонскиот ги зачува аористот и имперфектот,

што го поврзува со дел од другите јужнословенски јазици. Всушност, гледајќи го процесот на временската оска, може да се каже дека тој ја зафатил целата територија освен две периферии: лужичката на северозапад и македонско-бугарската на југоисток. Впрочем, на лужичката, како и на српската и хрватската територија процесот е во тек.

Се наложува прашањето што го поттикнало тој процес од една страна и што го спречувало од друга. Главниот поттик доаѓал, се чини, од реорганизацијата на категоријата ‘вид’. Штом видот стана карактеристика на одделни глаголски лексеми, опозициите: аорист ~ имперфект и свршено ~ несвршено дејство во значителна мера се поклопиле, што овозможи повлекување на една од тие опозиции. Природен кандидат за реконструкција на системот се покажа перфектот со неговата двојна временска ориентација. Главната пречка на патот на таквата трансформација на системот била, како што се чини, интерференцијата од страна на другите, соседни индоевропски јазици, кои го зачувале наследениот разгранет систем на темпоралните парадигми; тие или, како грчкиот, го зачувале “морфолошкиот” вид, или – како албанскиот или аромански на југот, односно германскиот на север, денеска видот го изразуваат со лексички средства.

Во македонскиот јазик реликт на старата состојба претставува денеска аористот од несвршените глаголи, кој полека се повлекува. Од друга страна развитокот на новиот *habere*-перфект овозможил *esse*-перфектот да послужи како материјал за формирање (граматикализација) на категоријата ‘(нон)конфирматив’.

Претстојат натамошни истражувања на македонските перфектни парадигми со *-n/-m*-придавката, т.е. типовите *има јадено* (*// е јаден*) и *има дојдено* (*// е дојден*) – нивниот распоред меѓу преодните и непреодните глаголи, семантичките варијанти зависни од лексичкото значење на глаголот, контекстите и фреквенцијата на употреба, регионалната дистрибуција, стилските регистри. Во полскиот темпорален систем отсуствува перфектот.

Наредна суштествена разлика меѓу македонските и полските состојби се однесува на организацијата на нефактивните парадигми, за кои темпоралната релација е од секундарно значење во однос на модалните дистинкции. Додека македонскиот го развил системот на кондиционалот, базиран врз опозицијата: *realis* ~ *irrealis*, при што една од централните функции на *irrealis*, т.е. на

conditionalis praesentis е изразување на претпоставените идни дејства, т.е. функција на футур, во полскиот, како и во повеќето други словенски јазици, наоѓаме специјализирана парадигма (всушност две парадигми спротивставени по видот) чија основна функција е онаа на футурот. Истовремено, полскиот потенцијал ја губи темпоралната дистинкција. Ниеден од двата јазици нема посебна парадигма за изразување на антериорност во иднината, позната како *futurum exactum*.

Што се однесува на изразувањето на релативното време разликите меѓу двата разгледувани јазици не се толку големи. Единствената наследена темпорална парадигма за изразување релативно време, конкретно: антериорност, т.е. плусквамперфект, во македонскиот се повлекува, додека во полскиот тој веќе е практично загубен. Полскиот има создадено двоелементен систем на глаголски прилози, но од друга страна македонскиот има поголем асортиман на конструкции со глаголска именка, меѓу нив и – денеска маргиналните – конструкции без надграден предлошки предикат, од типот: *Едно влегување веднаш ме забележија* за изразување антериорност + брза последователност, карактеристична релација обично изразувана со помош на сврзнички предикати од типот на мак. *иштом*, пол. *jak tylko*. Сп. го и – пак маргинален – типот апсолутни конструкции конституирани од глаголска придавка, на пр. *Уише не влезе, му се обраќа со мерки...*, и сл.

Употребата на темпоралните форми во реченичните аргументи на предикатите од втор и од трет ред не беше предмет на анализа во овој текст.

Категорија СТЕПЕН

1. ОПШТИ ЗАБЕЛЕШКИ. Она што традиционално го викаме граматичка категорија ‘степен’ се однесува на морфосинтаксата на таканаречените **параметрични предикати** и претставува граматикализиран сегмент на многу пошироката семантичка категорија **споредба**.

Споредбата е една од основните форми преку кои го запознаеме светот. Кога сме соочени со нешто ново, до сега невидено, автоматски се трудиме да го споредиме со нешто веќе познато и на тој начин да му најдеме место во нашата слика на светот. Еден од начините како се врши споредба е одмерувањето на интензитетот на одредени признаци, особини на споредуваните ентитети. На пр. со констатацијата како *Петре е висок* му припишуваме на Петре особина / предикат ‘висок’, со што го сместуваме во множеството луѓе повисоки од некоја наша субјективна норма според која ги разграничуваме множествата ‘високи луѓе’ наспрема ‘не-високи луѓе’, односно: го споредуваме неговиот раст со растот на други наши познаници. ‘Раст’ е параметричен предикат, т.е. предикат што може да се мери според определен параметар, висината; слични параметрични предикати се и ‘тежина’, ‘должина’, ‘ширина’, исто и ‘времетраење’, а од сферата на сетилните, во процесот на споредување на луѓето и емотивните или интелектуалните оценки – ‘боја’, ‘големина’, ‘мекост’..., ‘добрина’, ‘строгост’, ‘љубезност’..., ‘мудрост’, ‘интелигенција’, ‘ограниченост’..., и сл. Се разбира, меѓу тие особини постојат основни значенски разлики, а нивното “мерење” често можеме да го вршиме само преку споредба, а не и со помош на конвенционални единици на мера, како ‘метар’, ‘грам’, и сл. Како што се гледа, параметричните предикати најчесто имаат форма на придавки, иако има меѓу нив и такви кои се изразуваат со глаголи или со именки, како ‘сака’, ‘страда’..., ‘мајстор’, ‘експерт’... и сл.

Споредбата може да се врши генерализирано, со самата адскрипција на еден параметричен предикат без изјаснување кои се другите аргументи на споредбата, но може и да споредуваме директно два или повеќе експлицитно именувани ентитети. Сп. (а) *Петре е висок како Јован*, (б) *Петре е ѿвисок од Јован*, (в)

Пејџре е највисок од џројцајџа нас, и сл. Тогаш зборуваме за степенување на придавката *висок*, или – на семантички план – за споредување на соодветна група ентитети според параметрот ‘раст’, односно ‘висина’. Степенувањето не мора да се врши по пат на морфолошка деривација, постојат и изофункционални перифрастични серии, како на пр. (б) *Пејџре џовеќе е заинџересиран за џехникајџа од Јован*, (в) *Пејџре најмногу е заинџересиран за џехникајџа од џројцајџа нас*, и сл. И во двата случаја степенот на интензитетот на соодветниот предикат (а. позитив, б. компаратив, в. суперлатив) е во корелација со способноста на предикатот да врзува одреден број аргументи: а. еден задолжителен и еден факултативен аргумент, б. и в. два задолжителни аргументи, при што вториот аргумент во комуникативна хиерархија има различна форма зависно од тоа дали се работи за компаратив или за суперлатив. Нема овде да се занимаваме со таканаречената апсолутна компарација од типот *Ана е џрекарсна, Тексџоџ е мошне убав*, и сл.

Значи: граматичката категорија ‘степен’ ја регулира морфолошката и синтаксичката деривација на зависните форми на придавските и другите параметрични предикати, т.е. предикати кои служат за изразување на менлив интензитет на одредена особина карактеристична за нивните аргументи.

Се наложува паралела меѓу граматичката категорија ‘степен’ и граматичката категорија ‘вид’. И во двата случаја сме соочени со регуларна морфолошка – зборообразувачка – деривација која оперира во рамките на одредена зборовна група и – корелирана со семантичката деривација – го менува синтаксичкиот потенцијал на предикатот. Се разбира, “оперативното поле” на категоријата ‘степен’ е поограничено; тоа ги опфаќа пред сè придавските предикати, т.е. предикати неспособни за временска референција.

2. ШТО ЗНАЕМЕ ЗА КАТЕГОРИЈАТА СТЕПЕН ВО ПРАСЛОВЕНСКИОТ ЈАЗИК. Во прасловенскиот јазик категоријата ‘степен’ е карактеристична за примарните придавски предикати. Од трите членови на категоријата првиот, позитивот (*gradus positivus*), изразува присуство на признакот со интензитет над нормата типична за соодветната група ентитети, вториот, компаративот (*gradus comparativus*), му припишува на ентитетот А поголем интензитет на признакот отколку на ентитетот Б, третиот, суперлативот (*gradus superlativus*), носи информација дека

ентитетот *A* во множеството ентитети за кои станува збор се карактеризира со највисок интензитет на признакот *x*.

На формален план компаративот се деривира од основата на позитивот со суфиксација, а суперлативот од основата на компаративот со префиксација. Како што пишува Мошињски: (1984: 236) “W języku prasłowiańskim zanikł sufiksalny sposób tworzenia superlatiwu [...] Formy stopnia najwyższego tworzy się przez dodanie do formy stopnia wyższego przedrostka *najъ-*, który powstał zapewne przez połączenie przyimka *na* z partykulą *i* [...] Konstrukcje te występują jednak w tekstach starocerkiewnosłowiańskich bardzo rzadko i przede wszystkim jako przysłówki...”

Неколку придавски лексеми, оние со посебно висока фреквенција, се степенувале суплетивно, т.е. компаративот се деривирал од друга база во однос на позитивот. Се работи за придавките *velikъ / velijъ ~ bolъjъ, mnogъ ~ vęštъjъ, dobrъ / blagъ ~ lučъjъ / uňъjъ / sulъjъ, zъlъ ~ goŕъjъ, malъ ~ tьňъjъ, milъ ~ račъjъ* (сп. Moszyński 1984: 236).

Постоеле веќе нукулци на описното степенување од типот мак. *ūoveke ūaleniūiran*, пол. *bardziej utalentowany*, и сл. (сп. Moszyński, *loc.cit.*).

Зборовната група ‘прилози’ била допрва во формирање. Најбројни биле прилозите деривирани од примарните (немотивирани) придавки и тие можеле да се степенуваат по модел на нивните придавски бази.

Вторите аргументи на маркираните по степен варијанти на параметричните предикати (т.е. аргументи кои посочуваат втор термин на споредбата) се формализирале како предлошки конструкции во локативен падежен однос.

3. МАКЕДОНСКИ

Македонскиот систем на граматички покзатели на “степените“ на споредба спаѓа меѓу оние микросистеми кои доживеале значителна реконструкција и упростување под влијание на балканската јазична средина. Една од последиците на тоа упростување беше лесна акомодација на истите граматички показатели на категоријата ‘степен’ кон површинските форми на параметричните предикати независно од тоа на која зборовна група тие припаѓале.

3.1. ОБЕМ НА ГРАМАТИКАЛИЗИРАНАТА ИНФОРМАЦИЈА

Споменатата реконструкција на граматичките показатели на категоријата ‘степен’ на македонска почва била спроведена релативно рано. П. Хр. Илиевски (1988: 141-142) приведува низа примери од спомениците од 13 в. наваму, при што може да се претпостави дека во разговорниот народен јазик тие биле по-фреквентни одошто во писмениот староцрковнословенски јазик од македонска редакција каде што сè уште доминирал наследениот модел на компарација. Истиот автор, констатирајќи дека истиот формален модел на компарација владее во сите јазици-припадници на балканскиот јазичен сојуз, потеклото на тој модел го гледа во балканскиот латински (*ibid.* 144).

Новиот модел на степенување (за којшто пошироко ќе стане збор во т. 3.2.) ја елиминира наследената суфиксација на компаративот (*ipso facto* и поврзаните со неа бројни морфонолошки алтернативи) и ја генерализира префиксацијата како средство на деривација на маркираните степени: компаративот и суперлативот. Во македонската варијанта на моделот компаративот и суперлативот се деривираат со додавање соодветни префикси-форманти кон формите на позитивот.

Интересна е забелешката на Илиевски дека меѓу првите примери на новиот модел на степенување сè до 16 в. доминираат прилозите (*ibid.* 143). Го потврдува тоа Пандев (2000: 47) во својата анализа на јазикот на Тиквешкиот зборник, споменик од 15 в. Имаме, значи, директна континуација на состојбата која Мошињски (сп. погоре, т. 2) ја оценува како прасловенска. Меѓу примерите на прилошките компаративи што ги приведува Илиевски бројни се изразите-ориентир во простор и/или во време од типот *podolě, pozdolu, ropaprěďь, potamo, poskoro...*, што покажува дека префиксалното *po* се залепува за прилози како синтаксичка, а не како морфолошка (деривирана од придавки) класа. Предикативните конструкции со степенувани прилози овозможуваат степенување, т.е. одмерување на интензитетот на одделни параметри на глаголите.

Прилошките компаративи и/или суперлативи најчесто се јавуваат како модификатори во предикатскиот израз, во конструкции како *йодоцна дојде, йонайред сѝои, йоғласно йее, йобрѣу йрча*, и сл. За разлика од придавките кои се по дефиниција монопараметрични, т.е. изразуваат мера на интензитет на еден параметар, глаголите се најчесто полипараметрични (*X може да скока*

йовисоко / йодалеку..., да чийа йоийивко / йоубаво... од Y, и сл.). Значи, степенувањето на прилозите овозможува компарација на глаголските параметри.

Во тој контекст интересна е забелешката на Б. Конески (1986: 143), кој од преводот на Дамаскиног приведува пример со директен глаголски компаратив со *йо-*: *poneraziměvajut* и коментира дека таквите конструкции претставуваат “својство на нашиот јазик”.

Во современиот македонски стандард практично денеска нема компаративни и/или суперлативни деривати од глаголска и/или од именска основа. Кај некои говорители уште е жив дериватот *йосака* ‘повеќе сака’, меѓу дериватите од именски бази се среќаваат степенувани именки-епитети, како *йојунак*, *йомајстџор* ‘поголем јунак, мајстор’. Во дијалектите формациите од тој тип се почести.

Во зборовната група придавки префиксите *йо-* и *нај-* се шират и кај мотивираните лексеми. Перифрастичните конструкции од типот *йовеќе шейан*, *йомалку начийан* ги вклучуваат главно мотивираните девербални придавки. Мотивираните придавки од именски бази, кога се употребуваат со фигуративно значење и со менлив интензитет, го прифаќаат “регуларниот” префикс *йо-*, сп. на пр. *йокамено срце немам срејнајйо*, *йодрвен, безизразен йексџи немам чийано*, и сл.

И натаму многу проширена е деривацијата на прилошки компаративи и суперлативи не само со придавски, но и со други типови бази, сп. на пр. *йогоре*, *йодолу*, *йо-на-десно*, *йонајред*, и соодветно *најгоре*, *најдолу*, *нај-на-десно*, *најнајред*, и сл.

3.2. ЕВОЛУЦИЈА НА ГРАМАТИЧКИТЕ ПОКАЗАТЕЛИ

Централна алка во формалната трансформација на категоријата ‘степен’ е компаративот. Прасловенскиот компаратив, како што спомнавме, бил деривиран по пат на суфиксација, при што соодветните суфикси предизвикувале голем број морфолошки алтернации. Поминување на балканскиот модел значело отфрлање на суфиксацијата а со неа и морфонолошките компликации и со тоа, *ipso facto*, елиминација на посебна деривациска база на компаративот како основа за деривација на формите на суперлативот. Со други зборови: генерализацијата на префиксната деривација повлече и униформизација на деривациската основа секогаш рамна на основата на позитивот.

Во некои западномакедонски говори, под албанско влијание, се среќаваат суперлативни форми градени врз основа на компаративот, т.е. тип: *најѝо̄голем*, и сл.

Постои обемна литература посветена на истражувањето како новиот компаративен префикс *ѝо-* се здобил со таа функција. Прасловенскиот ја познавал морфемата *ѝо-* во двојна функција на предлог и на глаголски префикс, при што во разни нијанси на нејзиното значење, зависно од контекстот, се појавувало значењето на мера: мера за време, мера за просторно растојание, исто и мера за интензитетот на тој или друг параметар – веројатно тука треба да се бараат никулците на компаративната функција (сп. и Илиевски, *op.cit.* 144).

Друг еден чекор на патот кон упростувањето на македонскиот систем на степенување е отклонувањето на наследениот суплетивизам – речиси кај сите суплетивни придавски парадигми се генерализирала основата на позитивот, сп. *добар*, *ѝодобар*, *најдобар*; *мал*, *ѝомал*, *најмал*... и – се разбира – *голем*, *ѝо̄голем*, *најголем*; *лош*, *ѝолош*, *најлош*, итн. во сериите каде што соодветниот придавски предикат се здобил со нова основа и во позитивот; остана само суплетивната прилошка серија: *мно̄гу* ~ *ѝовеќе*, *најмно̄гу*.

Перифрастично степенување од типот *ѝовеќе склон кон нас-ѝинкиѝе*, *најмно̄гу шеѝан*, и сл. доста е ретко и – како што веќе кажав погоре, во т. 3.1. – најчесто се среќава кај глаголските придавки, односно кај адјективизирани партиципи. *Notabene*, дел од авторите и новото, “балканско” префиксно степенување го нарекуваат “описно”.

Аргументските изрази на параметричните придавски предикати се оформуваат соодветно со *како* во позитивот, со *од*, евентуелно *оѝколку* во компаративо, и со *меѓу* односно со други просторни предлози кои значат инклузија во суперлативот.

4. ПОЛСКИ

Додека според македонската граматичка традиција степенувањето се обработува во рамките на флексијата на придавките и/или прилозите, според полската традиција соодветната информација претставува сегмент од зборообразувачкиот систем. Јас овде – останувајќи во рамките на морфосинтаксичката перспектива на описот – се приклучувам кон македонската традиција, а главниот аргумент (покрај високата регуларност на процесот) ми е измената на синтаксичкиот потенцијал на маркираните форми на категоријата ‘степен’ во однос на немаркираниот позитив.

Инаку, полскиот низ целата своја историја “остана верен” на прасловенскиот систем на степенување. Измените се минимални и се сведуваат главно на распределба на суфиксите на компаративот, со што нема овде да се занимаваме.

4.1. ОБЕМ НА ГРАМАТИКАЛИЗИРАНАТА ИНФОРМАЦИЈА

Полскиот ги континуира во тој поглед прасловенските состојби. Нема проширување на другите, не деадјективни прилози, ниту на мотивираните придавки, или пак на именките. Мотивираните придавки, меѓу нив најфреквентните глаголски придавки, се степенуваат описно со помош на прилозите *bardziej*, *nabardziej*, сп. на пр. *zmęczony*, *bardziej zmęczony*, *najbardziej zmęczony*; *utalentowany*, *bardziej utalentowany*, *najbardziej utalentowany*, и сл. Понекогаш изборот меѓу синтетското и аналитичкото, перифрастично степенување може да има семантичка мотивација – најчесто тоа се случува кога говорителот чувствува потреба да го истакне токму повисокиот интензитет на параметарот за кој станува збор, а тоа се постигнува токму со внесување на акцентогениот прилог како показател, место суфикс или префикс неспособен да носи реторичен акцент, сп. на пр. *Przecież mówię ci, że język X-a jest bardziej wulgarny* (место: *wulgarniejszy*) *niż język Y-a*, и сл.

4.2. ЕВОЛУЦИЈА НА ГРАМАТИЧКИТЕ ПОКАЗАТЕЛИ

И овде измените не се големи. Ако ја оставиме на страна спорадичната редистрибуција на компаративните суфикси, централен проблем претставува еволуцијата на префиксот на суперлативот. Имено, во старополските споменици тој најчесто гласи *na:-*; алтернацијата *na:- ~ na:j-* е жива сè до почетокот на 18 в. (сп. Klemensiewicz 1981: 308-309); ако ја прифатиме гореприведената (т. 2.), етимологија на суперлативното **naj-* предложена од Мошински, тогаш старополското *na:* го претставува едноставно стариот предлог/префикс без додадена партикула.

Наследениот суплетивизам добро се пази, спроведена е само селекција на користените придавски основи, сп. *duży* : *większy*, *największy*; *mały* : *mniej*, *namniejszy*; *dobry* : *lepszy*, *najlepszy*; *zły* : *gorszy*, *najgorszy*.

Горе веќе спомнав дека како перифрастични показатели на степенот се користат прилозите *bardziej*, *najbardziej* деривирани од *bardzo* ‘многу, мошне’.

Аргументските изрази до придавските параметрични предикати се формираат соодветно со *jak* (+ морфолошки номинатив) во позитивот, *od* (+ морфолошки генитив) или *niż* (+ морфолошки номинатив) во компаративот и *między* (+ морфолошки инструментал), *wśród* (+ морфолошки генитив) или други “инклузивни” просторни предлози во суперлативот.

5. ЗАКЛУЧОЦИ

‘Степенот’ е една од тие категории каде што балканското влијание довело до значително упростување на системот на граматичките показатели. Една од најважните последици била можноста истите тие показатели да се шират на параметричните предикати оформени во рамките на другите зборовни групи, а не само немотивираните придавки и деадјективните прилози. Како резултат на тој процес македонските просторни и темпорални прилози од најразлично потекло денеска имаат регуларни показатели на односните параметри, додека кај именките и глаголите соодветните форми со стандардизацијата на јазикот се нашле надвор од стандардната норма.

Тоа што во македонскиот систем го овозможува префиксалниот начин на деривација на компаративот и суперлативот, т.е. лесното ширење на регуларните показатели на категоријата ‘степен’ кај секундарно мотивираните прилози и придавки, тоа на полската почва е компензирано со релативно попроширената описна компарација со прилозите *bardziej* и *najbardziej*. Компарацијата *in minus* – при отсуство на антоними – и во двата јазика се врши описно, сп. на пр. мак. *инџересен*, *џомалку инџересен*, *нај-малку инџересен*, пол. *ciekawu*, *mniej ciekawu*, *najmniej ciekawu*, и сл.

Не постојат граматички показатели кои би дозволиле да се сигнализира основната семантичка разлика меѓу две класи параметрични предикати, оние кои ги одмеруваат физичките параметри и оние за изразување психички параметри. Како што докажаа Вјежбицка (1972) и Богуславски (1975), констатацијата од типот : *X е џовисок од Y...* можеме да ја продолжиме *...но двајцата се ниски*, додека констатацијата: *X е џоароѓанџен од Y* носи импликација дека и двајцата се арогантни, и сл.

Категорија ПАДЕЖ

1.ОПШТИ ЗАБЕЛЕШКИ. За разлика од сите досега разгледани категории кои имаат еднозначна семантичка интерпретација (т.е. постои јасна корелација меѓу граматикализираната семантичка информација и нејзините формални показатели), појдовната семантичка мотивација на категоријата ‘падеж’ останува во сферата на хипотезите, додека нејзините членови, денеска присутни во јазиците што нè интересираат овде, можат да се интерпретираат само преку нивните синтаксички функции. Впрочем, како синтаксичката интерпретација на категоријата ‘падеж’, така и хипотезата за нејзината примарна семантичка мотивација што ќе ја претставиме овде, е прилично неортодоксна.

Според утврдената традиција во граматичките описи на индоевропските јазици, под ‘падеж’ се подразбира морфолошка форма на именката и на другите “именски” (номинални) лексеми, менлива зависно од нивната синтаксичка функција и позиција. Овде под падеж подразбирам СИНТАКСИЧКИ ОДНОС МЕЃУ ИМЕНСКАТА СИНТАГМА И НЕЈЗЕ НАДРЕДЕНАТА СИНТАКСИЧКА КОНСТРУКЦИЈА, било да е тоа предикатски израз или друга именска синтагма. Со таквата дефиниција постигнувам кохерентен опис на падежните односи како во таканаречените синтетски јазици како што е полскиот (во кои доминираат морфолошки категоријални показатели на падежот), така и во таканаречените аналитички јазици како што е македонскиот (во кои доминираат синтаксички категоријални показатели). Вреди да се подвлече дека – согласно со горната формулација – разликата меѓу двата јазици што се однесува до типот на категоријалните показатели е од квантитативен, а не од квалитативен карактер: сите тие се реализираат на морфосинтаксичко ниво, кое инаку во целиот овој текст е нивото на кое го вршиме формалниот опис на граматичките категории.

Неортодоксна е и хипотезата врз која се темели мојата семантичка интерпретација на категоријата ‘падеж’ како целина и на нејзините одделни членови. Се работи за една АНТРОПОЦЕНТРИЧНА ХИПОТЕЗА. Имено, уверена сум дека падежниот систем примарно се темели врз опозицијата меѓу персоналните и

неперсоналните (секундарно: живи vs неживи) референти на соодветните именски синтагми (т.е. учесници на настаните одразени во соодветните актуализирани пропозиции), и – дури во следниот чекор – врз локализацијата на тие настани. Значи, имаме работа со граматикализација на семантичките категории ‘ЧОВЕК’ и ‘ПРОСТОР’, токму во таков редослед.

Падежот е несамостојна, зависна категорија. Таа не ја збогатува пропозицијата со нова информација на семантички план. Информацијата граматикализирана преку категоријата ‘падеж’ претставува, всушност, експлицитација (објаснување) на информацијата содржана во предикатот што ја конституира пропозицијата, т.е. експлицитација на барањата што предикатот им ги поставува на своите аргументи. За да ја дообјаснам последната формулација, а со тоа и предложената семантичка хипотеза, мора да се послужам со неколку примери, како и да поставам неколку огради.

Како што произлегува од горереченото, на формален план носителот на категоријата падеж е именската синтагма. Значи, зборувајќи за падежи зборуваме за формална реализација на пропозиции конституирани од предикати чии аргументи (сите или барем дел од нив) на површината на текстот имаат облик на именски синтагми. Со други зборови: во центар на нашето внимание се таканаречените предикати од прв ред чии аргументи ги имаат за референти материјалните делови на светот. Настаните (процесите, состојбите, ситуациите...) одразени во пропозиции конституирани од такви предикати обично имаат два-три, поретко само еден, по исклучок – четири учесници (т.е. предикатите имаат од еден до четири аргументи). Мојата претпоставка гласи дека падежите го одразуваат карактерот и комуникативната хиерархија на тие учесници, т.е. имаме соодветно: падеж резервиран примарно за првиот човек во хиерархијата (Номинатив), падеж резервиран за вториот човек (Датив), падеж резервиран за првиот неперсонален / нежив (или толкуван како неперсонален / нежив) материјален предмет (Акузатив), падеж резервиран за вториот материјален предмет (Инструментал), и најпосле падеж за ‘место’, т.е. за именската синтагма која ја определува просторната локација на настанот (Локатив) и која, од своја страна, се појавува во повеќе варијанти зависно од перспективата во која авторот на текстот го согледува настанот; одделните варијанти обично доа-

ѓаат до израз преку различни дополнителни просторни ПРЕДЛОШКИ предикати. Покрај класичниот наследен инвентар падежи, ќе зборуваме и за ПРЕДИКАТИВ подразбирајќи под тој термин именски дел од прирокот претставен со именска синтаagma, како на пр. во *Јане е добар човек*, и сл. Толку за начинот како ги толкувам падежните односи што ги поврзуваат именските синтагми со предикатскиот израз. Хиерархизиран однос меѓу две именски синтагми за мене е ГЕНИТИВ со целото карактеристично за него богатство на семантички варијанти кои помагаат некој објект (“дел од светот”) да се дефинира преку односот кон некој друг попознат / комуникативно поважен, порелевантен објект.

Еве неколку примери како изгледа “на дело” примената на претставената појмовна и термилошка мрежа. Релативно едноставниот предикат ‘спие’ импликува еден жив / персонален учесник на “настанот” и тој е референт на номинативна аргументска синтаagma, на пр. *Спијам* (‘јас = говорителот’), *Јане спије*, итн. Во зависна дијатетичка варијанта истиот глагол изразува друг, посложен предикат (нешто како ‘чувствува потреба да спие’) кој го “преместува” учесникот на настанот на пониска комуникативна позиција и аргументската синтаagma се остварува во Датив, сп. *Ми се спије*, *На Јане му се спије*, итн. Сп. ги и следните реченици со двоаргументниот предикат ‘гледа’: *Јане ја гледа сликаџа* наспрема *Јане ја гледа Ана* – во втората реченица акузативниот аргумент има за референт човек, но тој човек е протолкуван како ‘објект кој се гледа’ што не ги активира неговите “човечки способности”. Најпосле сп. уште неколку реченици со различни локативни синтагми, како на пр. *Одам в град* и *Идам од град*, каде што информацијата за локација на настанот (во случајот ‘правецот на движење’) ја носат заедно глаголскиот и предлошкиот предикат, наспрема на пр. *Спијам љред кукаџа* и *Спијам зад кукаџа*, каде што информативното / комуникативното тежиште е врз предлозите.

Врз погоре претставената претпоставена прототипска интерпретација на падежите се наслојуваат бројни секундарни конструкции настанати или по пат на семантичка деривација, или по пат на метафоризација на одделните падежни односи. Тие ја затемнуваат сликата и – како што реков – остануваме во сфера на хипотезите. Така на пр. во процесот на јазичната комуникација многу често зборуваме за ситуации без учество на човекот, како на пр. *Книгаџа се наоѓа на масаџа* (бидејќи некој ја стави таму,

што во моментот е ирелевантно), или *Полскииѐ Таӣри се наоѓаӣи на ју̀гоӣи на земјаӣи* (бидејќи така конвенционално се ориентирани нашите географски сфаќања одразени на картите), и сл. Сп. ги и класичните метафори од типот *Часовникоӣи брза* или *Возоӣи доцни*, или метафоризација на просторните односи конвенционално кодирана во начинот на изразување споредби: *йовисок од...* како *йодалеку од...*, или *највисок меѓу...* како *смесӣен меѓу...*, и сл.

Од горекажаното произлегува дека зборувајќи за категоријата ПАДЕЖ, во главите посветени на прегледот на граматикализираната информација ќе зборуваме за синтаксичката падежна парадигма и за тенденциите кон експозиција или неутрализација на извесни семантички дистинкции во таа парадигма, додека во главите посветени на еволуцијата на категоријалните показатели ќе стане збор за еволуцијата на начините на акомодација на именските синтагми кон надредени синтаксички единици во зависност од функционалната оптовареност на тие синтагми.

Пошироко за овде претставента теорија на падежот сп. Topolinjska 1996; сп. исто така: Topolinjska, Anthropocentric case theory: how are humans coded in the discourse (во печат).

2. ШТО ЗНАЕМЕ ЗА КАТЕГОРИЈАТА ПАДЕЖ ВО ПРАСЛОВЕНСКИОТ ЈАЗИК. Во претходните глави, посветени на таканаречените вербални категории: вид, начин и време, кога стануваше збор за нашите актуелни знаења за состојбите во прасловенскиот јазик, најчесто се служев со реконструкција претставена во воведот на словенската филологија од Л. Мошињски (Moszyński 1984). Не ми е позната некоја понова, посеопфатна и подобро осмислена синтеза. Привлекува внимание дека во трудот на Мошињски, кој на другите граматички категории им посветува посебни глави, проблематиката на категориите ПАДЕЖ и РОД не е издвоена како таква, туку се обработува во главата насловена: *основи на прасловенскиот деклинациски систем*. Се наложува објаснувањето дека авторот на тој начин го сигнализира релативно понискиот ранг на двете категории кои од денешна гледна точка немаат еднозначна семантичка интерпретација. Прасловенските падежни парадигми се прикажани исклучиво од гледна точка на нивната морфолошка структура и следствено разбиени се според зборовните групи соодветно со именскиот и/или со придавскиот тип на деклинација. Функционалните елементи на

тие парадигми го сочинуваат познатиот инвентар: Номинатив, Генитив, Датив, Акузатив, Инструментал и Локатив, средени како во класичните граматика. Во рамките на истата традиција и истата “морфолошка” логика, покрај Номинатив како независен падеж одбележан е и Вокатив за којшто во овој наш текст ќе стане збор подолу, во главата посветена на латегоријата ЛИЦЕ.

А еве како Мошињски ги прикажува синтаксичките функции на одделните падежни форми (*op.cit.* 218-219) според состојбите регистрирани во најстарите староцрковнословенски споменици: – **НОМИНАТИВОТ** е определен како падеж (а) на субјектвршител на дејството, и – секундарно – како падеж (б) на пасивен субјект;

– на **ГЕНИТИВОТ** му се припишуваат повеќе функции: адвербален генитив е определен (а) како падеж на директен објект (кај некои глаголи) и/или замена за акузатив кај негирани глаголи; адноминален генитив врши (б) посесивна функција, или (в) партитивна функција, или (г) означува потекло. Одбележан е и така наречениот (д) еквативен генитив;

– **ДАТИВОТ** е определен како (а) падеж на индиректен објект, кај некои глаголи и (б) падеж на директен објект, и најпосле како способен – во адноминална позиција – да врши посесивна функција и/или да изразува припадност;

– **АКУЗАТИВОТ** е определен како падеж на директен објект кај преодните глаголи;

– **ИНСТРУМЕНТАЛОТ** е определен како падеж (а) на инструментот (орудие) или (б) на вршител на дејството во функција на човек-орудје, во ретки случаи и (в) како падеж на објектот;

– **ЛОКАТИВОТ** без предлог е ретка појава, можел да се појави кај некои глаголи со префиксот *при-*.

Сите наведени функции, како што спомнав погоре, се илустрирани со примери од старите црковнословенски споменици од канонскиот, кирилометодиевски период. Ако ги оставиме на страна претпоставените дијалектни разлики на прасловенската територија, од една страна, и евентуелните директни калки на грчките конструкции, од друга, претставената мрежа падежни функции можеме да ја прифатиме како појдовна точка при разгледувањето на македонските и полските состојби.

Вреди уште да се потсетиме дека (а) наведените членови на категоријата ‘падеж’ во сите свои функционални варијанти имале –

според описот – исклучиво морфолошки показатели и (б) дека прасловенскиот наследил од праиндоевропскиот цел систем падежни парадигми со различна морфолошка структура и различни множества наставки – показатели на падежните односи. Целиот тој систем еволуирал и делумно формално се упростувал уште на прасловенска почва, а еволуцијата одела во правец на отстапување од чисто фонолошки мотивирани морфолошки критериуми во поделба на деклинациските типови и нивното потесно поврзување со дистинкции на граматичкиот род (сп. Moszyński 1984: 213).

Не го разгледувам овде наследениот и дополнуван на прасловенска почва инвентар предлози кои – според теоријата што овде ја применувам – претставувале показатели на одделни варијанти на локативниот однос.

3. МАКЕДОНСКИ

Една од првите позиции во списокот на “балканизми”, т.е. структурните карактеристики кои во балканските словенски јазици, македонскиот и бугарскиот, се појавиле под влијание на несловенската балканска средина е “губењето на деклинацијата”, т.е. губењето на морфолошките показатели на падежните односи. Под овој наслов се поразбира долг сукцесивен процес на пренесување на показателите на падежните односи од морфолошко на морфосинтаксичко ниво, што го направи целиот систем потранспарентен и како таков подобро адаптиран за функционирање во многујазичната балканска средина. Во текот на тој процес на формална трансформација на структурата на простата реченица не се губи информацијата граматикализирана во падежната парадигма, но не ретко доаѓа до редистрибуција на одделни синтаксички функции на именските синтагми.

3.1. ОБЕМ НА ГРАМАТИКАЛИЗИРАНАТА ИНФОРМАЦИЈА.

Следејќи го процесот на функционална реорганизација на македонскиот падежен систем, не смееме да забораваме дека практично се работи за реорганизација на целиот сложен систем на таканаречените номинални граматички категории кој покрај категоријата ПАДЕЖ ги опфаќа и категориите РОД, БРОЈ и ОПРЕДЕЛЕНОСТ. Имено, под номинални категории подразби-

раме категории со граматички показатели чиј носител е именската синтагма.

Додека во вербалниот систем одделните категории обично имаат свои дискретни сегментални показатели, во номиналниот систем показателите често се полифункционални, во смисла дека опслужуваат повеќе категории, т.е. – со други зборови – кумулираат повеќе категоријални функции. Како што спомнав горе, во прасловенскиот период се засили врската меѓу категориите на падежот и на граматичкиот род. Во еволуцијата на падежните односи во македонскиот јазик до израз дојде тесната врска меѓу категориите на падежот и на определеноста разбрана како референцијална карактеристика на актуализирана именска синтагма (сп. подолу во главата посветена на категоријата определеност). Имено, македонскиот номинален систем е реорганизиран според тоа дали поимите именувани од страна на именските синтагми се во дадениот контекст употребени референцијално или без референција, а ако се употребени референцијално – дали нивните денотати посочувани во текстот се еднозначно идентификувани за авторот (и адресатот) на тој текст или само контекстуално индивидуализирани (специфицирани). Следствено, зборувајќи за категоријалните падежни парадигми во современиот стандарден македонски јазик, во прв чекор ги делиме на /+ определени/ и /- определени/, каде што /+ определени/ значи: ‘кои посочуваат идентификувани референти’. Во натамошниот текст ќе се потрудам да одговорам на прашањето како споменатата реорганизација на системот влијаела врз дистрибуцијата на “падежните” функции што (според инвентарот претставен горе во параграфот 2.) им ги припишуваме на прасловенските “морфолошки” падежи.

Како прв чекор во класификацијата на падежните односи се наложува поделбата на оние кои ги вршат адвербалните и оние поврзани со адноминалните функции. Во еволуцијата на македонскиот (и пошироко: балканскиот) падежен систем таа поделба се покажува многу суштествена. Со други зборови: синтаксичката позиција (односот на непосредна зависност) на именската синтагма е поважен критериум на класификација отколку морфолошкиот облик на синтагмата. И – во уште поинаква формулација – идентичноста на морфолошкиот облик при различна синтаксичка

позиција не смее да се толкува како парадигматски синкретизам. Со тие едноставни начела ќе се водиме во претстојниот преглед.

АДВЕРБАЛНА ПОЗИЦИЈА:

Номинативот во македонскиот систем си ја чува наследената позиција на “независен” падеж, што значи дека именската синтагма (ИС) во номинативен однос е конгруентна по број и род со предикатскиот израз. Номинативната синтагма (ИС_Н) го посочува првиот аргумент импликуван од страна на соодветниот предикат, т.е. аргументот сместен највисоко во комуникативната хиерархија на пропозицијата. Номинативот е примарно (во основната, активна дијатеза) падеж на вршителот на дејството (примарно: првиот човек-учесник во настанот), што не го исклучува неговото појавување во други улоги во секундарните дијатетички конструкции (сп. подолу во главата посветена на категоријата дијатеза). Претставената функционална карактеристика статистички најчесто ја става ИС_Н во функција на тема (топик) на актуализираната пропозиција и ја сместува пред предикатскиот израз, а тоа речиси без исклучок ја маркира како /+ определена/, т.е. членувана. Следејќи ја еволуцијата на македонската реченица во поновиот период, одбележуваме зацврстување на правилото дека иницијално поставената ИС_Н се појавува со член. Од друга страна, сместена десно од предикатскиот израз ИС_Н функционира како рема (дел од ремата) и обично се појавува без член.

Акузативот ја чува во македонскиот текст наследената функција на директен објект при транзитивните глаголи, меѓутоа во резултат на појавувањето на неколку нови тенденции во текот на развитокот на македонскиот падежен систем фреквенцијата на ИС_А значајно се зголеми во однос на претпоставената прасловенска ситуација. Се работи, главно, за две тенденции. Првата, разбирлива врз фонот на драстичното ограничување на морфолошката менливост на имињата, пред сè на именките, е тенденција во сите двоаргументски конструкции вториот аргументски израз да се остварува како ИС_А, т.е. како прв, највисок во комуникативната хиерархија меѓу таканаречените “зависни” падежи. Морфолошката редукција го промовира акузативот до ранг на таканаречениот *casus generalis*, т.е. морфолошки облик кој ги поклопува / презема сите синтаксички функции на зависните падежи. Така на пр. имаме денеска конструкции како *џо шеттам џолейџо, џо скокам*

*ендекоӣ, го изодувам ӣаӣоӣ со промоција на “стариот” локатив, или пак конструкции како ја владеам државӣа со промоција на инструменталот. Нешто поинаква е ситуацијата со дативот како /+ персонален/ падеж: поновите конструкции како го судӣи човекоӣ или ја советувам девојкаӣа семантички се разликуваат од му судӣи на човекоӣ, и советувам на девојкаӣа... – во првите вториот /+ персонален/ аргумент е спуштен до улога на објект на дејството, додека во вторите тој ја чува својата “човечка” улога на партнер во процесот. Втората тенденција се состои во претворање на примарно непреодните глаголи во преодни каузативи (т.е. претворање едноаргументни во двоаргументни предикати) по моделот *ке ӣе умрам* место *ке ӣе убијам*, *го загинав* *клучоӣ* место *го загубив* *клучоӣ*, и сл. Треба и да се памти дека морфолошкиот генитив по негација исто така е позициона варијанта на акузатив, а со губење на генитивната морфолошка форма ја сема и таа формална варијација.*

Подетално за ширењето на акузативниот однос на сметка на другите зависни падежи сп. во Тополињска 2000, 11-48.

Втор важен проблем поврзан со статусот на акузативниот однос е строгата граматикализација на разликата меѓу /+ определени/ и /- определени/ акузативни синтагми. Имено, формалната разлика меѓу нив се состои не само во присуството или отсуството на членот, туку и во заменската редупликација на /+ определените/ ИС_А (сп. подолу параграф 3.1.). Следствено, се постигнува поголема еластичност на линеаризацијата и повеќе стратегии за топикализација.

Дативот ја чува наследената функција на индиректен објект, но ја загуби локативната функција, т.е. посочување на објектот кон којшто е насочено движењето (тип: *се ближи на...* место денешното *се ближи кон...*, (сп. *Инџенцијално-синџаксички речник... I*, 1992), како и функцијата на бенефициенсот во конструкциите како **работӣи некому*, т.е. ‘за некого’, и двете во прегледот на Мошињски (сп. погоре параграф 2.) оценети како функција на директен објект. Што се однесува до старата ад-номинална функција на морфолошкиот датив “за изразување припадност” – според овде прифатените критериуми таа спаѓа во функционалната зона на генитивниот падежен однос и таму ќе ја разгледаме (сп. подолу).

Горе (параграф 1.) го оценивме дативот како падеж на втор човек – учесник на настанот. Статистички тоа е најчестата функција што ја изразува индиректниот објект, како во *(му) дава на...*, *(му) објаснува на...*, *(му) се чуди на...* – подетален преглед на типовите на тровалентни глаголи според шемата Н – А – Д сп. во Тополињска 1988. Дативот е исто така падеж на именската синтагма која го посочува персоналниот аргумент во таканаречените безагенсни конструкции со блокирана позиција на ИС_н, како во *на X му се сѝие*, *...му сѝуди*, *... му е здодевно*, и сл. Како што се гледа од примерите, определената именската синтагма која го изразува индиректниот објект, т.е. определената дативна именска синтагма редовно се појавува со заменската реплика.

Инструменталот ја чува наследената функција на посочување на втор неодушевен материјален предмет, најчесто инструмент или – пошироко – средство со помош на кое се врши дејството. Втората функција присутна во старите споменици, онаа на вршител на дејство во пасивните конструкции, е загубена за сметка на една од деривираниите локативни релации доминирана од предлогот *од (сѝрана на) ...*

Во текот на реконструкција на македонскиот падежен систем во функционалната зона на инструменталот покрај стариот беспредлошки *instrumentalis instrumenti* се нашол и таканаречениот социјативен инструментал со специјализираниот предлог *со < *сѝ*, како во *разговара со...*, *игра со...*, *соработува со...* и неговите негирани варијанти со предлогот *без*.

Локативот ги покрива сите просторни релации со помош на специјализирани предлошки предикати. Како што покажавме погоре, некои локативни конструкции во современиот македонски стандарден јазик конкурираат со акузативните конструкции.

Аргументските локативни конструкции најчесто се јавуваат како */+ определени/*, додека локативните конструкции кои се */- определени/* клонат кон прилошка употреба.

Предикативот означува однос меѓу именската синтагма во функција на таканаречениот именски прилог и (а) помошниот глагол кој ја придружува во соодветниот предикатски израз, и (б) ИС_н која го посочува носителот на особините именувани со ИС_п. ИС_п е *ex definitione* употребена неререференцијално.

Сумирајќи можеме да кажеме дека со текот на времето во адвербалната позиција во македонскиот јазик се формирале две

падежни парадигми контролирани од страна на референцијалната карактеристика на именската синтагма, т.е. на прагматичката граматикализирана категорија / +/- ОПРЕДЕЛЕНОСТ /. Во рамките на соодветните две парадигми натамошните, исклучиво формални, разлики се поврзани со граматичката категорија РОД. Табеларен преглед на парадигмите сп. подолу, во параграфот 3.2.

АДНОМИНАЛНА ПОЗИЦИЈА:

Генитивот го толкуваме како падежен однос кој ги опфаќа сите релации во кои референтот на една именска синтагма се определува (идентификува, индивидуализира...) преку неговиот однос кон референтот на една друга именска синтагма. Тука спаѓаат сите наследени релации кои Мошињски во својот преглед ги квалификува соодветно како поседување (*genetivus possessivus*), припадност, потекло (*gen. originis*), исто и *gen. partitivus*, *gen. qualitatis*, *gen. comparationis*, итн. Интересен обид за семантичка интерпретација и класификација на тие релации сп. во Л. Митковска 2003.

Позициона варијанта на генитивниот падежен однос во семантичкото поле на релациите на сродство претставуваат остатоците од адноминалниот морфолошки датив – во стандардниот македонски јазик тоа се заменските посесивни клитики во конструкциите како *мајка ми*, *браќи му*, и сл.

Во дел од западномакедонските дијалекти, (во кои се чуваат остатоците од морфолошкиот датив кај сопствените имиња) до ден денешен постојат конструкции како *Јончеју женајиа*, и сл. (Видоески 1999: 177).

Во центарот на семантичкото поле на генитивниот однос се наоѓаат три најфреквентни релации: поседување (*колајиа на Ана*), сродство (*сесјира ѝ на Ана*) и дел ~ целина (*косајиа на Ана*). Привлекува внимание дека сите тие меѓу друго, повеќе или помалку маргинално зависно од идиолектот на говорителот, можат да се пренесуваат и со предлошката конструкција со предлогот од (*книгајиа – добиена / најшиана – од Ана, внукајиа од сесјира ѝ на Ана, врајиајиа од ѝчкајиа...*). Таквото ширење на една од локативните конструкции дозволува, сугерира можност за издвојување на АДНОМИНАЛЕН АБЛАТИВЕН ОДНОС, не без влијание на балканското окружение. Стариот морфолошки аблатив до ден денешен е жив во албанскиот јазик, а една од неговите главни позиции и функции е токму адноминалната.

Тука завршува прегледот на инвентарот и на главните функции на падежните односи во денешниот македонски стандарден јазик. Се трудев таа слика да ја конфронтираам со прет-

поставените прасловенски состојби и да обрнам внимание на македонските иновации, т.е. на редистрибуцијата на функциите. За жал не сум во можност претставените иновациски процеси да ги поврзам со некои временски параметри. Тука каде што тоа воопшто е возможно потребна е систематска семантичка и синтаксичка анализа на поголем корпус стари текстови, каква што сè уште ни претстои.

Еден од важните заклучоци од спроведениот преглед, а којшто ретко се одбележува во предметната литература, е фактот дека темелната реорганизација на формалниот систем на изразување на падежните односи сепак не доведе до губење на пренесуваната со нив информација. Извршените промени на прагматички и/или семантички план воделе кон појасно експонирање на категориите ‘определеност’ и ‘персоналност’.

3.2. ЕВОЛУЦИЈА НА ГРАМАТИЧКИТЕ ПОКАЗАТЕЛИ

Како што веќе спомнав, еволуцијата на граматичките показатели на падежните односи на македонска почва водела од доминација на морфолошките кон доминација на синтаксичките конструкции (т.е. – според општоприфатената формулација – од синтетизам кон аналитизам) и, со самото тоа, кон поголема транспарентност на падежните односи на функционален план. Секако, покрај прагматичко-семантичките, во трансформацијата на македонскиот падежен систем голема улога одиграле и чисто формалните фактори: ширењето на морфолошкиот синкретизам и аналогијата како вертикална, во границите на одделни парадигми, така и хоризонтална – меѓу изифункционалните парадигми и таканаречените деклинации (деклинациски типови). Овде ќе се сконцентрирам врз претставувањето на измените во самиот инвентар на показателите на одделните падежни односи, како оние кои претставуваат иновации, така и оние кои од денешна гледна точка ги оценуваме како маргинални архаизми; нема да се задржувам на етапите на морфолошката преобразба на одделните форми. Ќе се потрудам во најопшт начин да ја претставам хронологијата на разгледуваните процеси.

Блаже Конески во својата *Историја на македонскиот јазик* под наслов *Измесување на синтетичката деклинација* пишува: “Синтетичката деклинација наследена од прасловенскиот

[...] била изместена од аналитичка деклинација, во која падежните односи се изразуваат со предлошки конструкции и со други состави, во кои стапува една општа именска форма.” И натаму: “Процесот на изместување на старите падежни форми е долго-траен процес. Иако во основното ги дал своите резултати веќе до 15 в., тој не е напoлно завршен ни до денеска.” (*op.cit.* 154, 155). Сп. уште: “Процесот на изместување на старите падежни форми се вршел постапно, преминувајќи извесни појасно забележливи фази. Веќе во текстовите од 11 – 12 в. наоѓаме спорадични примери што сведочат дека тој бил почнат. Едно време старата деклинација уште добро се чува [...] така што во нејзините рамки се вршат дури и некои обновувања на формите. Еден пример на такво градење во рамките на старата структура имаме во образувањето на множински форми во м. род од основа проширена со *-ов-* (сп. во Струмичкиот Апостол: *часовомъ, воинвомъ, градовѣхъ*. Друг таков пример ни дава сложената придавска промена, во која се вршеле некои преобразувања под дејството на заменската промена...” (*ibid.* 158).

Во светлината на спомнатата промоција на категориите ‘определност’ и ‘персоналност’, не чуди што заменската морфолошка промена се чува подобро од именската, а заменските клитики преземаат и некои функции на категоријални показатели. Во натамошниот текст ќе ја проследиме накратко еволуцијата на одделните падежни конструкции паралелно кај именските синтагми конституирани од именки, како и кај оние конституирани од лични заменки.

Именската синтагма (ИС) во **номинативен однос** и натаму се карактеризира со категоријална меѓузависност од предикатскиот израз. Имено: предикатскиот израз на највисоко во граматичката хиерархија поставениот аргументски израз му наложува токму номинативен падежен однос, додека ИС во номинативен однос на предикатскиот израз му наложува конгруенција по лице, род и број. Новото е дека со граматикализацијата на прагматската категорија ‘определеност’ (сп. подолу) ИС во номинативен однос во исказите со немаркирана линеаризација (што за еден словенски јазик значи редослед *SVO*), т.е. кога се наоѓа пред предикатскиот израз, обично еднозначно го идентификува својот референт, т.е. – во формални термини – е членувана и/или содржи други сигнали на /+ определеност/. Ред е да се потсетиме и дека кај личните заменки од

прво и трето лице номинативната форма е деривирана од поинаква основа во однос на другите членови на падежната парадигма.

ИС во **дативен однос**, ако е конституирана од именка, има денеска во стандардниот јазик синтаксички, а не морфолошки показатели. Адвербалниот морфолошки датив рано бил заменет со предлошката (локативна) конструкција со предлогот *на* + старата акузативна форма којашто сукцесивно се трансформирала во *casus generalis* (сп. подолу) – први примери на таквата употреба наоѓаме веќе во 13 в. (Конески 1986: 164-165), а веднаш потоа се појавува истата конструкција и во функција на адноминативен датив.

Не ги опишувам тука бројните идиосинক্রазии поврзани со редоследот на клитиките во македонскиот стандарден текст.

Удвојувањето на дативната ИС со соодветната заменска клитика претставува еден од типичните морфосинтаксички балканизми. Клитиката е транспарентен показател како на падежниот однос, така и на /+ определена/ референција на синтагмата. Додека кај синтагмите со идентификувани референти удвојувањето е строго граматикализирано, кај оние со специфицирани (индивидуализирани) референти тоа е можно но не и задолжително.

Во заменската промена состојбите се поинакви, во извесна мера поблиски до наследената прасловенска појдовна точка.

Како прво, комплетно зачувани се старите падежни клитики, а од акцентогените форми се чуваат множинските, а од еднинските – формите на третото лице, додека во првото и второто лице еднина рано дојде до изедначување на дативната со генитивната форма. Сепак и тука процесот сè уште трае. Се слушаат, посебно кај говорителите со потекло од источна Македонија, дативни конструкции како *на мене*, *на неѓо*, и сл.

Како второ, удојувањето врши друга функција во однос на онаа карактеристична за ИС конституирани од именки. Тука тоа е задолжително и ѝ служи на топикализацијата, односно на остварувањето на рематскиот контраст, сп. *Ти го дадов ѝебе, не нему; Нам ќе ни се свейи, не ѝебе*, и сл.

Акузативниот однос претставува клучна точка во трансформацијата на падежниот систем. Морфолошкиот акузатив се шири во доменот на употреба на другите падежни форми (дури и на номинативот!). Конески во својата *Историја* многу внимание му посветува токму на тој процес (сп. *op.cit.* 160 – 167) и прераснува во таканаречениот *casus generalis*. Денеска акузативниот

однос – покрај номинативниот – е единствен кој нема предлошки показатели. Во стандардниот систем сè уште се чуваат акузативните форми во машката еднинска промена кај сопствените имиња (сп. на пр. *џо видов Марјана*, и сл.), а во дел од дијалектите доменот на употреба на стариот акузатив е поширок. Покрај линеаризацијата (во немаркирани искази позицијата зад предикатскиот израз, според моделот SVO), главен показател на акузативниот однос е заменската клитичка реплика. Меѓутоа, реплика е задолжителна само во ИС со идентификуван референт, иако може спорадично да се појави и во оние со специфицирани неидентификувани референти (сп. *џо видов човекоџ*, но *(џо) видов (еден, некој) човек*). Значи: акузативниот е единствен однос кој кај дел од именските синтагми нема сегментални показатели и освен преку позицијата во исказот сигнализирани е како таков само во контраст со другите падежни конструкции. Во машки род еднина се чува наследениот синкретизам A=N.

Во промената на личните заменки добро се чуваат старите морфолошки акузативни форми, како клитичките така и акцентогените. Функцијата на удвојувањето е како кај дативниот однос.

Инструменталниот падежен однос во многу контексти на функционално секундарна, но фреквентна употреба, веќе во најстарите споменици се реализира како предлошка конструкција со предлогот **съ*, денешно *со*; така е во случај на адноминалните конструкции од типот *човек со џолема џлава, жена со леѓеноџ в раце*, и сл., така е и во случај на таканаречениот социјативен инструментал, како во *Ана со Маре дојдоа доцна, џџ со Јане ќе џо сџориџе џџоа*, и сл., така е и во случај на таканаречениот инструментал на придружувачка околност, како *со радосџ џџе дочекав, со мака се довлечкав дома*, и сл. Со текот на времето *со* стана основен показател на инструменталниот однос и во примарна употреба како во *сече со нож, мавџа со рака*, и сл. Во дијалектите може уште да се сретнат конструкциите како *џолнам казан вода* со таканаречениот двоен акузатив, каде што формата *вода* е добиена по фонетски пат од стариот инструментал. Што се однесува до морфолошкиот инструментал во функција на глаголски прирок, тој се повлече на сметка на посебен однос што овде го викаме предикатив. За губењето на морфолошкиот инструментал во функција на вршител на дејството во пасивните конструкции стана веќе збор погоре.

Кај личните заменки инструменталниот однос исто така се реализира денеска како *co + casus generalis*.

Инструментал како посебна функционална морфолошка единица на падежниот систем не постои денеска во другите балкански јазици. Што се однесува до словенските состојби – паралелен процес на генерализација на стариот предлог **съ* како показател на инструменталниот однос, иако без губење на старите морфолошки инструментални форми, поминале јазиците лоцирани до словенско-германската граница, словенечкиот и лужичкиот, а исто така и дел од полските и чешките дијалекти.

Морфолошкиот **локатив** според нашите сознанија веќе во прасловенскиот бил ретка појава. Просторните релации за показатели имале предлози. Во македонските дијалекти наоѓаме уште конструкции како *одам Биџола*, но и тука тие веќе денеска се реткост. Фактот дека од најстаро време тежиштето на информацијата за кој тип релација се работи (статична, динамична, конкретно насочена или ненанасочена, итн.) се врзувало со предлогот (и – во прв чекор – со глаголот) добро ја објаснува причината за губењето на беспредлошкиот локатив. Тука како локативни ги оценуваме сите релации од типот: просторен предлог + *casus generalis*, вклучително со сите временски и каузативни функционални деривати на просторните релации; се изземаат, се разбира, таканаречените “граматички предлози”, *co* и *без* како носители на инструментален однос и *на* како носител на генитивен однос.

Кај личните заменки, исто така, инструменталниот однос се реализира како просторен предлог + *casus generalis*.

Под **предикативен падежен однос** го подразбирам односот меѓу именската синтагма во функција на таканаречен именски дел од прирокот и глаголски дел од прирокот – се работи за конгруенција по род и број. Таквата конгруенција не е задолжителна меѓу ИС во номинативен и во предикативен однос, сп. на пр. *Сликарсџвојџо е моја судбина*, *Жениџе се моја несреќа*, и сл. Освен нејзината вклученост во предикатскиот израз, за ИС_П карактеристично е задолжителното отсуство на показателите на идентификувачка определеност. Тоа е и мотивацијата зошто личните заменки не влегуваат во тој однос.

Конструкциите од типот: *Тоа сум јас*, *Дирекџоројџ на џеаџаројџ е џаџко ми*, и сл. ги толкувам како деривирани конструкции за утврдување кореференција.

Основен показател на **генитивниот однос**, т.е. централниот адноминален падежен однос, рано станала предлошката *на*-конструкција, со што стариот адноминален генитив се изедначи со адноминалниот датив. Морфолошкиот генитив уште на прасловенската почва конкурирал со таканаречените посесивни придавки деривирани од именки-имиња на човечки суштества, поретко и на животни. Доминирале суфиксите **-ovъ* во деривација од именки од машки род и **-inъ* во деривација од именки од женски род, сп. ги денешните формации како *Пеџров*, *учиџелов*, *Радин*, *мајчин*, и сл. Со текот на времето таа категорија деривати се повлекувала, но дериватите од сопствените машки и женски имиња сè уште се во жива употреба.

Се разбира, во адноминална позиција можат да се појават сите предлошки конструкции, под услов дека предлошкиот предикат е доволен показател на релацијата што ги поврзува двете хиерархизирани именски синтагми. Се работи пред сè за локативните конструкции, како на пр. *куќа на ридоџ*, *цвеќиња во ѓрадинаџа*, и сл. Тука спаѓаат и гореспоменатите инструментални конструкции од типот *девојка со руса коса*, *џеџраџка со цврсџи кориџи*, и сл. Тие претставуваат конверси на *на*-конструкциите во рамките на релацијата ДЕЛ ~ ЦЕЛИНА, сп. на пр. *цврсџи кориџи на џеџраџка* наспрема *џеџраџка со цврсџи кориџи*, и сл. Сите тие конструкции ги оценуваме како варијанти на генитивниот однос, т.е. определување на референт на именската синтагма преку неговиот однос кон референтот на друга, граматички подредена именска синтагма. Посебниот статус на *на*-конструкцијата се должи на фактот што таа е главен, во повеќе контексти единствен показател на прототипските релации од таков карактер, како што е поседувањето на материјални предмети, роднинските врски, релацијата “дел ~ целина” (сп. погоре параграф 3.1.). Токму во тоа централно функционално поле понекогаш секундарно навлегува една од локативните релации – аблативната *од*-конструкција.

Наброените три централни релации обично во позиција на *definiens*, т.е. на генитивната конструкција, го сместуваат човекот, идентификуван човек, така што во централната функционална зона на адноминалните конструкции доминираат именските синтагми со категоријална карактеристика /+ перс/ и /+ опред/.

Личните заменки генитивниот однос го изразуваат со помош на наследените посвојни придавки како *мој*, *џвој*, *наш*, *ваш*,

чиј, ничиј, итн. Иновација што македонскиот ја споделува со другите јужнословенски стандардни јазици, а која на останатата словенска територија останала на дијалектното ниво, е развикоот на посвојните придавски форми на личната замена за 3 лице, како мак. *негов, нејзин, нивен / нивни*. Тие се деривирани од основата на *casus generalis*. Предлошките конструкции од типот *Ова е на мене*, и сл. се оценуваат како супстандардни.

Завршувам со табеларен преглед на типичните падежни парадигми според гореобјаснетата поделба во зависност од референцијалната карактеристика и натамошната варијација според граматички род. Се ограничувам на еднинските парадигми. Оставам настрана дел од секундарните типови варијација. Показателите на падежните односи се дадени со големи букви.

А. синтагми со референцијално идентификуван референт	Б. синтагми со референцијално неидентификуван референт
N <i>добриОТ син</i> <i>добраТА ќерка</i> <i>доброТО дејие</i>	<i>добар син</i> <i>добра ќерка</i> <i>добро дејие</i>
D <i>МУ НА добриОТ син</i> <i>Ќ НА добраТА ќерка</i> <i>МУ НА доброТО дејие</i>	<i>НА добар син</i> <i>НА добра ќерка</i> <i>НА добро дејие</i>
A <i>ГО добриОТ син</i> <i>ЈА добраТА ќерка</i> <i>ГО доброТО дејие</i>	<i>добар син</i> <i>добра ќерка</i> <i>добро дејие</i>
I <i>СО добриОТ син</i> <i>СО добраТА ќерка</i> <i>СО доброТО дејие</i>	<i>СО добар син</i> <i>СО добра ќерка</i> <i>СО добро дејие</i>
L <i>КАЈ* добриОТ син</i> <i>КАЈ добраТА ќерка</i> <i>КАЈ доброТО дејие</i>	<i>КАЈ добар син</i> <i>КАЈ добра ќерка</i> <i>КАЈ добро дејие</i>
P -----	<i>добар син</i> <i>добра ќерка</i> <i>добро дејие</i>
G <i>НА (/ ОД) добриОТ син</i> <i>НА (/ ОД) добраТА ќерка</i> <i>НА (/ ОД) доброТО дејие</i>	<i>НА (/ ОД) добар син</i> <i>НА (/ ОД) добра ќерка</i> <i>НА (/ ОД) добро дејие</i>

Предлогот *кај* го претставува овде целото множество просторни (локативни) предлози.

Од спроведената анализа произлегува дека во македонскиот систем на показатели на падежните односи:

- зачувани се наследените услови на категоријалната конгруенција во номинативот и во предикативот;
- спроведена е радикална редукција на морфолошката менливост на имињата според нивната падежна функција;
- проширена е употребата на предлошките показатели, од кои два (во инструменталот и во генитивот) стриктно се граматикализирале;
- во акузативот и во дативот воведени се дополнителни показатели на падежот и на определеноста во облик на заменски клитики.

Сето тоа придонесе кон зголемувањето на транспарентноста во кодирањето на двата релевантни категоријални признаци: прагматичкиот, т.е. референцијалната карактеристика на синтагмата, и семантичкиот, т.е. персоналниот карактер на референтот.

4. ПОЛСКИ

Полскиот, општо земајќи, ја запазил старата наследена состојба со доминација на морфолошките над синтаксичките показатели на падежните односи. Падежните парадигми се разликуваат според род и број, а најважната иновација е никнувањето на два нови рода: машко-личниот во еднина и машко-животниот во множина. На хронологијата и механизмите на доградување на категоријата 'род' ќе се вратиме подолу. Сега само ќе спомнеме дека нивната централна формална карактеристика е морфолошки синкретизам A=G. Другите полски иновации се сведуваат на измените во таканаречената глаголска рекција, т.е. во семантичките и формалните барања коишто соодветно предикатите и предикатските изрази им ги поставуваат на своите аргументи и аргументски изрази. Тој тип измени најчесто зависат од лексичкото значење на глаголската лексема и треба да се следат од лексема до лексема. Овде ќе ги одбележиме само таквите измени кои можат да се дефинираат како граматички (а не само како лексички). Нема, исто така, да се занимаваме со морфолошките процеси кои водат кон редукција на парадигматските типови, ако тие не повлекуваат редукција на показателите на падежните односи.

Како еден од главните извори, покрај Klemensiewicz 1981 и Laskowski 1999, ќе ни послужи Pisarkowa 1984.

4.1. ОБЕМ НА ГРАМАТИКАЛИЗИРАНАТА ИНФОРМАЦИЈА

Слично како во описот на македонските состојби, како појдовна точка ја прифаќам функционалната анализа на прасловенските падежни односи според Мошињски (Moszyński 1984: 218-220).

АДВЕРБАЛНА ПОЗИЦИЈА

Номинативот ја чува функцијата на таканаречен независен падеж, што значи дека номинативната именска синтагма останува во категоријална конгруенција со предикатскиот израз и – според формулата *SVO* – во линеарно немаркирани искази функционира како тема и се сместува пред предикатскиот израз. Со оглед на фактот дека во полскиот текст линеаризацијата е единствен граматички показател на категоријата ‘определеност’, IS_H во таа позиција ја толкуваме како /+ определена/. По иста логика, ако во ситуацијата чиј одраз претставува реченицата постои човек-вршител, иницијатор, каузатор на дејството, тој е референт на IS_H .

Акузативот во својата централна улога на објект на дејството покажува извесна тенденција на ширење за сметка на дативот и на инструменталот, меѓутоа присутна е и дури по-фреквентна е обратната тенденција. Превирањата на линија: акузатив ~ датив најчесто се однесуваат на аргументските изрази со персонален референт и значат соодветно демоција на тој референт од позиција на партнер во позиција на објект на дејство, или обратно: промоција од позиција на објект во позиција на човек-партнер. Измените на линија: акузатив ~ инструментал најчесто одат во полза на инструменталот и значат демоција на соодветните ентитети од поцентралната позиција на објект на дејството до инструментална позиција. Тие најчесто ги засегнуваат предикатите од семантичкото поле ‘презира’ и/или ‘владее, командува’ – сп. Pisarkowa 1984: 98.

Синкретизмот $A=G$ кај машко-личните и/или машко-животните именки (којшто кај личните заменки се појавил веќе на прасловенска почва) претставува посебно средство за кодирање соодветно на персоналните и/или одушевените референти на

акузативните именски синтагми. Кај машко-личните (вирилните) именки во еднина морфолошкиот генитив како семантички и/или формално мотивирана варијанта на морфолошкиот акузатив се појавува и (задолжително) во негирани пропозиции и (факултативно, со тенденција кон аналошко ширење) со значење на партиципност, сп. на пр. *Dodaj soli do zupy!*, *Kup tež cukru!*, (колоквијално:) *Pożycz mi ołówka!*, и сл.

Дативот се појавува пред сè како падеж на втор во хиерархија персонален учесник на дејството, *patiens*, *experiens*, *beneficiens*. Кај некои предикати тој непосредно конкурира со акузативот (сп. погоре, сп. и Pisarkowa 1984: 96-98). Во реченичните изрази со блокирана позиција на номинативот често се појавува дативот како падеж на единствен персонален учесник, сп. ги речениците како *Nie chce mi się*, *Żal mi*, *Zimno mi*, и сл. Писаркова одбележува дека со текот на времето бројни глаголи со инструментална рекција исчезнале од јазикот.

Инструменталот во својата основна улога на инструмент, орудие, средство со помош на коешто се врши дејството, кај некои предикати (сп. погоре) навлезе на местото на акузативот. Тој ја загуби улогата на вршител на дејство во пасивните конструкции. Кон семантичкото поле на инструменталот му припаѓаат и предлошките конструкции: **съ* + ИС и нивните негирани деривати со предлогот **bezъ*.

Локативот експандира за сметка на другите адвербални падежи, што значи дека се множат конструкциите во кои улогата на доминантен показател на падежната функција на именската синтагма ја врши просторен предлошки предикат и/или неговите темпорални или каузативни деривати. Не се занимавам овде со измените во функционалните зони на одделните просторни предлози, за детали сп. Pisarkowa 1984: 101-113. Поретко предлошките конструкции се повлекуваат пред синтетските морфолошки падежни форми (*op.cit.* 113-116).

Предикативот како единствен *ex definitione* неререференцијален, адскриптивен падежен однос со самото тоа има тесно определена и неменлива функционална зона.

АДНОМИНАЛНА ПОЗИЦИЈА

Функцијата на определување на референтот на една ИС преку неговата врска со референтот на друга, граматички подре-

дена ИС и натаму ја врши морфолошкиот **генитив** и/или, во сè поретки случаи, придавките како *matczynty, siostrzany, Zosiny, Maćkowy*, и сл. Кај личните заменки од прво и второ лице во генитивна функција функционираат придавски форми, кај личните заменки од трето лице – препонирани акцентогени форми на анафорската замена, за детали сп. 4.2.

Предлошките именски синтагми во адноминална позиција претставуваат *ex definitione* секундарни синтаксички деривати.

4.2. ЕВОЛУЦИЈА НА ГРАМАТИЧКИТЕ ПОКАЗАТЕЛИ

Кај **номинативниот** падежен однос се чува стариот N=A-синкретизам кај машките неодушевени именки во еднина, како и кај женските именки во множина и во сите парадигми на именките од среден род. Покрај морфолошкиот номинатив показател е и категоријалната конгруенција со предикатскиот израз.

Кај личната замена од прво лице се чува специјализираната основа што го разликува номинативот од другите падежи.

Во **дативниот** однос кај женските именки наоѓаме стар синкретизам D=L во еднина, со што не се губи информацијата со оглед на фактот дека локативот е врзан падеж, со предлози како доминантни показатели.

Разликата меѓу акцентогените и клитичките форми на личните заменки ѝ служи на топикализацијата на текстот.

Во **акузативниот** однос покрај морфолошкиот акузатив кај некои глаголи се појавува и морфолошкиот инструментал (сп. на пр. *pogardzać / pomiatać kimś, władać czymś*), а исто така и морфолошкиот генитив под услови опишани погоре, во 4.1. Сп. горе и за синкретизмот од типот A=N. Кај личните заменки обврзува синкретизмот A=G. Разликата меѓу акцентогените и клитичките форми е во служба на топикализација.

Во **инструменталниот** однос показатели се (а) морфолошкиот инструментал и (б) конструкцијата $z(e) [< *s\check{s}]$ + морфолошки инструментал и – секундарно, под негација – *bez* + морфолошки генитив. Двете варијанти се семантички мотивирани (сп. горе 4.1.).

Во **локативниот** однос доминантни показатели се предлозите. Единствено во конструкции со предлозите *pod* и *nad* релевантна е разликата меѓу морфолошкиот акузатив и морфо-

лошкиот инструментал како сигнал на семантичката разлика меѓу динамичната и статичната релација.

Во **предикативниот** однос има два показателя: морфолошки номинатив и морфолошки инструментал, и двата во категоријална конгруенција по број и род со глаголот-*copula*. Основен показател е морфолошкиот инструментал. Морфолошкиот номинатив се појавува во експресивно маркираните конструкции (*Przecież wiesz, że on jest dureń!*, *On jest przecież chodzący ideal!*, и сл.) и во конструкциите со секундарната *copula to*).

Во **генитивниот** однос централен показател е морфолошкиот генитив. Поретко се појавуваат таканаречените посесивни придавки со суфиксите *-iny/-yny* и *-owy* (сп. горе, 4.1.). Личните заменки за прво и второ лице имаат придавски показатели, додека во третото лице функционира генитив од анафорската показна замена во препозиција, сп. *jego ojciec*, *jej matka*, и сл.

5. ЗАКЛУЧОЦИ

Категоријата ПАДЕЖ суштествено се разликува од претходно разгледаните вербални категории поради фактот што бројот на падежните односи е “природно” ограничен со бројот на аргументи коишто може да импликува еден предикат, или – попрецизно – со бројот на аргументски изрази коишто може да акомодира еден предикатски израз. Како што знаеме, тој број обично изнесува од еден до максимум четири, а во дискурсот најчесто се појавуваат два. Следствено, ограничен е бројот на семантички дистинкции коишто се граматикализираат во форма на падежни односи. Претпоставуваме и се трудеме да докажеме дека основните дистинкции се исти за јазиците за кои овде станува збор, односно за јазиците со сличен тип граматичка структура, меѓу другите и останатите словенски и балкански јазици. Се работи за многукратно овде спомнуваните дистинкции / +/- hum /, / +/- anim /, / +/- loc / и – што веќе засегнува и една друга граматичка категорија – / +/- def /. Секоја од тие опозиции крие отворено множество натамошни дихотомии, во случајот на опозицијата / +/- loc / нив ги илустрира множеството просторни опозиции чии носители се предлошките предикати. Во оваа ситуација, при сите разлики во реализација на падежните односи, разликите во обемот на граматикализираната информација се минимални и се сведуваат главно на – исто така не многу големи – разлики во обемот на функционалните зони на одделни-

те падежи, а тие пак еволуираат во текот на времето како функција на лексичкото значење на одделни глаголски и други предикати. Со други зборови, еволуцијата на функционалните зони на одделни падежни односи е функција на семантичка (и формална) деривација на лексеми и конструкции способни да функционираат како предикатски изрази.

Што се однесува до еволуцијата на показателите на падежните односи, евидентно полскиот јазик се покажа како релативно конзервативен, а македонскиот како силно иновативен, што се должи пред сè на културното, социјалното и пред сè јазичното окружение во кое двата дијасистема се развивале. Додека полскиот сè уште ги ирадува падежните односи најчесто со наследените морфолошки конструкции, македонскиот прибегнува почесто кон аналитички синтаксички конструкции. Сепак, голем дел од инвентарот показатели е ист; тоа се: категоријалната конгруенција, линеаризацијата, предлозите; македонскиот го дополнува тој инвентар со заменските клитички реплики, кои – покрај нивната функција како носители на определеност – делумно го компензираат отсуството на морфолошките падежни наставки.

Меѓу најинтересните семантички паралели и формални разлики се и начините на кодирање во падежната парадигма на информацијата ‘човек’. Се разбира, вековната семантичка и формална деривација ја затемнува сликата и ја отежнува реконструкцијата на мотивацијата на соодветните механизми, така што во однос на (дијахронски и типолошки) примарната мотивација на падежните односи се движиме во сферата на претпоставките. Сепак, по спроведената анализа на категоријата ПАДЕЖ во македонскиот и во полскиот останувам приврзаник на антропоцентричната интерпретација на таа категорија. Ќе се вратиме на таа тема подолу во врска со категоријата ОПРЕДЕЛЕНОСТ.

За сега би сакала да завршам со констатацијата дека (а) падежот е **реченична категорија**, стриктно поврзана со структурата на простата реченица, (б) категорија чија граматикализација се рефлектира на именската синтагма сфатена како целина (а не само на именката или таканаречениот “именски збор”).

Категорија ДИЈАТЕЗА

1. ОПШТИ ЗАБЕЛЕШКИ. Под семантичка категорија дијатеза подразбираме менување на хиерархијата на аргументите импликувани од страна на одредени предикати, т.е. – на формален план – менување на падежните односи во кои се појавуваат одделни аргументски изрази. За таа цел во овде анализираните јазици се употребуваат како лексички така и граматички изразни средства. Сп. го на пр. често приведуваниот пример на глаголите како мак. *куйува* и *йродава*. И двата претставуваат површинска реализација на еден ист предикат со различна хиерархија на аргументи: X *куйува* Z од $Y \sim Y$ (*му*) *йродава* Z на X . И во двете ситуации ангажирани се двајца персонални референти, така што тешко е да се одлучи која хиерархија е примарна. Сп. го и сличниот пар како *дава* ~ *зема*, и сл. Зборуваме во такви ситуации за конверзивни глаголи, односно за глаголи во однос на конверзија. Возможно е и во две различно хиерархизирани пропозиции да се појави еден ист глагол, а разликата се изразува само преку синтаксичката позиција (падежниот однос) во кој се ставени аргументските изрази, сп. на пр. X (*џи*) *чистџи* *чизми*(*џие*) од кал наспрема X *чистџи* кал од *чизми*(*џие*), и сл. Понекогаш измената на дијатеза може да значи едноставно демоција на еден единствен аргумент, сп. на пр. *Ми се џие* наспрема *Жеден сум* – во првата конструкција персоналниот референт е протолкуван како објект, *experiens* на една физиолошка состојба независна од неговата волја и соодветно формализиран е во датив; во втората тој се појавува како свесен носител на состојбата и како таков заслужува акомодација од номинативен тип.

Под примарна дијатеза ја подразбираме онаа која во позиција на појдовен, номинативен однос го сместува оној аргументски израз чиј референт е ‘човек-вршител и/или човек-иницијатор, човек-каузатор на дејството’; таквата дијатеза ја викаме **активна**. Како што видовме, понекогаш имаме работа со двајца персонални референти на аргументските изрази и изборот на дијатетичката хиерархија зависи од контекстот, конкретно: од топикализацијата на текстот.

Во словенските јазици постојат два основни механизми на менување дијатеза кои покажуваат тенденција кон граматикализација, иако – поради многуте лексички и контекстуални огради – тешко може да стане збор за строго граматикализирани дијатетички дистинкции. Зборувајќи за категоријата падеж ја претставивме опозицијата: Номинатив ~ Акузатив како максимално репрезентативна на формален план како израз на основната семантичка опозиција: ‘човек’ ~ ‘не-човек’. Обата споменати, делумно граматикализирани дијатетички механизми, се однесуваат токму на релацијата: Номинатив ~ Акузатив и ја менуваат хиерархијата на соодветните два аргументи, односно, поконкретно: го промовираат референтот на ИС во акузативен падежен однос во функција и позиција на референт на ИС во номинативен однос. Дијатетичката хиерархија никната во резултат на таа измена ја определуваме како **пасивна** дијатеза. И двата механизми директно се рефлектираат врз формата на предикатскиот израз и затоа дијатезата во граматичките описи ја толкуваме како вербална категорија. Да додадеме уште дека промоцијата на објектот на дејството (*patiens*) во позиција на појдовен номинативен аргумент и автоматската демоција на вршителот на дејството (*agens*) најчесто води кон елиминација на последниов од површинската структура на реченицата.

Првиот од споменатите два механизми на пасивизација (= пасивна трансформација) се сведува на замена на активната финитна глаголска форма во конститутивниот предикатски израз со перифрастична конструкција составена од *глагол-copula + -н/-и- participium* (т.е. старата глаголска пасивна придавка, која на македонска почва ја загубила категоријалната карактеристика /+ пасивна/), по моделот: мак. *Црквaӣа ја из̄градиле анонимни мајс̄ӣори во 15 век* > *Црквaӣа е из̄градена од анонимни мајс̄ӣори во 15 век*; *Младӣӣе радо ја чиӣаа̄ӣ оваа кнӣга* > *Оваа кнӣга е чиӣана ӣред с̄е од младӣӣе*, пол. *Kościół zbudowali anonimowi murarze w 15 wieku* > *Kościół został zbudowany przez anonimowych murarzy w 15 wieku*; *Młodzi chętnie czytają tę książkę* > *(Ta) książka chętnie jest czytana przez młodych czytelników...* Дури и овие посебно избрани и стилизирани примери кои ми послужија како илустрација не звучат природно ниту допуштаат механичка преобразба и механичка супституција во произволен контекст.

Вториот механизам се состои во промоција на акузативната ИС и блокирање на позицијата на првобитната номинативна ИС со “повратната” замена *se / się*, по модел: мак. *Мајка ми вари суџа > Суџаџа се вари; Градскиџе власџи овде џрадаџи ново училиџиџе > Новоџо училиџиџе веќе се џради*, пол. *Mama gotuje zupę > Zupa się gotuje; Władze miejskie budują tutaj nową szkołę ~ Nowa szkoła już się buduje...*

Подетално за условите на примената на двата механизма соодветно во македонскиот и во полскиот текст сп. подолу, во параграфите 3. и 4.

Во општоприфатената граматичка појмовна мрежа покрај пасивната се издвојува и таканаречената **повратна** дијатеза која сигнализира идентитет на субјектот и објектот на дејството, а која во словенските јазици се изразува со заменската клитика **sę*, сп. мак. *се мие, се облекува*, пол. *myć się, ubierać się*, и сл. Се издвојува и **медијална** дијатеза, карактеристична за глаголските предикати кои изразуваат внатрешни состојби на човекот и/или надворешни симптоми на тие состојби, како мак. *се радува, се смее*, пол. *cieszy się, śmieje się*, и сл. Овде нема да се занимаваме ниту со повратните ниту со медијалните конструкции кои според нашата интерпретација претставуваат посебен случај на активната дијатеза и не се разликуваат на граматички план на релација: македонски ~ полски.

2. ШТО ЗНАЕМЕ ЗА КАТЕГОРИЈАТА ДИЈАТЕЗА ВО ПРАСЛОВЕНСКИОТ ЈАЗИК. Судејќи по состојбите во староцрковнословенските споменици, и двата гореспоменати механизми за делумна граматикализација на пасивната дијатеза имаат прасловенски корени.

Во прасловенскиот вербален систем немало посебни синтетски финитни конструкции маркирани по пасивна дијатеза, меѓутоа постоеле пасивни инфинитни форми, имено два пасивни партиципи (глаголски придавки) кои именувале соодветно (а) дејство симултано со дејството изразувано со конститутивниот реченичен предикат или (б) антериорно во однос на дејството изразувано со конститутивниот предикат. Се работи за (а) *participium praesentis passivi* со суфиксот **-тъ, -ma, -mo* додаден до презентската основа, и (б) *participium praeteriti passivi* со суфиксите **-тъ, -ta, -to / *-нъ, -na, -no / *-енъ, -ena, -eno* додавани до аористната основа.

Participium praesentis passivi во старите текстови се среќава најчесто во функција на модификатор / атрибут во именската синтагма, поретко со помошен глагол како “именски” дел од прирокот, сп. ...*obrětomъ Mesijq, ježe jestъ sъkazajemo Xristъ* (Јован I 42) – примерот го приведувам според Moszyński 1984:273.

Participium praeteriti passivi се појавува во истите две позиции и функции, и во двете позачестено во однос на *participium praesentis passivi*. Конструкцијата: глагол-*copula* + *participium praeteriti passivi* претставува, се чини, најтипичен начин на изразување на пасивната дијатеза.

Сепак, веќе во најстарите текстови се појавува во таа функција и конструкцијата со **se*, сп. на пр. ...*vsěko ubo drěvo otъ ploda svojego poznajetъ se* (Лук VI 44) (Moszyński 1984: 274).

3. МАКЕДОНСКИ

Во својата *Грамаџика на македонскиот литературен јазик* (1953) (во која тој декларативно се ограничува на описот на фонолошкиот и морфолошкиот систем, иако под наслов “Употреба на формите” тој дава богата синтаксичка информација) Блаже Конески констатира дека дијатезата (во неговата терминологија “залог”) во македонскиот јазик е чисто синтаксичка категорија и не ѝ посветува посебно внимание. Во неговата *Историја на македонскиот јазик* (1965) таа категорија и не се спомнува. Преглед на типовите на пасивните конструкции во современиот македонски јазик дава Л. Минова-Ѓуркова во својата *Синтакса на македонскиот стандарден јазик* (1994) – на нејзините заклучоци ќе се вратиме подолу (3.2.).

Двата гореспоменати прасловенски пасивни партиципи (пасивни глаголски придавки) со текот на времето на македонска почва претрпеле значителна функционална и семантичка преобразба.

Стариот *-*тъ*-партицип денеска е сведен на улога на придавка-модификатор и е строго лексикализиран. Во *Обратниот речник на македонскиот јазик* (1967) наоѓаме форми *љубим, видим, преодолим, мним, расиворим, нейросим* и *лаком*, повеќето од нив со многу ниска фреквенција во современите текстови.

Стариот *-*тъ* / -*нъ* / -*епъ*-партицип денеска претставува единствена глаголска придавка во македонскиот вербален систем. Со текот на времето тој – под влијание на несловенските балкански

јазици – ја загубил својата дијатетичка категоријална карактеристика и денеска се деривира како од преодните, така и од непреодните глаголи и влегува во перифрастични конструкции како со пасивна (од типот *e iйeйан*, и сл.), така и со активна дијатеза (од типот *e дојден*, и сл.). Тоа значи дека македонскиот денеска не поседува ниту една морфолошка форма маркирана по пасивна дијатеза, што го натера Б. Конески (сп. погоре) да ја оцени дијатезата како чисто синтаксична категорија, функција на, исто така, синтаксичната категорија транзитивност. Ние, по Минова-Ѓуркова (*op.cit.*) и другите истражувачи, а со оглед на лексичкиот карактер на повеќето огради, поскоро би ја оцениле како лексичко-граматичка категорија.

3.1. ОБЕМ НА ГРАМАТИКАЛИЗИРАНАТА ИНФОРМАЦИЈА

Како што веќе спомнав, информацијата граматикализирана со дијатетички механизми се однесува на комуникативната хиерархија на аргументите на конститутивниот предикат. Таа е директно зависна од лексичкото значење на предикатот, а може да покажува категоријална (предвидлива) варијација само кај предикатите кои прифаќаат минимум два аргументи, а меѓу нив – само кај предикатите кои на површината на текстот земаат облик на таканаречени транзитивни (преодни) глаголи, т.е. глаголи чии аргументи (единствените два или два од повеќето) остануваат соодветно во номинативен и во акузативен падежен однос. Така ограничената зона на потенцијална граматикализација трпи натамошни ограничувања од страна на лексичкото значење на одделни транзитивни глаголи, така на пр. семантички најсиромашниот транзитивен предикат ‘има’ не подлежи на пасивизација.

Основната, немаркирана форма на транзитивните предикати е онаа со активната дијатеза. Пасивната трансформација се појавува во контексти каде на прв план во комуникативната хиерархија се сместува објектот на дејството, додека субјектот е помалку важен, или сосем ирелевантен.

Дополнителна компликација во дијатетичката интерпретација на пасивните конструкции со глаголски придавки претставува фактот дека глаголските *-н* / *-и*-придавки со текот на времето подлежат на процесот на адјективизација и во таа нова функција стекнуваат нови значенски нијанси и прераснуваат во нови реч-

нички единици, нови лексеми. Тој процес најчесто се однесува на придавките деривирани од свршени глаголи. Сп. на пр. *Во фирмата се вработени дваесетина специјалисти*, или *На изложбата се прикажани само најновите изданија*, и сл. – и во двете реченици глаголските придавки се појавуваат како модификатори на именки кои во претпоставената активна дијалеза би стоеле во акузативен однос (*X-от го вработува Y-от*, *X-от го прикажува Y-от...*), меѓутоа тука завршуваат сличностите. Додека втората реченица може да биде оценета како пасивна и од контекстот “се чита” дека новите изданија ги претставува организаторот на изложбата, во првата предикатскиот израз *се вработени* значи колку луѓе таму ‘работат’, а проблемот кој и кога ги вработил е сосема ирелевантен. Но сп. сега на пр. *Специјалистите се / беа вработени по желба на техничкиот директор* – тука не само што е именуван “виновникот”, туку и специјалистите ни се јавуваат навистина како “објект на вработување”. Примерите можат да се множат, а заклучокот гласи дека не е можно стриктно во еднозначни термини да се определат контекстуалните услови за примена на пасивната трансформација. Потребен е голем корпус примери и анализа на одделни глаголски предикати како речнички единици. Во таа ситуација тешко може да се зборува за пасивизацијата како граматички, т.е. регуларен и предвидлив процес. Се чини дека релативно порегуларен е процесот на пасивната трансформација кај резултативните глаголски предикати, каде што референтот на доминантниот номинативен аргументски израз е резултат на извршеното дејство, како на пр. во *Црквата е изградена во 15 в.*, *Ручекој е веќе подготвен*, *Здолнишките е скрашено за 10 см.*, *Тревајна е изгасена од минувачките* – интересен пример со експлицитно именуван каузатор, и др.

Нешто позачестени се пасивните конструкции со *-н-* / *-и-* придавка од несвршените глаголи, кога тие носат информација за повторливост на дејството, сп. *Специјалистите се вработувани sukcesивно*, *кога се отворани нови работни места*, *Новите проекти се објавувани во Службениот весник*, *Туристите се однапред информирани за нивне недостигајќи*, и сл.

Една од суштествените категоријални карактеристики на разгледуваната конструкција е нејзината неспособност да изразува актуелна сегашност. Од тоа правило се исклучуваат само некои статални (состојбени) глаголи, како погоре во нашиот

пример со изданијата кои се преиспавени на изложбата; сп. и: Денеска тие документи се скриени во сефови на градскиот архив, или: Токму такавие случаи се опишани во оваа книга, и сл.

Неспособноста на повеќето пасивни конструкции со глаголска придавка да изразат актуелна сегашност претставува, се чини, една од причините за широката застапеност во македонскиот јазик на пасивните *се*-конструкции. Ни тие не се потполно регуларни и трпат низа лексичко-семантички ограничувања, но сепак во убавата литература и во колоквијалниот стандард тие се повообичаени и пофреквентни. Сп. *Лејте часовије се држат на отворено, На тој начин децата се подготвуваат за идните задачи, Книгите се редат според содржината*, и сл., сп. и – во функција на наредба или апел – *Овие доци се фрлаат само во контејнерите, Се молат да иницираат да поминаат на пачошка контрола*, и сл.

Л. Минова-Ѓуркова (1994: 168), повикувајќи се на Б. Корубин (1990), приведува низа интересни примери-докази дека пасивните *се*-конструкции – иако доминантниот за нив категоријален контекст е третото лице – се можни и во првото и во второто лице. Цитирам по неа: *Јас се слушам овде!* ‘мене ме слушаат’, ‘мене треба да ме слушаат’; *Се гледам ли? – Се гледаш.* ‘Може ли некој да ме види? – Да...’; *Се молијте да присуствувате на состанокот* ‘Организаторите ве молат...’

Истата авторка (*op.cit.* 167) изразува претпоставка дека во денешниот јазик од двата прикажани механизми на пасивизација почести се конструкциите со глаголската придавка. Се чини дека таа констатација важи пред сè за јазикот на администрацијата и на дневниот печат, а високата фреквенција на таквите конструкции во спомнатите стилски регистри може во извесна мера да се должи на влијанието на другите словенски и западноевропски јазици. Во секој случај важи генерализацијата дека застапеноста на двата типа конструкции зависи од стилскиот регистар на текстот.

Корпусот примери со којшто располагаам сугерира дека една од суштествените разлики меѓу двата типа македонски пасивни конструкции (покрај веќе спомнатата неспособност на повеќето *сум*-конструкции да изразат актуелна сегашност) е во фактот што конструкциите со глаголската придавка обично изразуваат статични состојби, додека *се*-конструкциите можат да

изразат и процесуално значење. Сепак овој заклучок би требало да се провери на поголем корпус примери.

3.2. ЕВОЛУЦИЈА НА ГРАМАТИЧКИТЕ ПОКАЗАТЕЛИ

Во средновековните староцрковнословенски ракописи настанати на македонска почва присутни се и двата начина на пасивизација. Л. Макаријоска во монографијата за *Радомировио̄ӣ ѱсалӣѱир* (1997), ракопис од втората половина на 13 век, им посветува посебен параграф на пасивните конструкции (*op.cit.* 92) и констатира дека “превладуваат сложените пасивни форми во споредба со рефлексивните пасивни форми”. Приведуваните од неа примери на конструкции со глаголската придавка се однесуваат на сите три лица, а во функција на *copula* содржат презентски, аористни, кондиционални и императивни форми на глаголот *сум*; примерите на *се*-конструкциите се однесуваат на трето лице *praesentis, aoristi* или *imperfecti*.

За жал не постои монографски преглед на пасивните конструкции кај македонските автори од 19 век. Освен одговор на прашањето за релативната фреквенција и контекстуалната дистрибуција на двата типа пасивни конструкции, таквата монографија би требало да донесе одговор и на прашањето за инвентарот и еволуцијата на пасивните конструкции способни експлицитно да го именуваат вршителот/предизвикувач на дејството (агенсот). Л. Минова-Ѓуркова (*op.cit.* 167) приведува без локализација една конструкција на Прличев која во денешниот јазик не би можела да опстои, сп. *То̄га се рече од Грӣџор Прличев следно̄ӣо слово...* Инаку, во речениците конституирани од *се*-конструкциите агенсот/каузаторот најчесто е изразен со трансформа на причинската реченица, по моделот *ѱоа се најрави ѱо желба / наредба на...*, и сл. На проблемот на агенсот во *сум*-конструкциите кај современите автори му посветува внимание С. Велковска (1998: 86-94). Во нејзиниот материјал доминираат предлошки синтагми со предлогот *од*, поретко сложените предлог *од сѱрана на*; голем број примери со предлогот *од* упатуваат не на персонален вршител / каузатор на дејството, туку на причината на состојбата изразена со пасивната конструкција.

На маргина на конструкциите со сум се појавуваат и конструкции со глаголот-*corula* би(ду)ва кои зависно од контекстот импликуваат повторливост на дејството и/или функционираат како (историски) презент, сп. (цитирам според монографијата на Велковска, 1998: 133): *Во живојој на секој ајом, или молекул, доаѓа моменти кога со брзина ишо го надминува блесокој, ајомој бидува уништен...; Свејој на сиварноста полека бидува пошиснуван од свејој на болнаја фанијазија...*

3.3. ДОДАТОК

Се чини умесно во дискусијата за граматички дијатетички механизми во современиот македонски јазик да се вклучи барем кратка белешка за еден понов тип на дијатетичка трансформација која – иако засега лексички ограничена – има тенденција да се шири, а чија строго определена (семантично)синтаксинка функционална зона дозволува да ја оцениме како (барем делумно) граматикализирана.

Мислам на каузативната трансформација на наследените, интранзитивни, најчесто процесуални глаголи која отвара позиција на објект во акузативен падежен однос. На тој начин се создаваат хомонимни парови: *инитранзитив* наспрема *итранзитивен каузатив* на кои во другите словенски јазици им одговараат различни глаголи, иако најчесто деривати од истиот корен. Сп.

Седнав на каучој ~ Го седнав дејешо (пол. *usiąść ~ posadzić kogoś*)

Легнав рано ~ Го легнав дејешо (пол. арх. *lec,położyć się ~ położyć coś*)

Шешав по рекаја ~ Го шешав дејешо (пол. *spacerować ~ wprowadzać na spacer*)

Ке умрам жука ~ Ке го умрам човекој (пол. *umrzeć ~ zabić*)...

Сп. исто така каузативна трансформација каде што неодушевениот субјект на интранзитив преминува во позиција на објект на каузативен транзитив:

Клучој загина ~ Го загинав клучој (пол. *zginąć ~ zgubić*)

Сполицата падна ~ Ја паднав сполицата (пол. *upaść ~ przewrócić*)...

Сп. ги и полските пасивни *się*-конструкции како алтернативни “интранзитиви” во втората серија: *zgubić się, przewrócić się...*

Како што спомнав, се работи за лексички ограничена трансформација, настаната под балканско влијание, поприфатлива во колоквијален, отколку во пишуван стандарден израз, меѓутоа трансформација во експанзија, посебно во некои регионални варијанти на македонскиот колоквијален стандард, на пр. во градскиот дијалект на Битола.

4. ПОЛСКИ

Судбината на стариот *-*тъ*-партицип во полскиот јазик е слична како и во македонскиот – до денеска се зачувале само неколку адјективизирани форми, како *lakomy, niewidomy, ruchomy, rzekomy, wiadomy, znajomy*, при што говорителите често веќе не ја чувствуваат нивната глаголска мотивација. Меѓутоа, стариот *-*тъ* / -*нъ* / -*енъ*-партицип го запази своето наследено пасивно значење, така што современиот полски располага со една морфолошка инфинитна пасивна форма. Сепак, значително понапреднат е процесот на адјективизација на таа глаголска придавка, додека во конструкција со глаголот *być*, како и со други помошни глаголи, во контекст на други категоријални значења, како видското, темпоралното, модалното, нејзиното пасивно значење често се губи.

Една од интересните специфики на еволуцијата на стариот -*н*-/*ӣ*-партицип на полска почва е судбината на “кратките” форми *neutrius singularis* од типот *czytano, widziano, chodzono* и сл., кои се претвориле во финитни форми со активна дијатеза, конституенти на реченици со семантички импликуван неопределен персонален агенс.

Од друга страна, пасивните *się*-конструкции во современиот полски се поретки отколку во македонскиот, посебно ако се работи за конструкции со персонален *patiens*, т.е. за “вистински” пасивни конструкции.

4.1. ОБЕМ НА ГРАМАТИКАЛИЗИРАНАТА ИНФОРМАЦИЈА

Карактеристично е дека во *Historia języka polskiego* од З. Клеменсевич (1981) проблемот на дијатезата ниту, конкретно, на начините на изразувањето на пасивната дијатеза воопшто не се поставува, додека во *Historia składni języka polskiego* од К. Писаркова (1984) не се анализираат воопшто конструкциите од типот: *̄ла̄ол-сорула + ӣасивен ӣар̄ӣицӣӣ*, додека доста детално се

прикажува процесот на повлекување на пасивните *się*-конструкции.

Полн издржан преглед на конструкциите со пасивна дијатеза наоѓаме во најновата *Gramatyka współczesnego języka polskiego, Morfologia* (1999) во текстот на Р. Ласковски. Претставувајќи го инвентарот на таквите конструкции (сп. подолу, 4.2.) авторот подвлекува дека “*tylko konstrukcje typu [tekst] jest przepisywany, został przepisany i (praca) przepisuje się, różnią się funkcjonalnie wyłącznie diatezą od odpowiednich czynnych form (konstrukcji) czasownikowych: przepisuje, przepisał, (pracę) przepisuje się. Pozostałe [...] typu konstrukcji o biernej diatezie: rezultatywno-stanowe (jest przepisany), nieaktualne stanowe (bywa przepisany) i nieaktualne czynnościowe (bywa przepisywany) oraz wyrażające czas narracyjny (zostaje przepisany) różnią się funkcjonalnie od odpowiednich form czynnych nie tylko swoją bierną diatezą, lecz także wnoszą dodatkowe znaczenia o charakterze temporalno aspektowym.*” (*op.cit.* 196).

4.2. ЕВОЛУЦИЈА НА ГРАМАТИЧКИТЕ ПОКАЗАТЕЛИ

Еве го гореспомнатиот преглед на современите полски пасивни конструкции. Партиципијалните конструкции се средени според *verbum-copula* и според видската форма на партиципот. Цитирам според Ласковски (*op.cit.* 195):

“I. Formy oparte na imiesłowach biernych

1. тип BYĆ + imiesów bierny
 - a) niedokonany (*jest przepisywany*)
 - b) dokonany (*jest przepisany*)
2. тип BYWAĆ + imiesłów bierny
 - a) niedokonany (*bywa przepisywany*)
 - b) dokonany (*bywa przepisany*)
3. тип ZOSTAĆ + imiesłów bierny dokonany (*został przepisany*)
4. тип ZOSTAWAĆ + imiesłów bierny niedokonany (*zostaje przepisany*)

II. Konstrukcje z *się*, oparte na formach 3 os. strony czynnej – tylko niedokonane (тип *szkoła buduje się, książka czytała się dobrze*).”

Како што произлегува од цитатот, во првата категорија имаме три различни помошни глаголи, покрај основното *być* тука е и *bywać*, чија основна карактеристика во опозиција на *być* не е повторливост на дејството, туку неговата неактуелност, тука е и *zostać / zostawać*; несвршениот вид на тој глагол, *zostawać*, е карактерис-

тичен за таканареченото “наративно време”, т.е. време во кое се прикажуваат минати настани актуелни во темпоралните рамки на самата нарација. Сите тие се наследени конструкции; како што веќе спомнав, не располагаам со информација за нивната релативна фреквенција во одделните периоди на развитокот на полскиот стандарден јазик.

Што се однесува на втората категорија, т.е. на пасивните *się*-конструкции, тие низ историјата на полскиот јазик се во повлекување.

Во денешниот полски јазик имаме отворена деривација на *się*-конструкции со активна дијатеза, во кои објектот на дејство – ако предикатот бара соодветен аргумент – се наоѓа во вообичаениот за таа семантичка улога акузативен падежен однос, додека позицијата на номинативна ИС е блокирана, сп. *Tutaj kupuje się najnowszą prasę, Na śniadanie najczęściej podaje się kawę*, и сл. К. Писаркова (1984: 42-45) најстари такви конструкции наоѓа во текстовите од 17 век, додека во постарите текстови среќаваме исклучиво примери со пасивна дијатеза, т.е. со номинативни ИС конгруентни со конститутивните *się*-конструкции, сп. стпол. *Wyda-je się tedy ta książka..., Prawda się rzec ma...*, и сл. (приведувам според Писаркова, *loc.cit.*). Цитирам исклучиво примери во женски род еднина, бидејќи тука наједнозначно се разликуваат номинативните и акузативните форми. Писаркова со право причината за постепено ширење на активните за сметка на пасивните конструкции ја гледа во N=A-синкретизам во повеќето парадигми како и во свеста дека примарната функција на номинативен падежен однос е изразување на агенсот. Денеска пасивните *się*-конструкции се релативно ретки, при што доминираат неодушевени референти на номинативните синтагми, како во *Marchewka już się gotuje, Tekst właśnie się przepisuje*, и сл. Кон проблемот на полските “безлични” активни *się*-конструкции ќе се вратиме во наредната глава, посветена на категоријата ‘лице’.

Исказите конституирани од полските пасивни *się*-конструкции агенсот можат да го изразат само во облик на трансформа на причинската реченица (сп. на пр. *Mąka się wysypała przez ciebie / przez twoją nieuwagę*), додека кај конструкциите со пасивниот партицип истата таква предлошката ИС со предлогот *przez* + морфолошки акузатив може да има двојна интерпретација зависно од контекстот, сп. на пр. *Trawa została zdeptana przez przechodniów*

(вистински агенс) наспрема *Testy zostały zamienione przez niewagę profesora* (индиректен агенс, причинска трансформа).

Да додадеме уште дека со горе претставените два наследени типа полски пасивни конструкции конкурира и еден синтаксички модел со глаголска именка, сп. на пр. пол. *Szkoła jest już w budowie* наспрема мак. *Училиштинето веќе се гради*, *Książka jest już w sprzedaży* наспрема *Книгата веќе се продава*, и сл.

5. ЗАКЛУЧОЦИ

Извршениот преглед еднозначно ги потврдува сомнежите изразени на почетокот на оваа глава околу степенот на граматикализација на дијатетичките механизми во разгледуваните јазици. За тенденцијата кон регуларизација на дијатетичката деривација (во случајот: пасивизација) може да стане збор само во однос на транзитивните глаголи, а и кај нив наоѓаме ограничувања, како на пр. кај глаголите кои изразуваат извесни физиолошки состојби и во основната за нив, немаркирана дијатеза бараат *expiens* да биде во акузативен падежен однос, сп. мак. *ме боли глава*, *ме чепа рака*, пол. *boli mnie głowa, świerzbi mnie ręka*, и сл. (сп. за тоа Laskowski 1999: 195).

Информацијата која се изразува преку дијатетичките измени е информација за комуникативната хиерархија на одделните семантички компоненти на реченичната структура, а не информација што ги одредува самите тие компоненти. Со други зборови: во рамките на категоријата ‘дијатеза’ имаме работа со прагматичка информација за начинот на акомодација на исказот кон семантичкиот контекст, т.е. со информација од доменот на функционалната перспектива на дискурсот, од доменот на топикализацијата на дискурсот.

Разликите меѓу македонскиот и полскиот се значителни, а се однесуваат како на формалниот развој на двата наследени механизми на пасивизација, така и на начинот како тие се вклопуваат во мрежата на граматикализираните категоријални дистинкции соодветно во македонскиот и во полскиот вербален систем. Клучна улога тука одиграла на една страна “балканската” еволуција на македонскиот *-н-* / *-и-* партицип, а од друга страна развојната линија на полските *się*-конструкции, која довела до нивната двојна дијатетичка маркираност. Не е без значење и процесот на адјективизација на стариот пасивен партицип и

неговото сè пошироко навлегување како модификатор во именската синтагма; тој процес е понапреднат на полската почва и повлекува преоценување на секвенците од типот: глагол-*copula* + *-t- / -n- / -en- партицип од глаголската перифрастична парадигма во конструкција со таканаречениот именски прирок.

Интересна дополнителна разлика меѓу двата разгледувани јазика е втората македонска “балканска” иновација: тенденција кон ширење на транзитивноста и кон регуларизација на каузативната дијатетичка деривација.

Sui generis дијатетичка трансформација е карактеристична и за таканаречените “безлични” искази, т.е. за искази со персонален агенс неосвоен на површината на текстот. За нив ќе стане збор во наредната глава, во врска со категоријата ‘лице’.

Категорија ЛИЦЕ

1.ОПШТИ ЗАБЕЛЕШКИ. Семантичката категорија ‘лице’ има деиктички карактер и носи информација за кореференција (односно: отсуство на кореференција) на учесниците во говорната ситуација и во ситуацијата за која станува збор. Со други зборови: имаме работа со лицето-автор/испраќач на текстот (го викаме “прво лице”, со лицето-адресат/примач на текстот (“второ лице”) и сите можни останати субјекти/објекти чие учество во двете ситуации не е однапред имплицирано.

Основните јазични експоненти на двете лица-носители на говорната ситуација имаат лексички карактер – тоа се таканаречените лични заменки за прво и второ лице. Меѓутоа, во функционалното поле на категоријата ‘лице’ има два сегменти каде што се појавуваат граматичките експоненти на таа категорија. Тоа се (а) ситуациите кога првото или второто лице се наоѓаат во номинативен падежен однос и како такви формално конгруираат со конститутивниот предикатски израз и предизвикуваат појавување на граматички показатели на таа конгруенција – овој механизам го викаме ”граматичка категорија лице”, односно глаголска парадигма по лице, и (б) ситуации кога авторот на текстот директно му се обраќа на адресатот и се служи за таа цел со посебна, таканаречена вокативна форма на соодветната именска синтагма – тогаш зборуваме за форми на граматикализација на семантичката категорија ‘апел’, која овде ја толкуваме како поткатегорија на категоријата ‘лице’. Во натамошниот текст ќе се потсетиме на некои универзални карактеристики на двата гореспомнати типа ситуации.

Конгруенцијата по лице во овде разгледуваните јазици се пројавува во облик на посебни лични наставки задолжително присутни во сите финитни глаголски форми. Се работи за трите горенаброени лица, од кои третото често е определувано како “не лице”, односно како семантички посиромашен член на парадигмата = ‘не активен учесник во говорната ситуација’. Сепак, како што утврдивме погоре, во главата посветена на категоријата ‘падеж’, во номинативен падежен однос најчесто стои вршителот / иницијаторот / предизвикувачот на дејството, така што во поши-

рока смисла на зборот и именската синтагма која конгруира со глагол во трето лице најчесто како референт има лице – човек, или некое друго живо суштество. Глаголските наставки за првото и второто лице најчесто сами носат доволна информација за таа категорија и не бараат присуство на номинативни заменски синтагми, мак. *јас* или *ѿи*, пол. *ја* или *ту*. Нормално ќе кажеме *Имаиш убав фусѿан*, *Пишувам една сѿаѿиѿа за заменки*, и сл. Редуплицираните (удвоени) секвенци (т.е. секвенци со двојни показатели на лице) како *Ти имаиш убав фусѿан*, или *Јас ѿишувам една сѿаѿиѿа за заменки* ќе се појават само во ситуација на контраст и свесно експресивно потсилување со поттекст на пр. ‘ти имаиш убав фустан, а јас не’ или ‘што се однесува до мене, пишувам сега една статија за заменки’, и сл. Со други зборови, таканаречените лични глаголски наставки ни се јавуваат како главни показатели на категоријата лице во номинативен падежен однос и можат да се толкуваат и како постпозитивни заменски клитики.

Личните заменки покажуваат и серија други специфични категоријални особини што треба овде да се спомнат. Имено, на формален план, тие покажуваат суплетивизам на морфолошките падежни форми – номинативот во првото лице има друг корен отколку другите форми, додека во второто лице основата во не-номинативните форми е проширена во однос на номинативната. На функционален план личните заменки се карактеризираат со неутралност во однос на категоријата род, така што единствени граматички средства способни во дел од вербалните парадигми да ја пренесуваат информацијата за родот на референтот се пак личните глаголски наставки. Нетипичен е и односот на личните заменки кон категоријата број – нивните множински форми најчесто изразуваат таканаречена елиптична множина; така на пр. мак. *ние*, пол. *ту* обично значи ‘јас + х’ каде што под симболот ‘х’ се кријат неименувани лица, евентуелно определени од контекстот или од конситуацијата; ретки се ситуациите на “хорска” изведба, кога *ние* може да значи ‘јас + јас + јас...’. Сите тие необични особини им припаѓаат само на заменките за прво и второ лице, што дополнително го истакнува нивниот посебен категоријален статус во однос на таканаречената замена за трето лице, која ни по потекло ни по своите семантички и морфосинтаксички признаци не е лична замена *sensu stricto*.

Предмет на нашиот интерес во оваа глава ќе бидат и таканаречените “безлични” конструкции во двата разгледувани јазика. Тие се прилично издиференцирани. На семантички план најважна е разликата меѓу конструкциите со имплициран и оние со исклучен персонален агенс, на формален план – меѓу конструкциите со блокирана позиција на номинативната синтагма и оние со конвенционално испуштање на таа синтагма.

Категоријата ‘апел’, вториот сегмент на граматичкиот систем поврзан со категоријата ‘лице’, претставува категорија на именската синтагма и располага со двочлена парадигма во која немаркираниот член е рамен на морфолошкиот номинатив, додека маркираниот член го викаме вокатив. Вокативот е – може да се каже – номинална форма на второ лице, т.е. форма со која му се обраќаеме на нашиот соговорник, го привлекуваме неговото внимание кон она што имаме да му го соопштиме, и сл. Примарна карактеристика на вокативните синтагми е нивната специфична интонација, која може, но не мора да биде придружена со соодветна морфолошка форма. Вокативните синтагми, односно таканаречените форми на обраќање, претставуваат во рамките на еден јазичен код специфичен микрокод во функција на социјалната раслоеност на друштвото, историски прифатената конвенција, статусот на соговорниците, итн.

2. ШТО ЗНАЕМЕ ЗА КАТЕГОРИЈАТА ЛИЦЕ ВО ПРАСЛОВЕНСКИОТ ЈАЗИК. Во овој параграф, кој во претходните глави ни служеше за утврдување на појдовната заедничка точка во еволуцијата на дадената категорија во двата разгледувани јазичи, за категоријата лице нема многу да се каже. Според нашите знаења, нејзините тричлена функционираат во прасловенскиот јазик на начин каков што го опишавме погоре. Исто така, веќе постојат безагенските конструкции, имено пасивните **se*-конструкции, за кои стана збор во претходната глава.

Заслужува внимание фактот дека, веројатно, веќе на прасловенската почва се појави хомонимија на второто и третото лице еднина во парадигмите на двете синтетски минати времиња, аористот и имперфектот, или, попрецизно речено: отсуство на сегментална наставка во тие две форми, коишто имаат нулти наставки, т.е. завршуваат на таканаречениот вокал на основата. Во иднина овој факт ќе доведе до зачестена употреба на придружните

лични заменски форми во речениците конституирани од предикатски израз во форма на второто и , пред сè, од третото лице еднина на тие времиња.

Исти тип хомонимија наоѓаме во еднинската парадигма на императивот. Имено, прасловенскиот императив имал синтетски форми за сите три лица еднина, двоина и множина. Се разбира, тие во спомениците се посведочени врз примери од различни глаголи. Единствен глагол кој, како што пишува Л. Мошињски (1984: 269), ги има посведочени сите форми на императивот / оптативот (вклучително со формата на прво лице еднина која може да има единствено оптативна / хортативна интерпретација) е глаголот **byti*, кој гради императив од основата **bqd-*.

Прасловенскиот вокатив е регуларна морфолошка форма на именките, конститутивен член на вокативна именска синтагма. Кај придавките во “кратките” форми (т.е. во формите кои не се проширени со анафорската клитика **jъ*) во вокативните синтагми покрај вокативната можела да се појави и номинативната форма; кај долгите придавски форми вокативот е рамен на номинативот. Како што номинативната синтагма стапува во конгруенциска врска со предикатскиот израз во експресивно / прагматички немаркираните начини (индикатив, кондиционал, и др.), така вокативната синтагма може да оствари конгруенција по лице и апел со предикатскиот израз во императив. Може, но не мора, бидејќи вокативната синтагма е способна да функционира како самостоен исказ со интерпретација ‘обрни внимание на мене’ односно ‘обрни внимание на она што ти го кажувам’, сп. на пр. од една страна *Јане, дојди на вечера!*, а од друга *Јане, вечерајѝа е гоѝова!*, или, најпосле, во истата ситуација, едноставно *Јане!*

3. МАКЕДОНСКИ

За жал не постои историски преглед на употребата на личните форми во старите текстови, а не постои ни корпус кој би дозволил таков преглед да се направи за потребите на овој текст. Блаже Конески во својата *Историја на македонскиот јазик* не ја ни спомнува категоријата ‘лице’. Во оваа ситуација овде ќе се ограничимо на забелешките за семантичката мотивација на употребата на формите за првото и второто лице, за местото на тие форми во актуелниот систем на обраќање, и најпосле – за еволуцијата на граматичките показатели на првото и второто лице.

3.1. ОБЕМ НА ГРАМАТИКАЛИЗИРАНАТА ИНФОРМЦИЈА

Категоријата лице со текот на времето речиси не го менува обемот на граматикализираната информација. Се забележуваат само извесни преместувања на границите на функционалните зони на трите члена на категоријата. Хиерархијата на тие членови лесно се гледа од конгруенцијата на конјунктивните именски синтагми, сп. на пр. *Јас и ѝи дојдовме, Ти и ѝој дојдовѝе*, и сл. Сп. ги и социјативните конјункции кои Л. Минова-Ѓуркова (2003: 223) ги оценува како колоквијални: *Ние со ѝебе дојдовме, Вие со нив дојдовѝе*, и сл.

Вистинските ‘лица’, првото и второто, со текот на времето се здобиле со низа секундарни значенски нијанси. Меѓу поинтересните и пораспространетите треба да се наведат разни конструкции со генерализирано значење ‘ти-човек’, ‘ние-луѓе’, како на пр. *Рабоѝиши, рабоѝиши, а крајоѝи не се љледа* или *Рабоѝиме, рабоѝиме, а крајоѝи не се љледа*, и сл., т.е. генерализирано значење на формата за второ лице еднина или за прво лице множина. Понекогаш со заменска-генерализирана функција може да се појави и именката *човек*: *Човек рабоѝи, а крајоѝи не се љледа*, и сл. Тука спаѓаат и таканаречените “безлични” конструкции со конвенционално испуштена или блокирана позиција на номинативната ИС и со импликуван персонален агенс, сп. *Викааѝ дека...*, *Се зборува дека...*, и сл.

Персоналниот агенс е исклучен во конструкциите што зборуваат за метеоролошки појави, како што се *врне, дува, заладува...* со блокирана номинативна позиција, или пак *ѝадна мрак, осамна ден...* со *quasi-agens* како дел од перифрастичен предикат. Внимание привлекуваат конструкции со персонален пациенс од типот *Не смрачи во ѝланина* т.е. ‘се смрачи кога бевме во планина’, и сл. Номинативната позиција е блокирана и во конструкциите со пациенс во дативен однос како *Ми се слоши, Ми сѝуди, Ми се љади*, и сл. Во сите тие конструкции предикатот изразен со л-формата се појавува во среден род еднина, т.е. во категоријално најсиромашна форма.

Во научната и/или есеистичка проза, а исто така и во новинарскиот стил многу е фреквентен таканаречениот *pluralis*

maiestaticus – тешко е да се каже колку има тука конвенција, а колку бегане од авторизација на пренесуваната информација.

Се создаваат нови конвенции во обраќањето, зависно од ситуацијата и општествениот статус на соговорниците. Така на пр. стариот “рурален” начин на обраќање кон секого со ‘ти’ во урбаниот стил на живеење и општење сè почесто се заменува со “персирање”, т.е. обраќање со ‘вие’. Сè почесто се слуша *Госпојо*, додека *Господине* обично се поврзува со соодветната титула, како *Господине претседателе*, *Господине професоре*, и сл. За Полјак необично е честото јавно обраќање по име (а не презиме) во официјални ситуации како на суд или во лекарска ординација, а од друга страна куртоазно обраќање со употреба на презиме. Полека се губи стариот карактеристичен начин на обраќање со фамилијаризирани називи на сродство адаптирани кон возраста на инаку непознат соговорник: *невесито*, *снајко*, *шешке*, *мајко*, *чичко* – таков тип обраќање сè уште може да се слушне во град на пазар; тука спаѓа и сè уште многу фреквентното *комиш(в)ке...* Современиот македонски систем на обраќање и неговата брза еволуција во последно време, секако заслужува една исцрпна монографија со продлабочена социолингвистичка анализа. Овде за жал не можеме пошироко да се занимаваме со таа проблематика.

Со оглед на прагматичниот, деиктички карактер на категоријата лице, чести се емпатичните експресивни транспозиции, сп. на пр. при обраќање кон дете: *Сега убаво ќе се облечеме...* т.е. ‘...ќе се облечеш’, или: *Некој денеска не е расположен*, т.е. ‘...не си расположен(а)’, и сл.

Мошне интересен е односот: номинатив ~ вокатив, т.е. односот меѓу двата таканаречени независни падежи, првиот неутрален, вториот маркиран по апел. Со текот на времето, пред сè во колоквијалниот стил, морфолошкиот номинатив влегува во позиција на вокатив, што може да има двојна: функционална и формална мотивација. Функционалната мотивација ја гледам во фактот дека номинативот е – може да се каже – речничка форма на именската синтагма, основна форма на номинација; формалната мотивација секогаш е присутна во вокативните синтагми, посебната интонација на апелот која се наложува и на номинативната синтагма ако е таа употребена со функција на апел. Б. Конески пишува: ”Вокативната форма во нашиот јазик сè уште здраво се држи, но од друга страна се гледа дека таа веќе е

опфатена од процесот на постепено исчезнување. Таа се измествува од општата форма специјално интонирана.” (Конески 1982: 240). Во натамошниот текст Конески наведува уште една можна причина за исчезнување на морфолошкиот вокатив: “Споменатото измествување на формите со наставка наоѓа првобитна основа во вокативите како: *џаџко*, *Трајко*, *Никола*, или во ср. р. : *деџе*, *џиле*, а исто и во множина, каде што нема разлика по наставката од општата именска форма.” (*ibid.*).

Многу поинтересна е појавата морфолошкиот вокатив да влезе во позиција на номинатив – такви конструкции се среќаваат во македонската народна епика. Пишува за неа Б. Конески (1971: 47-49) и дава, меѓу другите, примери: *Па џовори Марко Кралевике; Осџанало Продане сираченце; Болен лежиџ Сџанковике Дуко*, и сл. Конески додава дека конструкции од таков тип се среќаваат и во српската и во западнобугарска народна епика и коментира: ”Не е лесно да се замисли онаа ситуација, од која можела првобитно да произлезе една ваква употреба. Во народот кај нас на прашањето *Како џе викааџ?* може да се чуе неретко ваков одговор: *Ме викааџ Сџојно, Велико, Сџојане*, и сл. Сп и во песна: *Сџојане си џо викали...* (Костић, Малешевски народни џесни, Скопје 1950) Случајов заслужува да се спомене и овде, зашто покажува дека вокативот се налага поради тоа што говорителите психолошки се пренесуваат во самата говорна ситуација, сакајќи да ја воспроизведат што поверно.” (*ibid.*)

3.1. ЕВОЛУЦИЈА НА ГРАМАТИЧКИТЕ ПОКАЗАТЕЛИ

Со текот на времето еволуирале главно лексичките показатели во кругот на онаа употреба што ја нарековме овде “обраќање” кон друго лице. Граматичките показатели остануваат, во основа, исти.

Треба да се одбележи повлекувањето на синтетскиот императив на првото и трето лице, за што стана збор веќе во главата посветена на категоријата ‘начин’.

Во спомениците од 13 век се забележува морфолошкиот номинатив место очекиваниот вокатив кај сопствените и месните имиња (Угринова 1988: 39; Макаријоска 1997: 66), што се среќава и во канонските текстови и веројатно е резултат на грчкото влијание.

Извесна варијација постои кај придавските форми употребувани во вокативни синтагми. Имено, можни се тука таканаречените “долги” форми, т.е. форми проширени со анафорското *jъ, кои во други позиции одамна излегле од употреба и се чуваат само во некои строго маркирани петрифицирани контексти како имиња на празници, топоними, прекари и сл. Б. Конески (1982: 303) приведува прекари *Куси!*, *Црни!*, *Мали!*, дава и примери во состав со именки: *мили синко!*, *чесѿиѿи царе!*, но пишува и дека “во други случаи сосем е обична употребата на неопределената форма” (*ibid.*) Постои тенденција да се одбегнуваат вокативни синтагми во кои и именката и придавката, или пошироко: повеќе од една збороформа е морфолошки маркирана по апел, а може и да не биде ни една. Минова-Гуркова (1994: 111) приведува пет можни варијанти: “а. *Почиѿуван ѿосѿодине ѿреѿседаѿеле!*, б. *Почиѿуван ѿосѿодине ѿреѿседаѿеле!*, в. *Почиѿуван ѿосѿодин ѿреѿседаѿеле!*, г. *Почиѿуван ѿосѿодин ѿреѿседаѿел!*, д. *Почиѿуван ѿосѿодин ѿреѿседаѿел*” и коментира: “...најмалку прифатлива е онаа [варијанта] под а., најчесто употребувана – онаа под б., се јавуваат и такви како оние под в. и г. а онаа под д. можеме да ја сметаме како можна во перспектива.” Се чини дека таа прогноза се оствари.

4. ПОЛСКИ

Многу појави карактеристични за развитокот на категоријата ‘лице’ во македонскиот јазик ги среќаваме и на полска почва, така што тука само кратко ќе ги одбележиме. Централен проблем, кој бара поширока обработка, е конгруенцијата по лице меѓу номинативната (и/или вокативната синтагма) и предикатскиот израз во кругот на оние, силно прагматички обоени, конструкции кои овде ги определуваме како форми на обраќање кон соговорникот. Полска специфика претставуваат и неколку серии новоникнати конструкции со импликуван персонален агенс и блокирана позиција на номинативна именска синтагма.

4.1. ОБЕМ НА ГРАМАТИКАЛИЗИРАНАТА ИНФОРМАЦИЈА

Одејќи по ист редослед како во параграфите посветени на македонскиот јазик, прво ќе се задржиме на специфичната конгруенција на конјунктивните именски синтагми. Имено, додека

основните конјункции со проста конкатенација на членови се градат како во македонскиот, сп. *Ty i ja przyszliśmy...*, *Ty i Jurek przyszliście...*, кај социјативните конјункции во полскиот јазик обврзува множина на иницијалната заменска форма, сп. *My z tobą przyszliśmy...*, *Wy z Jurkiem przyszliście...*, и сл.

Генерализираната употреба на второто лице еднина функционира слично како во македонскиот, но денеска звучи малку архаично, добро се држи во зацврстените конструкции, како во поговорките, пословиците, и сл., сп. *Jak sobie pościelesz, tak się wyśpisz*; *Nie czyń drugiemu, co tobie niemiło*, и сл. Постои и генерализирана употреба на првото лице множина, најчесто во текстови со карактер на инструкција или рецепт: *Odmierzamy dwie szklanki chłodnej wody, dodajemy dwie stołowe łyżki cukru...*, и сл. Доста честа е “заменската” генерализирана употреба на именката *człowiek*, на пр. *Człowiek się męczy, a rezultatów nie widać*, и сл.

Со текот на времето никнаа три серии конструкции со блокирана позиција на номинативната синтагма и со импликуван персонален агенс. Тоа се а) претеритални конструкции конституирани од старите кратки форми од среден род на *-n-* / *-t-* партиципот, б) *się-* конструкции и в) конструкции со модални предикативи + инфинитив. Првиот тип се појавува во 15 в. и се до крај на 17 в. бара присуство на *copula*, сп. на пр. *...powinności chrześcijańskie wykonywać było pozwolono...*, *To tedy niech będzie powiedziano, iż wielmożność jest cnota...* (цитирам според Pisarkowa 1984). Подоцна глаголот-*copula* отпадна и денеска имаме редовно деривирани исклучително претеритални *-no*, *-to* – форми со активна интерпретација, сп. *Czytano wtedy wiele książek, Przywieziono go do Warszawy*, и сл. Вториот тип конструкции со номинативна позиција блокирана со заменката *się* и со импликуван персонален агенс се појавуваат во 18 в. и имаат полна темпорална парадигма, сп. *Świeży ser kupuje się najczęściej na rynku, “u baby”...*, *Do Zakopanego przyjeżdżało się zwykle wieczorem...* Конструкциите од овој тип никнаа во резултат на реинтерпретација на старите пасивни *się*-конструкции, кои денеска се наоѓаат на маргината на системот (сп. погоре, во главата посветена на категоријата ‘дијатеза’. Имаме, исто така, и иновација во облик на конструкции со модални предикативи + инфинитив, од типот *Papierosy można dostać w kiosku, Po cukier trzeba pójść do sklepu*, и сл. Тие се појавуваат во 17 в. и претставуваат лексички строго ограничена серија. Најпосле, го имаме и моделот

со генерализирано *proszę* + *infinitiv* во функција на наредба / забрана, како на пр. *Proszę opuścić autobus!* (возачот кон патниците), *Proszę siadać!* (домаќинот кон гостите).

Треба да се спомнат и неперсоналните конструкции со блокирана номинативна позиција. Тука, паралелите со македонските состојби се значително поголеми. Метеоролошките појави се изразуваат со искази како *Pada, Wieje*, и сл. Сп. и во *praeteritum* со именуван објект на дејство: *Dom zawiało śniegiem, Piwnicę zalało*, и сл. Имаме и пациентивни конструкции за изразување на психофизиолошки состојби, како *Zimno mi, Nudno mi, Pić mi się chce*, и сл.

Pluralis maiestaticus е присутен во научната и “новинарската” проза, но со текот на времето се повлекува пред почестата употреба на авторското прво лице еднина.

Вистински проблем, како што спомнав, претставува варијантната конгруенција на второ и/или трето лице еднина на ниво на реченицата при обраќањето кон соговорник / адресат и – што овде најмногу не интересира – прагматичките поттексти на таа варијативност. Варијацијата се однесува како на односот: номинатив ~ вокатив во позиција на субјектот, така и на односот: второ ~ трето лице во предикатскиот финитен израз.

Од најстарите споменици по 19 век среќаваме искази како *Bóg nas tego zachowaj!* (14 в.), *Wzdychaj Rzeczpospolita Litewska!* (17 в.), *Śmiej się sąsiad z tego!* (19 в.) конституирани со императивни форми, или дури со футур, како *pani pójdziesz do niej* (19 в.), и сл. (примери приведувам според Pisarkowa 1984: 17). Во постаро време можеме тука да согледаме еха на старата хомонимија на императивните форми на второто и третото лице еднина, сп. до ден денешен во молитвата *Pater noster* петрифицираните форми *Bądź wola twoja...*, *Przyjdź królestwo twoje...*, сп. го исто така идиоматизираното *Broń Boże!* покрај поновото, исто идиоматично *Niech Pan Bóg broni!*, и сл.

Во полскиот систем на обраќање посебна улога игра секундарната “заменка” *pan, pani, państwo*. Тоа е основна форма на обраќање кон непознати возрасни лица во полската урбана образована средина. До самиот почеток на 20 в. овие вторични заменки конгруирале со второто лице еднина и множина: *Byłeś Pan tam?, Czy słyszałaś Pani...?, Wyobraźcie sobie Państwo...* Денеска обврзува конгруенција со трето лице (*Był Pan tam?, Czy słyszała Pani...*, *Niech Państwo sobie wyobraż...*), а второто лице – релативно

почесто во множина – се смета за супстандард. Во ситуации на апел кон непознато лице имаме “вокативи” со прво лице еднина *proszę* во конвенционално-куртоазна функција: *Proszę pani!*, *Proszę pana!* Од друга страна, уште длабоко во 20 в. обраќање по име со конгруенција на трето лице било сигнал на понизок општествен ранг на соговорникот, сп. на пр. *Niech Jan się pospieszy!*, *Niech Marysia przyniesie...* во обраќање кон слуга, портир, слугинка, чистачка...

Врз горескицираната еволуција на конгруенцијата по лице се наложува и – паралелен со македонскиот – процес на повлекување на морфолошкиот вокатив во полза на номинативот со вокативна интонација. Најпосле, и во Полска постојат регионални случаи не внесување на морфолошкиот вокатив во позиција на номинатив. Се работи за западнополски колоквијални конструкции со хипокористици како *Jasiu przyszedł...*, *Stasiu powiedział...* место очекуваното *Jaś / Jasio, Staś / Stasio...*

Емпатичните транспозиции на прво и/или трето место второто лице се присутни како и во македонскиот најчесто во обраќање кон дете.

4.2. ЕВОЛУЦИЈА НА ГРАМАТИЧКИТЕ ПОКАЗАТЕЛИ

Зборувајќи за категоријата ‘лице’, посебно тешко е да се издвои формалната од семантичката еволуција. Основната категоријална парадигма останува неизменета, како и хиерархијата на нејзините три члена, но се појавуваат многу формално маркирани секундарни значенски нијанси, што е резултат на прагматичкиот, деиктички карактер на категоријата.

Има три функционални зони во кои забележуваме иновирање на граматичките показатели, а сите тие иновации веќе ги спомнавме зборувајќи за обемот на граматикализираната информација. Тоа се: релациите меѓу морфолошкиот номинатив и вокатив, конгруенцијата по лице меѓу номинативната / вокативната именска синтагма и предикатскиот израз и новите конструкции во служба на неопределен персонален агенс. За сите нив веќе стана збор во т. 4.1. *Notabene* дел од нивните граматички показатели трпат лексички и/или категоријално-граматички ограничувања, што го става под прашалник нивниот чисто граматички карактер.

5. ЗАКЛУЧОЦИ

Нашиот краток преглед потврди дека категоријата ‘лице’ се темели врз две опозиции: / +/- човек / и / +/- учесник во чинот на јазичната комуникација /, и еден контраст: /+ испраќач на информација/ ~ /+ адресат на информација/, со ротација на соодветните улоги. Централно место зазема втората опозиција, но првата претставува неодминлив сигнал дека се работи за односи во општествени рамки. Се разбира дека системот на таквите односи, универзален во смисла на постоењето на “три лица”, едното од нив негативно маркирано, во натамошниот развиток зависи од развитокот на општеството и од конвенциите коишто тоа општество ги создава.

Македонскиот и полскиот јазик ги поврзуваат наследените парадигми по лице и по апел, но еволуцијата на односите меѓу членовите на тие парадигми во голема мера зависи од вонјазичните фактори и треба да претставува предмет на социолингвистички истражувања. Извесни паралели, покрај фактот на заедничкото наследство, потекнуваат од самиот факт дека членовите на двете поткатегории (‘лице’ *sensu stricto* и ‘апел’) се малубројни и однапред определени со самиот чин на јазичната комуникација. Не изненадува дека на полска страна, со оглед на поголемата историска раслоеност на општеството и подолгата традиција на писмениот јазик, имаме побогат репертоар на варијанти посебно во системот на обраќање и во инвентарот на разни секундарни конструкции кои импликуваат персонален агенс, но не го имедуваат на површината на текстот.

На крајот би сакала да ги подвлечам тесните врски на категоријата ‘лице’ со категориите ‘род’ и ‘определеност’, за кои ќе стане збор во наредните глави. Тоа што ги поврзува меѓусебно, а се надоврзува и на механизмите на граматикализација во рамките на веќе разгледаните категории ‘падеж’ и ‘дијатеза’, е антропоцентричниот карактер на природниот јазик како таков.

Категорија РОД

1. ОПШТИ ЗАБЕЛЕШКИ. Може да се каже дека ‘род’ како семантичка категорија значи класификација на “делови на светот” според нивни особини кои во дадената култура се ценат како релевантни. Граматикализација на таа категорија значи на номинациите на соодветните класи објекти (т.е. на именските синтагми кои ги именуваат) да им се доделат регуларни формални маркери како сигнали кон која класа спаѓа именуваниот објект / множество објекти.

Во индоевропските јазици во процесот на спомнатата класификација на прв план се сместува опозицијата: *живо* ~ *неживо*, а во натамошни чекори: *машко* ~ *женско* и *човек* ~ *нечовек*. Ј. Курилович (Kuryłowicz 1964: 207) пишува: “From the point of view of historical grammar the fact must be duly stressed that the I.E. opposition *masculine* : *feminine* is younger than the contrast between the neuter and the animate gender.” Формално маркираниот род најрано се појавува кај заменките, дури подоцна кај придавките (Moszyński 1984: 212-213).

Во документираната историја на словенските јазици речиси нема корелација меѓу семантиката и граматичката категорија ‘род’. Граматичката категорија ‘род’ најчесто има само интра-текстуална вредност во служба на синтаксичка конгруенција меѓу конститутивниот член на именската синтагма и неговите модификатори и/или – поретко, со оглед на ограничениот број вербални парадигми со конституенти маркирани по род – меѓу номинативната ИС и предикатскиот израз. Семантичката категорија ‘род’ (во смисла каква што ѝ дадовме погоре) само маргинално во кратки серии морфолошки и/или синтаксички конструкции се здобива со формални маркери, најчесто во форма на специјализирани зборообразувачки афикси и/или (во балканските словенски јазици) – заменски клитики (вклучително со членот), најчесто во служба на опозицијата: *машко* ~ *женско*. Сепак, семантичките особини / +/- живо / и / +/- човек / со текот на времето стекнуваат граматички показатели во рамките на словенската деклинација во облик на посебни парадигми (посебни падежни морфолошки форми) маркирани како одушевени (т.е. /+ живо/) или машко-лични (вирилни, т.е. /+ живо, + човек, +

машко/). Во овој текст ќе се потрудам пред сè да опишам во кои услови и како особините /+ живо/ и /+ човек/ се граматички кодирани во македонскиот и во полскиот текст, а само на втор план ќе се задржам и врз еволуцијата и меѓусебното преклопување на “класичните” парадигми на машки, женски и среден род. Зборувајќи за родот како парадигматска категорија на придавките (вклучително со партиципите, заменските и бројните придавки), т.е. карактеристична за развиената именска синтагма, ќе се служам со определбата “конгруенциски род”.

2. ШТО ЗНАЕМЕ ЗА КАТЕГОРИЈАТА РОД ВО ПРАСЛОВЕНСКИОТ ЈАЗИК. Како што констатира Л. Мошињски, еволуцијата на граматичката категорија ‘род’ на прасловенска почва претставува директна континуација на праиндоевропската еволуција. “Głównym motorem przemian była dążność do zbudowania morfologicznego wykładnika kategorii rodzaju gramatycznego. Polegało to przede wszystkim na wiązaniu rodzaju gramatycznego z typem morfemu tematycznego” (1984 : 213). Натаму авторот поминува на формирањето на одделни деклинациски типови со оглед на нивниот “конгруенциски род”. Евентуална барем парцијална корелација меѓу семантичкиот и конгруенцискиот род не се ни спомнува.

Меѓутоа, веќе на прасловенска почва во морфолошката падежна парадигма на личните заменки во акузативен однос старите акцентогени акузативни форми алтернираат со генитивните форми. Тешко е да се утврди дали сличниот процес (алтернација **kъjъ* // *kojego*) кај прашалната заменка има прасловенски корени. Сепак нема сомнение дека новоникнатиот синкретизам G=A претставува показател на категоријата ‘персоналност’, односно /+ човек/. Пралелен процес, оценет како прасловенски (Moszyński *op.cit.* 221), се случува во именската парадигма: именките кои означуваат / + живо, + машко / во акузативен однос се појавуваат со генитивна наставка. Натамошниот развиток на категориите ‘одушевеност’, ‘персоналност’, односно ‘вирилност’ му припаѓа веќе на развитокот на одделните словенски јазици.

Гореспоменатиот (во цитатот од Мошињски) процес на формализација на конгруенцискиот род има и резултати интересни од гледна точка на формалното кодирање на семантичкиот (биолошкиот) род. Така на пр., во деклинациските типови од среден род речиси нема именки со признакот /+ човек/, а ретки се и

оние со признакот /+ живо/, со еден карактеристичен исклучок на млади живи суштества чиј биолошки род уште е ирелевантен и чии називи, пак формално маркирани, обично припаѓаат кон таканаречената *-et*-парадигма, сп. *děte, tele, prase*, и сл. Од друга страна, од таканаречената *-i*-деклинација се повлекуваат именките со конгруенциски среден род.

Во најфреквентната и најекспанзивна *o*-деклинација наоѓаме именки од машки и среден конгруенциски род, а разликата меѓу нив се кодира само во акузативот и во опозицијата на двата синкретизма: A=N и A=G. Главнината “женски” именки припаѓа кон *a*-деклинацијата. Значи, најчестата хиерархија на морфолошка маркираност во рамките на конгруенцискиот “синтаксички” род е: (1) женски ~ машки / среден, па: (2) машки ~ среден.

Ред е и да спомнеме дека во прасловенскиот деривациски систем постојат зборообразувачки суфикси кои импликуваат определен биолошки род, сп. на пр. *-yŋi* (**rabъ ~ *rabyŋi*), **-ъka* (**kotъ ~ *kotъka*) (примери според Мошињски, *op.cit.* 209).

3. МАКЕДОНСКИ

Отсуството на корелацијата меѓу семантичкиот (биолошки) и конгруенцискиот (формален, синтаксичен) род ја прави нецелесообразна применетата во претходните глави поделба на нашиот преглед на параграфи посветени соодветно на 1. обемот на граматикализираната информација, и 2. еволуцијата на граматичките показатели. Место неа овде ќе воведеме поделба на 1. граматичките механизми на кодирање на биолошкиот род, и 2. еволуцијата на показателите на конгруенцискиот род.

3.1. ГРАМАТИЧКИ МЕХАНИЗМИ НА КОДИРАЊЕ НА БИОЛОШКИОТ РОД

Како што сугерира насловот, во овој параграф ќе се потрудам да ги претставам посредните (пофреквентни) и непосредните механизми на кодирање на особините /+ живо/, /+ човек/, /+ машко/ и /+ женско/ во македонскиот јазик. Веќе од горереченото произлегува дека се работи само за издвоени сегменти на граматичкиот систем и при тоа почесто за тенденции отколку за цврсти правила; сепак мошне е интересно да се следи како наброените семантички признаци “се борат” за придобивање формални маркери.

Веќе не еднаш во оваа книшка, објаснувајќи ги спецификите на македонскиот категоријален развoтoк, прибегнувавме кон суштествениот фактор каков што во овој развoтoк претставува мултилингвалната балканска средина. Овде, пак, треба да се потсетиме на содејствувањето на тој моќен фактор со наследените словенски состојби. Имено, сакам да ја претставам хипотезата за која се застапував во повеќето мои поранешни трудови, а која гласи дека (а) начелната тенденција која ја мотивира граматичката реструктуризација на балканските словенски јазици е желбата да се биде разбран од соговорникот што не го владее добро јазикот на кој му се обраќаш, и дека (б) најважното во процесот на меѓусебното разбирање е да ни биде јасно за што и за кого (т.е. за кои настани и за кои учесници на тие настани) станува збор. Оттука е стремежот да се воведат транспарентни формални сигнали (показатели) токму на таа информација која овозможува идентификација на настаните и нивните учесници. Таквата информација, разбирливо, ја граматикализираат деиктичките прагматички категории ‘време’ (идентификација на настаните) и ‘определеност’, ‘лице’ (идентификација на учесниците). Меѓутоа, многу суштествено е кои се тие учесници кои најчесто ги иницираат и ги контролираат настаните – тоа се, пак разбирливо, луѓето и/или други живи суштества. И така доаѓаме до проблемот на кодирањето (маркирањето) на признаците-носители на информација за семантичкиот (биолошки) род.

Зборувајќи погоре за начините на изразување на падежните односи во македонскиот јазик, обрнавме внимание на формалните механизми како: удвојувањето на објектот, дистрибуцијата на членот и други показатели на определеноста и, пред сè, примарната семантичка маркираност на номинативот и на дативот како падежи кои упатуваат на луѓе-учесници на настанот, луѓе-референти на номинативните и дативните именски синтагми. Истите тие падежи обично имаат признак /+ определено/, или барем /+ индивидуализирано/ (за интерпретација на тие признаци сп. подолу, во главата посветена на категоријата ‘определеност’). Со други зборови: актуелниот македонски номинален систем располага со низа механизми кои овозможуваат идентификација на ентитети најсуштествени во процесот на разбирањето на текстот, а тие ентитети најчесто се луѓе. Според стандардната норма заменските реплики ги придружуваат оние акузативни и

датовни синтагми чии референти се / + идентификувани /, а тие статистички најчесто се луѓе. Да додадеме дека анализата на механизмите на таканареченото удвојување на објектот во многу македонски говори води кон заклучок дека тоа служи за маркирање на семантичниот признак /+ човек/. Иста интерпретација добива и тенденцијата присутна во дел од јужните македонски говори, тенденцијата кон синкретизам A=D кај /+ определените/ “удвоени” синтагми, т.е. за ширењето на конструкцијата: *џо видов на човекоӣ како му дадов на човекоӣ*.

Треба тука да се спомнат и некои показатели со пограничена функционална зона. Мислам тука на пр. на множинската наставка *-овци* која носи информација /+ човек/. Се работи за таканаречената елиптична множина (сп. подолу, во главата посветена на категоријата ‘број’), т.е. група луѓе поврзана со еден централен лик; називот на тој лик е деривациска база на множинската форма, сп. кај називите на сродство *џајко ~ џајковци*, т.е. ‘родители’, *дедо ~ дедовци* т.е. ‘дедо и баба’ или воопштено ‘претци’, и сл., сп. и кај сопствените имиња *Власто ~ Властовци* т.е. ‘Власто со семејството’, *Корубин ~ Корубиновци* т.е. ‘Корубин и семејството’, *Чашуле ~ Чашулевци*, и сл. Впрочем, истите тие форми во соодветен контекст можат да функционираат и како “обична” множина, т.е. соодветно на пр. *џруја џајковци* на родителска средба, група членови на соодветното семејство, и сл.

Во една кратка серија како показатели на признакот /+ човек/ можат да се толкуваат и дативните заменски клитики во постпозиција со називи на сродство, т.е. “посесивни” конструкции како *мајка ми, сесџра ми, син ми*, и сл. Тие истовремено служат и како показатели на категоријата ‘определеност’.

На повисок степен на апстракција би требало и да се спомене специфичниот граматички показател каков што претставува богатството на зачуваните зависни флективни форми. Во македонскиот номинален систем, при цела ограниченост на флексијата, постои цврста корелација меѓу таканаречената “хиерархија на одушевеност” (hierarchy of animacy – сп. Silverstein 1976) и бројот на зависните морфолошки падежни форми: најбројни се тие кај личните заменки, се среќаваат кај демонстративите, кај машки (а во дијалектите и кај женски) сопствени имиња, кај машки имиња на сродство и кај машки професионални називи...

Како што го конципиравме овој текст, тука се ограничуваме на граматичките, во смисла флексивните, а не и на зборообразувачките категории, така што нема да се занимаваме со суфиксите кои, иако ретко, почесто како статистичка тенденција отколку како правило, сепак носат извесна информација за / + човек, + машко /, односно / + човек, + женско /.

3.2. ГРАМАТИЧКИ МЕХАНИЗМИ ЗА КОДИРАЊЕ КОНГРУЕНЦИСКИ РОД

Конгруенцискиот род е категорија на именската синтагма. Родот на синтагмата зависи од инхерентниот (селективен) род на именката којашто ја конституира. Придавските модификатори во синтагмата го преземаат родот на конститутивната именка (сп. соодветно: *добар човек / ручек...*, *добра жена / кола...*, *добро дејие / решение...*).

Именските синтагми се маркирани по род само во еднина, така што може да се каже дека конгруенцискиот род е поткатегорија на категоријата ‘број’.

Придавките (со исклучок на мал број позајмени неменливи придавски лексеми) морфолошки се маркирани по (машки / женски / среден) род, т.е. родот за нив е парадигматска категорија.

Морфолошките показатели на конгруенцискиот род кај именките се недоследни и неретко двозначни. Со губењето на падежната морфолошка парадигма нив можеме да ги бараме само во старите номинативни, едински и/или множински форми или – резидуално – во *casus generalis* кај извесни категории именки од машки род (сп. погоре во главата посветена на категоријата ‘падеж’) кои *ex definitione* му припаѓаат на машкиот биолошки род, така што морфолошката информација за родот за нив е ирелевантна. Можеме да зборуваме само за одредени статистички тенденции. Така, единската наставка *-a* обично сигнализира женски род, единската наставка *-e* или *-o* обично сигнализира среден род, а нултата наставка – машки род. Интересно е дека отстапувањата од тие “правила” најчесто се однесуваат на именки со инхерентен биолошки машки род како *војвода, судија, џаџиќо, чичко*, и сл.

Има и именки чиј конгруенциски род е двозначен и дури денеска се стабилизира нормата, такви се на пр. именките *вар, жал, џесок, вечер* и низа други. Се чини дека најчесто таква судби-

на имаат именките од женски род од старата *i*-деклинација кои биле апсорбирани од страна на машката *o*-деклинација.

Исто и во множинските форми на именките – кои на синтаксички план се неутрални во однос на категоријата ‘род’ – наоѓаме извесни показатели кои носат информација за инхерентниот граматички род на именката, така на пр. множинските форми со завршокот *-ци* (*ѝророк : ѝророци, ѝојадок : ѝојадоци...*) носат информација за машки конгруенциски род, додека множинските форми со завршокот *-ки* (*колешка : колешки, ѝеѝрайќа : ѝеѝрайќи...*) носат информација за женски конгруенциски род. Или пак множинската наставка *-а / -иња* носи информација за среден конгруенциски род.

По граматикализацијата на категоријата ‘определеност’ во македонската именска синтагма се појавил нов слој категоријални конгруенциски маркери – постпозитивните членски форми. Подробно за инвентарот и дистрибуцијата на тие форми сп. подолу, во главата посветена на категоријата ‘определеност’. Со оглед на фактот (а) дека определеноста – како впрочем и родот – е категорија карактеристична за именската синтагма сфатена како целина, а членските форми се калемат *ex definitione* врз првиот придавски и/или именски член на синтагмата, и (б) дека инвентарот на членските форми е помал од инвентарот на придавските и/или именските наставки, со појавувањето на членот малку се зацврсти корелацијата меѓу морфолошките категоријални маркери и синтаксичкиот конгруенциски тип на синтагмата, се разбира – само на /+ определената/ синтагма. Тука придонесоа и маркираните по род заменски реплики во дативниот и во акузативниот падежен однос (сп. на пр. *војводаѝа* како *женаѝа*, но *добриоѝ војвода, ѝо видов војводаѝа* наспрема *добраѝа жена, ја видов женаѝа*, и сл.) Инвентарот на клитиките: *му, ѝо* за машки и среден род, *ѝ, ја* за женски род е причина дека најчесто еднозначно се сигнализира женскиот конгруенциски род. Интересно е дека дури во дистрибуцијата на показателите на конгруенцискиот род, една чисто формална категорија, извесна улога одиграла опозицијата / +/- определено /, т.е. функционално, прагматички оптоварен признак.

Завршувајќи ги овие размислувања за показателите на конгруенцискиот род, мора да констатираме дека се работи за една синтаксичка категорија (категорија во служба на синтак-

сичната организација на текстот) која обично, но не и регуларно располага со морфолошки корелати.

Привлекува внимание експанзијата на средниот род во рамките на зборообразувачката категорија: деминутиви / хипокористици. Имено, независно од граматичкиот род на именката-база постои многу јака тенденција деминутивот да биде од среден род, што значи отстапување од првобитната словенска деривациска линија, а истовремено засилување на корелацијата ‘мало, младо’ ~ среден род. Следствено, од една страна, деминутивот денеска не го претскажува граматичкиот род на својата деривациска база, додека од друга страна постои голема веројатност во текот на дискурсот деминутивот да биде генериран како именка од среден род.

4. ПОЛСКИ

Иако на полска почва – за разлика од македонската – корелацијата меѓу биолошкиот и конгруенцискиот род со текот на времето се зацврстила, сепак ограничениот опсег на таа корелација и – пред сè – желбата да се олесни споредбата на состојбите во двата јазика одлучи параграфот посветен на полскиот јазик да го организирам на ист начин како и оној посветен на македонскиот.

4.1. ГРАМАТИЧКИ МЕХАНИЗМИ НА КОДИРАЊЕ НА БИОЛОШКИОТ РОД

Клучна улога како показатели на релевантните семантички признаци (потсетувам: се работи за опозициите / +/- живо/, / +/- човек/ и за контрастот /+ машко ~ + женско/) одиграле веќе спомнатите (сп. погоре, т. 2.) синкретизми: A=N и A=G.

Чекор по чекор се формира нов систем на морфолошки падежни парадигми кај именките од машки конгруенциски род. Во рамките на старата единска o-парадигма се зацврстува поделбата на стариот тип A=N со приznakот /- живо/ и новиот A=G со приznakот /+ живо/ – нукулците на таа поделба ги гледаме веќе на прасловенска почва. Во множина се формира нова поделба според приznakот / +/- човек /, со двоен тип показатели: и (а) посебна маркирана серија номинативни наставки и (б) A=G-синкретизам. Разбирливо, и двете дихотомии се однесуваат не само на именките, туку на цели именски синтагми конституирани од соодвет-

ните именки, а втората, множинската, има проекција и врз претериталните форми на глаголот, така што добиваме еден сосем нов аранжман од типот:

ЕДНИНА:	МНОЖИНА:
N <i>Ten stół był wysoki</i>	<i>Te stoły były wysokie</i>
<i>Ten pies był wysoki</i>	<i>Te psy były wysokie</i>
<i>Ten uczeń był wysoki</i>	<i>Ci uczniowie byli wysocy</i>
A <i>Widzę ten stół</i>	<i>Widzę te stoły</i>
<i>Widzę tego psa</i>	<i>Widzę te psy</i>
<i>Widzę tego człowieka</i>	<i>Widzę tych ludzi</i>

Покрај наставката *-owie*, исто и множинската наставка *-i/-y* е маркирана како */+ човек/*, сп. *panowie, posłowie, wojewodowie..., chłopci, biskupi, prorocy...*, додека наставката *-e* нема таква карактеристика, сп. на пр. *ludzie, nauczyciele...* наспрема *trzmielce, fotele...*, и сл. Множинската деклинација од типот *A=G* ги опфати сите именки со признакот */+ човек/* и со машки конгруенциски род, дури и оние кои, како на пр. *wojewoda*, во еднина се деклинираат според женската *a*-деклинација. Претставената распределба на наставките доведе и до натамошни семантички мотивирани процеси, имено, наставката *-y/-i* карактеристична за множинскиот номинатив на именките со машки конгруенциски род и со признакот */- човек/* применета на именки со признакот */+ човек/* им дава на соодветните морфолошки форми експресивна нијанса, најчесто нијанса на потценување и пејоративност, сп. на пр. *chłopy, adwokaty* наспрема немаркирано *chłopi, adwokaci...* Можна е и двојната интерпретација на некои именки во термини: човек ~ нечовек, сп. на пр. *diabły / diabli, anioły / anieli...*

Во деклинацискиот тип определен овде како машко-животен (*A=G* во еднина) спаѓаат и некои именки без признакот */+ живо/*, на пр. називи на танците, називи на печурките, сп. *tańcza walca / mazurka..., znalazłam prawdziwka / kozaka...* Овој тип конструкции не треба да се мешат со оние како *pożycz mi ołówek / roweru...*, каде што морфолошкиот генитив стои во акузативен падежен однос со партитивна функција.

Не е, изгледа, случајно дека горе претставените процеси ги засегнале токму именките од машки конгруенциски род чие лексикално значење ги опфаќа признаците */+ живо/*, */+ човек/*, */+ машко/*. Тие имаат предност пред другите именки и во Силверштајновата “hierarchy of animacy” (Silverstein 1976), тие – според истата логика –

зборувајќи за македонските состојби ги истакнавме како именки со зачувани остатоци на морфолошката падежна промена.

Треба уште да се задржиме околу интерпретацијата на вирилната (машко-лична) множинска деклинација на полските именки. Имено, како и во другите словенски јазици вклучително со македонскиот, множинските форми како *nauczyciele, posłowie, robotnicy, uczniowie*, и сл. – ако нема експлицитни сигнали кои сугерираат друга интерпретација – се однесуваат на мешани машко-женски множества со признакот /+ човек/, точно таква интерпретација има и полската форма на обраќање *państwo*. *Mutatis mutandis* слична интерпретација имаат и формално машко-личните семејни множински форми како *Kowalscy, Nowakowie*, и сл.

Машко-личниот род (т.е. /+ живо, +човек, + машко/) постои исто така во системот на главните броеви. Имено, со текот на времето никна посебна серија *dwaj, trzech, czterej (chłopcy, mężczyźni...)*, а од '5' нагоре со наставката *-u* : *pięciu, sześciu, siedmiu...* и со именка во генитивна форма: *pięciu chłopców, mężczyzn...* итн. Синтагмите од последниот тип бараат еднинска конгруенција и претеритални форми од среден род во предикатскиот израз: *Pięciu chłopców przychodzi / przyszło...*, додека кај првиот тип имаме двојна можност: *trzej chłopcy przychodzą / przyszli* или *trzech chłopców przychodzi / przyszło*. Привлекува внимание синкретизмот $A=G=N$ во оваа последна варијанта.

4.2. ГРАМАТИЧКИ МЕХАНИЗМИ ЗА КОДИРАЊЕ НА КОНГРУЕНЦИСКИОТ РОД

Еволуцијата на именскиот деклинациски систем на полска почва продолжува во ист правец како во прасловенската јазична заедница – кон истакнување на синтаксичната конгруенција по род како главен критериум во класификацијата на деклинациските типови. Морфолошките падежни парадигми се делат на машка, женска и деклинација на именки од среден конгруенциски род.

Тука нема да се занимаваме со етапите на сукцесивно претопување на маргиналните прасловенски деклинациски типови во двете најјаки шеми, соодветно во *o-*, и во *a-*деклинација, што значи две хиерархизирани дихотомии: (1) $m/n \sim f$ и (2) $m \sim n$. Слично како во современиот македонски, главнината именки со машки конгруенциски род имаат во номинатив еднина нулта наставка, главнина именки со женски конгруенциски род имаат наставка *-a*, а оние од

среден род – наставките *-o*, *-e*, *-e*. Сепак, постојат бројни отстапувања во сите овие класи; со други зборови: корелацијата меѓу деклинацискиот тип на именката и нејзиниот конгруенциски род постои само како тенденција. Таа тенденција, пак слично како во македонскиот, ја засилува однесувањето на придавските модификатори во именските синтагми – кај нив корелацијата е строго граматикализирана.

5. ЗАКЛУЧОЦИ

Скромните заклучоци од овој краток преглед се сведуваат на констатацијата за разидување на семантичкиот (биолошки) род на една страна и формалниот (конгруенциски) на друга страна, при што само вториот претставува граматичка категорија, граматикализирана на синтаксичко ниво.

И покрај големите разлики во граматичката организација на номиналниот систем во двата јазика, во однос на категоријата ‘род’ тие се многу слични.

За нас овде најголем интерес претставува фактот дека семантичкиот род, односно трите признаци */+ живо/*, */+ човек/* и */+ машко/* (со варијанта */+ машко ~ + женско/*), чија примарна граматикализација во далечното минато ја прифаќаме како хипотеза, на сите етапи на јазичната еволуција се стремат да добијат формални граматички показатели.

Категорија БРОЈ

1. ОПШТИ ЗАБЕЛЕШКИ. Граматичката категорија ‘број’ граматикализира еден сегмент од функционалното поле на една поширока семантичка категорија којашто би можеле да ја определиме како ‘количествена евалуација на материјалните објекти и на настаните’. Граматичката категорија ‘број’ е примарно категорија на именската синтагма; секундарно, количествената карактеристика на номинативната именска синтагма импликува конгруенција по број од страна на предикатскиот израз.

Основната во количествената евалуација на нештата е опозицијата: **еден ентитет** ~ **множество ентитети** и токму таа опозиција е најстрого граматикализирана. Од своја страна, множеството може да биде **избројливо** или неизбројливо, а избројливото множество може да биде маркирано како **избројано**, т.е. со точно определен број на ентитети, или пак може да биде маркирано како **колективно**, т.е. со тежиште врз она што ги поврзува собраните во него ентитети.

Како што количеството е неодминлив атрибут на секој ентитет измерлив во просторот и/или во времето, така граматичката категорија ‘број’ е неодминлива карактеристика на секоја именска синтагма. Обично за граматичката категорија ‘број’ се зборува на морфолошки, флексивен план како за граматикализирана опозиција: еднина ~ множина. Сепак, постои и еден поширок аспект на граматикализација на количествената информација којшто мораме овде да го споменеме. Имено, количествените определби (т.е. лексичките показатели на семантичката категорија ‘количество’) имаат свое стриктно определено место во линеарниот поредок на именската синтагма: тие се сместуваат меѓу показателите на категоријата определеност кои ја отвораат синтагмата и останатите модификатори, со други зборови: меѓу референцијалните квантификатори и таканаречената јадрена именска синтагма, според шемата мак. *ӣше ӣеӣ избрани кнӣги, бројнӣе дол̄гоӣрајни ӣрошеӣки*, пол. *tych pięć wybranych książek*, (te) *liczne długotrwałe spaceru*, и сл. Згора на тоа, при отсуство на специјализирани показатели на неидентификуван, но индивидуализиран референт на синтагмата (сп. го толкувањето на тие

определби во наредната глава посветена на категоријата ‘определеност’) токму количествените определби секундарно ја вршат и таа функција. Ова е речиси универзално правило во индоевропските јазици, извесни преместувања можни се само во определени контексти меѓу количествените и посесивните определби, со оглед на фактот дека последните исто така се способни за референцијална функција.

Значи: за граматичката категорија ‘број’ можеме да зборуваме на морфолошки план во однос на опозицијата: еднина ~ множина, а ев. и со други граматикализирани дистинкции, како на пр. старословенската двоина, на морфо-синтаксички план во однос на конгруенцијата по број меѓу аргументскиот израз оформен како номинативна синтагма од една страна и предикатскиот израз од друга страна, и најпосле на чисто синтаксички план во однос на линеарната позиција на количествените определби во именската синтагма.

2. ШТО ЗНАЕМЕ ЗА КАТЕГОРИЈАТА БРОЈ ВО ПРАСЛОВЕНСКИОТ ЈАЗИК. Како што ни сведочат најстарите староцрковнословенски споменици, на прасловенската почва граматикализирани биле дистинкциите ‘еден ентитет’ ~ ‘два ентитета’ ~ ‘повеќе од два ентитета’, т.е. постоеле граматички показатели за еднина, двоина и множина. Соодветните карактеристики биле својствени на именските синтагми, и на глаголските лични форми, а се рефлектирале во морфолошките наставки (а) на именките – конститутивни членови на именските синтагми, (б) на придавките како делови од именскиот прирок и/или модификатори во именските синтагми кои задолжително останувале во конгруенција по број со соодветната именка, и (в) на глаголските конститутивни членови на предикатскиот израз кои задолжително останувале во конгруенција по број со именската синтагма во номинативен падежен однос. Значи: централна класа лексеми кои го определувале правецот и типот на конгруенцијата по број биле именките.

Извесен број именки биле дефективни по број, т.е. поседувале само еднински или само множински форми. Дефективноста обично била семантички мотивирана (т.е. мотивирана од лексичкото значење на именката). *Pluralia tantum* биле ретки. Мошињски (1984: 217) ги приведува како примери *usta, vrata*,

oprěsnъci... – ова последното е назив на еврејски празник. Побројни биле *singularia tantum* – кон таа група припаѓале многу девербални и деадјективни номинализации. За евентуални *dualia tantum* немаме сигурни примери (сп. Moszyński, *op.cit.* 218).

Посебна интересна класа сочинуваат таквите *singularia tantum* кои имаат колективно значење и означуваат множество на еднородни ентитети. Се издвојуваат две класи *collectiva*, соодветно со суфиксите *-џје и *-џја. Првите често биле топографски апелативи, како *brъnъје* ‘кал’, *dъbъје* ‘дабова шумичка’, но сп. и *listъје*, *perъје*, *kamenъје*... Вторите биле деривирани од именки со признак /+ човек/, сп. *bratrъја* (Moszyński, *ibid.*), но сп. и *ljudъје*. *Collectiva* најчесто имале множинска конгруенција со глагол, но еднинска со придавка, што најдобро го покажува нивниот хибриден карактер. Тие во основа се зборообразувачка категорија, но способни се да алтернираат со множинските форми на именката која претставува нивна деривациска база.

Не ми се познати трудови кои би се занимавале со линеаризација на именската синтагма во старите словенски споменици, но можеме *a priori* да прифатиме дека универзалното правило, според кое количествените определби заземаат втора линеарна позиција во синтагмата, важело и на прасловенска почва.

На крајот, ред е нешто да се каже за морфосинтаксата на прасловенските главни броеви како основни показатели на количествена квантификација на именската синтагма. Проблемот е во тоа што наследените главни броеви како морфосинтаксичка класа се нееднородни, што одлучувачки влијаело врз нивниот натамошен развој во одделните словенски јазици. Имено, додека броевите од ‘1’ до ‘4’ се однесувале како придавки (при што **edъnъ* имал конгруенциски парадигматски број својствен за еднина, т.е. машки, женски и среден, а **dъva* имал конгруенциски парадигматски број својствен за двоина, т.е. машки наспрема женски/среден), броевите од ‘5’ нагоре се однесувале како именки и барале именската синтагма која го именува “броеното” да стои во генитивен падежен однос.

3. МАКЕДОНСКИ

Категоријата ‘број’ спаѓа меѓу категориите со најрегуларна корелација меѓу значењето и формата. Се разбира, еднинските форми во генеричките синтагми (сп. подолу, во главата посветена

на категоријата ‘определеност’) можат да означуваат множина во смисла на множество денотати на еден поим – *genus*, и во таа смисла во извесни контексти еднинските и множинските форми слободно алтернираат, но тука се работи за една универзална тенденција со која во нашата анализа на категорија ‘број’ нема да се занимаваме.

3.1. ОБЕМ НА ГРАМАТИКАЛИЗИРАНАТА ИНФОРМАЦИЈА

Неприкосновено централно место зазема опозицијата: еднина ~ множина, при што во случај на множината се работи за дистрибутивно (= не колективно) сфатено множество, т.е. таканаречената “обична множина”. Подвлекувањето на “обичноста” на таа регуларна множинска форма е потребно со оглед на изразитата тенденција кон ширењето на колективните деривати во множинска функција. Б. Конески (*Историја...* 1986: 138) пишува: “Текстовите од 12-13 в. покажуваат засилена употреба на наставката *-ие* ...” Следат примери од тие стари споменици, а потоа и од македонскиот превод на Дамаскиот од 16 в., па заклучокот: “Зборообразувачките суфикси *-је*, *-ја* кај збирните именки се преосмислиле на таков начин во граматички показатели на збирна множина. Тоа преосмислување, се разбира, значи сфаќање на некогашните збирни именки како множински форми што бараат и соодветни множински определби: *жолѝи лисје*, *лисјеѝи ѝаѓааѝи* и сл.”. Продолжува описот на современите состојби: “Именките *ѓрозје*, *лозје*, *цвеќе*, кои останале како еднински форми, немаат веќе збирно значење. Наставките *-је*, *-ја* се среќаваат во м. и ср. род: *ѝаѝје*, *сноѝје* – *сноѝја*, *камење* – *камења*, *крилје* – *крилја* и сл. Во ж. род е обична само наставката *-је*: *водје*, *ливаѓе*, *ѝланиње* и сл.”

Како што се гледа, на македонска почва дојде до експанзија на колективните суфикси, суфиксот *-је* се појавил дури и кај именки од женски род, што не бил случај во прасловенскиот. Широката застапеност на колективните деривати на *-је* и *-ја*, како и нивната употреба со множинска конгруенција, уште денеска може да се констатира во повеќето македонски дијалекти, меѓутоа во стандардниот јазик тие се повлекуваат и најчесто се појавуваат како колективни именки со еднинска конгруенција или – во определени лексикализирани случаи, најчесто кај лексеми со суфиксот *-ја*, како *крилја* (покрај *крила*), *камења* – како варијанти на “обични”

множински форми. Повеќе од четврт век по излегувањето на *Грамаџика...* и на *Историја...* од Конески Е. Петроска (2000: 217) – по спроведената детална анализа на голем корпус примери – пишува: “Во македонскиот јазик денес (според мене) не може да се зборува за граматичка категорија на збирна множина. Со категоријата колективност во македонскиот јазик се карактеризираат само образувањата на т.н. колективна еднина со *-je*; а образувањата со *-ja* [...] кои се образувања на т.н. колективна множина го губат колективното значење со што го претставуваат множеството како сума од одделни дискретни елементи.” Авторката се служи тука со термини од Е. Станкјевич (Stankiewicz 1983), кој ја воведо дистинкцијата меѓу колективна еднина и колективна множина во зависност од (значењето и, следствено, од) типот на конгруенција. Можеме да заклучиме дека поставувањето на стандардната норма ја спречи натамошната експанзија на колективната (збирна) множина и ги врати именките со суфиксот *-je* во статус на зборообразувачки деривати со колективно значење, и – како такви – *singularia tantum*. Некои од нив, како *цвеќе*, мн. *цвеќиња*, се лексикализирале како редовни *singularia*, некои, како *луѓе* – како редовни *pluralia*. Меѓутоа, веројатно не без влијание на старата тенденција кон експанзија на “збирната множина”, останува фактот на потенцијална двојна интерпретација на македонските синтагми со колективните именки сфатени во поширока смисла на терминот, како што се *џруџа*, *чеџа*, *сџадо*, *јаџо* и сл. Пак ѝ давам збор на Петроска (*op.cit.* 218): “...употребата на збирните именки во состав на именска синтагма каде не се знае што е центар, а што е определба, како *џруџа луѓе*, *сџадо овци* итн. е специфична за македонскиот јазик. Конгруенцијата решава како ќе се толкува целата синтагма (како колективна или како дистрибутивна), при што еднинската конгруенција го покажува токму колективното толкување, но за еднинска конгруенција, т.е. за колективно толкување на целата синтагма придонесува површинската маркираност по определеност на збирната именка, на пр. *Груџаџа новинари џо џишува џексџоџи*, и *Тексџоџи џо џишува џруџаџа новинари*, за разлика од тоа отсуството на позитивна маркираност по определеност дозволува двојна конгруенција, со што збирноста се дистрибутивизира, како во пр. *Груџа новинари џо џишувааџи џексџоџи* и *Тексџоџи џо џишувааџи џруџа новинари*, но и еднинска конгруенција, со што се постигнува посебна праг-

матичка функција, на преден план се става, т.е. се истакнува она што се смета дека е побитно, дека се работи за колективност, на пр. *Група новинари го пишува текстови* или *Текстови го пишува група новинари* ‘заедно како група го пишува’.”

Двоината како граматичка категорија рано се губи на македонска почва, некаде во подоцнежниот среден век. Во студијата посветена на *Радомировото евангелие*, споменик од средина на 13 в., Угринова и Рибарова констатираат: “Рад ја пази двоината на именските форми, како и на глаголските во најголем број случаи...” (1988: 52). Од друга страна Б. Конески во својата *Историја на македонскиот јазик* (1986: 133) приведува примери на мешање на двоинските и множинските форми веќе во најстарите споменици. Во современиот македонски стандарден јазик се пазат неколку стари двоински форми во функција на множински, и тоа само кај именките кај кои информацијата за појавување во парови е вградена во самото лексичко значење, како кај *очи, уши, раце, нозе*. Меѓутоа, старата двоинска парадигма оставила и една позначајна трага во современиот јазик: имено кај именките од машки конгруенциски род постои врзана форма со наставка *-а*, која може (но не мора) да се појави во синтагми со главните броеви (од ‘2’ нагоре) во функција на количествени определби. Од синтагмите како *два града, два коња*, и сл. старата дуална форма проникнала и во други синтагми каде што именката е придружувана од главниот број, па сме добиле и *три града, пет коња*, и сл. Се работи за чисто формален процес без семантички мотивации и последици. За проширеноста на таканаречената “избројана множина” сп. подолу во т. 3.2. Овде уште само треба да спомнеме дека постои посебна кратка серија деривирани главни броеви маркирани со */+ човек/*, а кои до себе трпат само “обична” множинска форма, сп. *двајца студенти, четворица колеги, седуммина работници*, и сл.

Посебен проблем претставува таканаречената елиптична множина, т.е. форма која посочува не множество еднородни ентитети, туку множество организирано околу еден централен ентитет чиј назив е база за деривирање на формата. Така функционираат најчесто називите на семејства, како на пр. *Косовци* ‘Костов и семејството’, *Јовановци* ‘Јован и семејството’, а понекогаш само брачниот пар, сп. на пр. *Дојдоа Косовци со деца*, и сл. Сепак, соодветните форми во некои контексти

можат и да посочуваат множества од еднородни ентитети, сп. на пр. *Во ова село има мно̄у Пе̄иревци*, т.е. ‘...луѓе кои го носат името “Петре”’ (пример на Б. Конески, 1982: 219). Функцијата на елиптична множина е примарна за множинските форми на личните заменки од прво и второ лице, *ние* и *вие*.

Обемот на македонските категории *pluralia tantum* и *singularia tantum* е проблем на лексиконот, а не и на граматиката. Сепак, врз поширок словенски фон некои специфики привлекуваат внимание, на пр. множинските форми како *крвови* од *крв*, *сне̄гови* од *сне̄г* или *во̄џе* од *вода* со значење ‘многу крв’, ‘многу снег’, ‘многу вода’... Сп. ги полските паралели во т. 4.1.

Во опозицијата: еднина ~ множина маркираниот член е множината, па се случува еднинската форма да се појави со транспонирано множинско значење, сп. на пр. (цитирам според Конески 1982: 222): *Денеска фа̄ш̄ивме мно̄у риба*, *Му ѝомина цар̄с̄ѝво̄ѝо* и на *Турчино̄ѝ*, и сл.

3.2. ЕВОЛУЦИЈА НА ГРАМАТИЧКИТЕ ПОКАЗАТЕЛИ

Овде нема да се задржуваме на условите на дистрибуција на множинските наставки и нивната еволуција од претпоставуваните прасловенски состојби. Сепак, треба да се кажат неколку збора за внатрешниот поредок во инвентарот на множинските наставки и нивната способност еднозначно да ја покажуваат множинската конгруенција.

Можните наставки се $-u_1^1$ кај именките од машки конгруенциски род, $-u_2$ кај именките од женски конгруенциски род и $-a$ кај именките од среден род, но тие можат да бидат дополнително проширени со инфиксите како $-ов-$, $-ев-$, $-ов-ц-$, $-ишӣ-$ кај именките од машки род и/или $-ен-$, $-ес-$, $-ињ-$ кај именките од средниот род (сп. *ѝророк* : *ѝророци*, *ручек* : *ручеци*, *учӣѝелка* : *учӣѝелки*, *мајка* : *мајки*, *коњ* : *коњи*, *џрад* : *џрадови*, *Јован* : *Јовановци*, *ѝа̄ѝ* : *ѝа̄ѝишӣѝа*, *ѝркало* : *ѝркала*, *рамо* : *рамена*, *небо* : *небеса*, *море* : *мориња*...). Ова разнообразие се редуцира кај членуваните именки до две можни членски форми: $-ѝе$ кај машкиот и женскиот конгруенциски род и $-ѝа$ кај средниот род. Придавките имаат единствена множинска наставка $-и$, а множинската членска форма

¹ Наставката $-a_1$ има способност завршното $-к$ од основата да го претвори во $-ц$.

кај нив гласи *-ӣе*; значи – а целта на овој површен преглед беше да ја формулираме оваа констатација – членуваните (т.е. /+ определени/ именски синтагми поеднозначно сигнализираат множинска конгруенција од нечленуваните.

Централен проблем што треба да го формулираме и, по можност, да го решиме во овој параграф, е адекватен опис на внатрешната и на надворешната категоријална конгруенција на именските синтагми со количествени определби селективни по број и род. Се работи за неколку типа синтагми: а) оние со главен број (почнувајќи од ‘2’) како единствена количествена определба (на пр. *ӣри кнӣги, ӣеӣ с̄ӣолицѝ, ӣројца лӯѓе, ӣеӣмина с̄ӣуденѝи...*), б) синтагми со конвенционална единица на мера (со или – во еднина – без главен број) како количествена определба (тип: *кило шеќер / ӣеӣ кила шеќер, мей̄ар ӣлаӣно / ӣри мей̄ри ӣлаӣно*, и сл.), в) синтагми со неконвенционална единица на мера (со или – во еднина – без главен број) како количествена определба (тип: *чаша вода / ӣеӣ чаши вода, вреќа ориз / две вреќи ориз, кола ӣесок / ӣри коли ӣесок*, и сл.), и најпосле г) синтагми со таканаречената “збирна именка” (во поширока смисла на зборот исто *sui generis* единица на мера, тип: *јаӣо риби / две јаӣа риби, с̄ӣадо овци, ѓрӯја лӯѓе/ ӣри ѓрӯји лӯѓе*, и сл.).

Првиот тип синтагми без исклучок бараат внатрешна и надворешна множинска конгруенција наложувана од страна на главниот број : *ӣеӣ(ӣе) дебели кнӣги се наоѓааӣ на масаӣа, ӣројца(ӣа) млади с̄ӣуденѝи дојдоа*, и сл. Главниот број како показател на количествена квантификација се надградува врз јадрената именска синтагма, а на морфосинтаксички план се однесува како придавка. Значи, избришана е прасловенската разлика меѓу двете класи главни броеви: оние што се однесувале како придавки и оние што се однесувале како именки. Лексемите *еден : една : едно* и *два : две* го пазат стариот конгруенциски парадигматски број.

Во синтагми со главните броеви како количествени определби (квантификатори) – како што веќе спомнав погоре, во т.3.1. – алтернативно покрај “обични” множински форми кај именките од машки род можат да се појават врзаните (маркирани по избројаност) форми со наставка *-а*, најчесто кај именки со еднословни основи, со признакот */- човек/*, во состав со пониски броеви.

Впрочем, во современиот стандарден јазик формите на *-а* се во повлекување.

Во останатите три типа синтагми – кога тие ги вклучуваат главните броеви – можеме да имаме трокатна семантичка конструкција кога броеното мора прво да биде одмерено.

Синтагмите со конвенционални единици на мера имаат единска или множинска конгруенција зависно од тоа дали единиците на мера се во еднина или во множина, сп. *Еден литр млеко ќе ни биде доста, Три кила шеќер се изедоа за една недела*, и сл.

Синтагмите од третиот и четвртиот тип (т.е. синтагмите со неконвенционални единици на мера и/или со збирни именки) се оние кои како предмет на адекватен граматички опис претставуваат проблем. Тука се работи за две хиерархизирани именски синтагми, една конституирана од назив на единицата на мера и друга конституирана од називот на мереното. Успешната анализа на таков тип синтагми спроведена од Е. Петроска (2000) приводеме погоре во т. 3.1. Анализата покажува дека во случај кога првата синтагма е */+ определена/* таа истовремено наложува тип конгруенција, но ако е неопределена – можна е двојна конгруенција, семантички мотивирана. Гледајќи од друга перспектива, би можеле да кажеме дека првата синтагма е граматички надредена, додека семантички доминира втората. Сп. на пр. *Од лани осџанала шеѓла мед* (само така, но натаму) *:...можеме да им ја дадеме да ја однесај дома или можеме да им ѓо дадеме за со леб*, и сл. Се чини дека најкохерентен и најадекватен опис ќе се постигне ако кажеме дека ИС која го именува мереното останува во генитивен падежен однос како зависна од ИС која ја именува единицата на мера – показател на тој однос е линеаризацијата, како и фактот дека зависната ИС е *ex definitione /- определена/*. Кога е таа */+ определена/*, автоматски се појавува основниот показател на генитивниот партитивен однос – предлогот *од*, сп. *Изедов цела чинија од онаа ѓвоја ѓознаѓа манѓа, Тури две лажѓици од оѓѓоѓѓ...*, и сл.

Социјативната конјункција има множинска конгруенција, цитирам според Л. Минова-Ѓуркова (2003: 223): *Ќе се разбереме ние со ѓебе*, т.е. ‘јас и ти’, *Виѓ со неѓо одеѓе*, т.е. ‘ти и тој’. Авторката овој тип конструкции го врзува со колоквијалниот стилски регистар.

Линеаризацијата на именските синтагми квантифицирани по количество е според гореспоменатото универзално правило: количествените квантификатори се сместуваат меѓу референцијалните квантификатори и јадрената именска синтагма. Во одредени контексти можна е инверзија меѓу количествените квантификатори и показателите на широкосфатената посесивност, сп. *Тријѝе мои ѝријѝѝелки...* но и *Моѝѝе ѝри ѝријѝѝелки...* (сп. го коментарот во наредната глава посветена на категоријата ‘определеност’).

4. ПОЛСКИ

Што се однесува на категоријата ‘број’, полскиот јазик помалку се оддалечил од прасловенските состојби отколку македонскиот. Сепак, општите развојни тенденции се слични во двата јазици и се сведуваат главно на упростување на формалниот систем.

4.1. ОБЕМ НА ГРАМАТИКАЛИЗИРАНАТА ИНФОРМАЦИЈА

Во центарот на граматикализираниот сегмент на семантичката категорија ‘количество’ останува опозицијата: еднина ~ множина. Привлекува внимание дека во системот на главните броеви се никнати машко-личните форми, така што флексивниот систем на главните броеви содржи исти семантички (и формални) дистинкции како и системот на именките и на придавките. За новите форми на главните броеви со машко-личен конгруенциски род сп. подолу, во т. 4.2.

Старите колективни деривати со суфиксите **-je*, **-ja* редовно имаат еднинска конгруенција како и другите колективни именки; впрочем, таквите деривати денеска се малубројни, тука е *pięrze*, *kwiecie*, од другите попознати формации се држи уште и *liście*, но со множинска конгруенција како множина од секундарното *singulativum liść*. Оваа последна лексикализирана измена е релативно нова, уште во 19 в. се пеела песната *Leci liście z drzewa...*

Двоината почнува да се повлекува веќе во 15-16 в., како кај имињата, така и кај глаголите. Во современиот стандарден јазик се чуваат неколку стари двоински форми со множинска функција, речиси истите како и во македонскиот, т.е. формите чие појавување во парови е вградено во самото лексичко значење, сп. *oszu*, *uszu*, *reęce*, но сепак *nogi* наспрема мак. *нозе*. Со текот на времето се

формирале дублетните форми: *oko* : *oczy* кај живите организми, наспрема *oko* : *oka* на пр. во рибарската мрежа; *ucho* : *uszu* кај живите организми наспрема *ucho* : *ucha* на пр. кај тенџере, и сл. Посебно внимание на релација: македонски ~ полски привлекува петрифицираната синтагма од типот *pięciu chłopów, sześciu chłopów...* – ја памтам од детството како персонификација на голема физичка сила, во контексти како *Sześciu chłopów nie uradzi...*, и сл. – старата дуална форма *chłopa* е врзана за позиција по главен број од ‘5’ нагоре во машко-личен род – значи, услови на употреба идентични како кај македонските “избројани” форми со наставка *-a*.

Именките од класите *singularia tantum* и *pluralia tantum* имаат семантички мотивации *mutatis mutandis* слични како во македонскиот. Латентно секогаш присутна, плуралната форма на називите на супстанции може да изразува големо количество, сп. на пр. *Wody wezbrały, Zgubimy się w tych piaskach*, и сл.

Линеаризацијата на количествените определби е исто така слична како во македонскиот, според веќе неколку пати спомнуваното правило: главните броеви и другите количествени определби се редат по показателите на определеност а пред таканаречената јадрена синтагма, т.е. на пр. *Tych pięć książek muszę zawsze mieć pod ręką, Powinnaś nosić dwie pary ciepłych skarpet, Jakieś wielkie stado ptaków przeleciało nam nad głowami, Trzy moje koleżanki zdecydowały się na wyjazd zagranicą...* Во полскиот, како мајчин јазик, подобро го чувствувам инверзивниот карактер на низите со посесивните модификатори пред количествените определби. Последниот пример погоре наложува, според мене, интерпретација од типот ‘три од множеството на моите колешки’, додека во реченицата како *Moje trzy koleżanki zdecydowały się na wyjazd zagranicą* соочени сме со анафора – станува збор за веќе порано спомнатата идентификувана група на три колешки.

4.2. ЕВОЛУЦИЈА НА ГРАМАТИЧКИТЕ ПОКАЗАТЕЛИ

Проблематиката е слична како во македонскиот јазик, но покомпликувана поради богатата флексија на полските броеви и именки. Овде ќе се ограничимо на претставување (а) на релациите на граматичката зависност во именските синтагми со главните броеви и/или со конвенционални или неконвенционални единици на

мера и (б) на условите на категоријалната конгруенција на таквите синтагми во номинативен падежен однос со предикатски израз.

Почнуваме со морфосинтакса на полските главни броеви, која претставува главен проблем. Во прв чекор треба да се издвојат формите на машко-личниот (вирилен) род. Во сегментот од ‘2’ до ‘4’ тие покажуваат двојно однесување. Или (1) се однесуваат како придавки конгруентни по падеж и број со квантифициваната именка, при што во номинативен падежен однос се појавуваат новоникнатите форми *dwaj, trzej, czterej* (сп. *Dwaj chłopcy przyszli, Trzej studenci wyjechali*, и сл.), или (2) присутен е синкретизам $N=A=G$, при што квантифициваната јадрена синтагма (било директно назив на броеното, или назив на единица на мера) стои во партитивен генитив (сп. *Dwu / Dwóch chłopców przyszło, Trzech studentów wyjechało*, и сл.). Како што се гледа, во првиот случај обврзува “обична” множинска конгруенција, додека во вториот квантифициваната именска синтагма бара финитната глаголска форма во предикатскиот израз да стои во максимално немаркираниот облик на среден род еднина. Од ‘5’ нагоре постои само еден модел: главниот број со универзална наставка *-u* од нејасно потекло бара до себе јадрена синтагма во партитивен генитив и соодветен тип на конгруенција (сп. *Pięciu chłopców przyszło, Siedmiu studentów wyjechało*, и сл.). Значи: нашиот тип (2) кај броевите од ‘2’ до ‘4’ е всушност резултат на аналогно срамнување кон моделот кој обврзува од ‘5’ нагоре.

Во немашколичниот род имаме само една можност: од ‘2’ до ‘4’ “придавско” однесување, при што за бројот ‘2’ постојат две форми: женска и неженска; од ‘5’ нагоре – речничката форма на бројот и квантифициваната синтагма во генитив (сп. *dwie kobiety przyszły, dwa psy uciekły, dwa okna były otwarte, trzy kobiety / psy / kobiety były...*; *pięć kobiet, psów, okien było...*, и сл.).

Постои уште и посебна серија главни броеви маркирана *+/човек/* за мешани групи луѓе од два пола, сп. *dwoje / troje... / pięcioro / siedmioro... dzieci / ludzi / przyjaciół... było...*

Во синтагми со единици на мера, ако стојат во еднина, називот на мереното е во генитив, а типот конгруенција со предикатскиот израз го изнудува називот на единицата на мера: *W lodówce został jeszcze litr mleka, Został nam jeszcze jeden kilometr drogi, Grupa ludzi czekała na przystanku, Stado owiec zagroziło nam drogę*, и сл. Ако над називот на единицата на мера се надградува главниот број, таа

се однесува како квантифицивана именка, т.е. според моделите прикажани погоре, сп. *Trzy metry płótna zostały niewykorzystane, Pięć metrów płótna nam zostało, Dwie grupy studentów nie przyszły na egzamin, Pięć szklanek herbaty stało na stole*, и сл.

Како што покажува нашиот преглед, централна иновација во полскиот систем на показателите на граматичката категорија ‘број’ е комплексот процеси кои воделе кон формирањето на машко-личниот (семантички и) конгруенциски број. Останатите елементи на наследениот прасловенски систем не претрпеле поголеми промени. Централна компликација, со која и самите Полјаци, родени говорители, понекогаш имаат проблеми, е морфосинтаксата на главните броеви.

Слично како во македонскиот, генеричната еднина (т.е. немаркираниот член на опозицијата: еднина ~ множина) може да посочува множество ентитети, но не и обратно. Сп. *Tygrys jest niebezpieczny, Do dziecka trzeba się odnosić ze zrozumieniem*, и сл.

5. ЗАКЛУЧОЦИ

Во самото јадро на граматичката категорија број, т.е. граматикализираните дистинкции во количеството на ентитети за кои станува збор, дошло до упростување: и двата разгледувани јазици ја елиминирале двоината како граматичка категорија.

Во центарот на категоријата останува, природно, дистинкцијата меѓу еден и повеќе од еден ентитет (т.е. меѓу граматичката еднина и множина) која е строго граматикализирана, со маргинални и предвидливи на семантички план отстапувања во однос на генеричките именски синтагми. Така на пр. македонските реченици од типот *Македонскојѝо јагње ѝеишко се ѝласира на ѝазаројѝ на унијајѝа* во полскиот превод задолжително бараат множина, и сл.

Зборообразувачката категорија: колективи, по интересниот период на бурен развој во претстандардниот македонски, со мали лексикализирани отстапувања, се врати во обата јазика на својот примарен статус лексеми со еднинска конгруенција.

Главната разлика меѓу двата јазика се резултат на наследената компликувана морфосинтакса на основните лексички показатели на количество – главните броеви. Оттука никнале бројните варијации во конгруенцијата на именските синтагми кои ги содржат главните броеви.

Специфичните процеси за секој од двата јазика во случајот на македонскиот се поврзани со секундарните категории на “збирната” и “избројаната” множина, додека во полскиот се поврзуваат со формирањето на парадигмата на машко-личниот род. И овде, како и во дискусијата врз низа претходно разгледани категории, треба да се каже дека специфичностите на македонскиот развиток се должат главно на доцната стандардизација, т.е. отсуството на факторот кој би ги нормирал и униформирал локалните дијалектни развојни тенденции. Таквата ситуација ни дозволува подобро да ги согледаме тие тенденции чии нукулци биле присутни уште на прасловенска почва.

ПОЛСКИ ~ МАКЕДОНСКИ
ГРАМАТИЧКА КОНФРОНТАЦИЈА

Издавач
Македонска академија на науките и уметностите

*

Ликовна обработка на корица
Кочо Фидановски

*

Лектура и коректура
Дејан Геговски

*

Компјутерска обработка
Дејан Геговски

*

Тираж
500 примероци

*

Печат
„Југореклам“, Скопје